

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE ENDÜLÜS
ALGISI (1859-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşranur ÜZAL

İstanbul
Ağustos-2023

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE ENDÜLÜS ALGISI
(1859-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşranur ÜZAL

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Cumhur Ersin ADIGÜZEL

İstanbul
Ağustos-2023

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Doç. Dr. Cumhuriyet ADIGÜZEL

Üye Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI

Üye Doç. Dr. Mehmet ÖNCEL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Doç. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Son Dönem Osmanlı Devleti’nde Endülüs Algısı (1859-1923)**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Büşranur ÜZAL

ÖN SÖZ

Araştırmamdaki her aşamada bana yardımcı olan değerli tez danışmanım Doç. Dr. Cumhuriyet Ersin ADIGÜZEL'e, eğitim alanında dersleriyle bize vizyon katan çok değerli hocalarımız Prof. Dr. Ziya KAZICI'ya, Doç. Dr. Mehmet ÖNCEL'e, Doç. Dr. Öğr. Üyesi Nuray OCAKLI'ya ve lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca benden desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Büşranur ÜZAL
İstanbul-2023

ÖZET
SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE ENDÜLÜS ALGISI
(1859-1923)

Büşranur ÜZAL

Yüksek Lisans, İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Cumhuriyet Ersin ADIGÜZEL

Ağustos, 2023- 287 Sayfa

Bu çalışma 1859-1923 yılları arasında eğitim ve edebiyat alanında yazılmış eserler ve II. Abdülhamid'in oluşturduğu "Yıldız Albümleri" içerisinde bulunan fotoğraflardan hareketle Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyıldaki "Endülüs" algısını ele alır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı-Endülüs ilişkisinden yola çıkarak günümüz Türkiye-İspanya hakkında yapılan çalışmalara katkı sağlamaktır. Bu çalışmada nicel araştırma yönteminden tarama ve nitel araştırma yöntemlerinden tarihi araştırma yöntemiyle Yıldız Albümleri, seyahatnameler, Osmanlıca piyesler, çeviri kitaplar ile araştırma inceleme çalışmaları taranmıştır. Osmanlı Devleti'nin Endülüs ile olan ilişkisi, devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerine kadar uzanmasına rağmen, Endülüs'ün Osmanlı aydınlarınca tanınıp Osmanlı tebaasına tanıtılması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu anlamda okullarda okutulan tarih kitapları "Endülüs" kavramının yayılmasına temel oluşturmuştur. Tarih alanında özellikle Mizancı Mehmed Murad, Ali Tevfik, Ali Reşad ve Ali Seydi'nin oluşturduğu eserler dönemin "Endülüs" algısını betimlemede büyük önem arz etmektedir. Eğitim alanının bir üst basamağı ise edebiyat alanıdır. Çok sayıda Osmanlı münevveri tarafından "Endülüs" kavramına dair çeşitli edebî türlerde çalışmalar ortaya konmuştur. Bu çalışmalarda ön plana çıkan isimler Ziya Paşa, Sami Paşazade Sezai ve Abdülhak Hamit Tarhan'dır. Osmanlı Devleti'nde yapılan bu çalışmaların etkisiyle "Endülüs" kavramı dönemin yönetimi tarafından da ilgi çeken bir kavram haline gelmiştir. Bunun sonucunda II. Abdülhamid, Endülüs'ü tanımak amacıyla Garzon ve Jean Laurent tarafından İspanya'nın Kurtuba, Gırnata, Sevilla, Toledo ve Malaga şehirlerine ait çekilmiş olan fotoğrafları "Yıldız Albümleri" içerisine eklemiştir. Çalışmada "Endülüs" kavramının eğitimde hangi amaçla kullanıldığıyla edebiyat

alanında halka hangi mesajları iletmeye çalıştığı belirlenmiş, fotoğraflar aracılığıyla ise II. Abdülhamid'in gözündeki Endülüs algısına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs Tarihi, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Tarihi, II. Abdülhamid.

ABSTRACT
PERCEPTION OF AL-ANDALUS IN THE LATE OTTOMAN
PERIOD (1859-1923)

Büşranur ÜZAL

Master, İslamic History and Arts

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Cumhuri Ersin ADIGÜZEL

August, 2023- 287 Pages

This work deals with the perception of the Ottoman State “Andalusia” in the 19th and 20th centuries, due to the books which written in the field of education and literature between 1859-1923 and the photographs contained in “Yıldız Albums” created by Abdulhamid II. The purpose of this study, starting from the Ottoman-Andalusian relationship to contribute to the work done today about Turkey-Spain. In this study, Yıldız Albums, travel books, plays, translated books and research examination studies were scanned with the historical research method from the quantitative research method and the qualitative research methods. Although the relationship of the Ottoman State with Andalusia dates back to the establishment and ascension periods of the state, it was in the 19th century that the Ottoman intellectuals recognized Andalusia and introduced it to the Ottoman communiqué. In this sense, history books taught in schools have been the basis for the spread of the concept of “Andalusia”. Especially in the field of history, the works created by Mehmet Murat Mizancı, Ali Tevfik, Ali Reşad and Ali Sejdi are important to describe the perception of the period “Andalusia”. An upper step of the field of education is the field of literature. Many other types of studies on the concept of “Andalusia” have been introduced in this field. The names that stand out in these studies are Ziya Pasha, Sami Pashazade Sezai and Abdulkhak Hamit Tarhan. With the effect of these studies in the Ottoman State, the concept of “Andalusia” has become an interesting concept by the management of the period. As a result, Abdulhamid II was taken by Garzon and Jean Laurent to get to know Andalusia, adding photos from the cities of Spain's Kurtuba, Gırnata, Sevilla, Toledo and Malaga to “Yıldız Albums”. In the study, it was determined for what purpose the concept of “Andalusia” was used in education, and what messages he tried to convey to the public in the field of literature, and

through photos perception of al-Andalus in the eyes of Abdulhamid II was mentioned.

Keywords: History of Andalusia, 19. Century History of the Ottoman Empire, II. Abdulhamid.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Tezin Amacı ve Problemi.....	2
1.2. Tezin Araştırma Yöntemi.....	3
1.3. Tezin Önemi ve Özgün Değeri	3
1.4. Tezin Sınırlılıkları.....	4
1.5. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi.....	5
1.5.1. Birincil Kaynaklar	5
1.5.2. İkincil Kaynaklar.....	7

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH VE EĞİTİM ALANINDA ENDÜLÜS	9
2.1. Abdurrahman Şeref Zübdet'ül Kısas M.1869	11
2.2. Ahmet Hilmi - Târih-i Umûmî	17
2.3. Diyarbakırlı Ahmet Said Paşa -Mir'atü'l - İber Mufasssal Târih-i Umûmî	18
2.4. İbrahim Hakkı ve Muhammed Azmi - Muhtasar-ı Tarihi İslami	18
2.5. Ali Tevfik Fezleke-i Târih-i Umûmî.....	22
2.6. Hüseyin Hıfzi Hülâsa-i Umumi Tarihi.....	23
2.7. Ali Reşad ve Ali Seydi - Haritalı Resimli Târih-i Umûmî.....	24
2.8. Ahmed Refik Büyük Târih-i Umûmî	25
2.9. Mehmet Murat Mizancı Târih-i Umûmî	28
2.10. A. Memduh ve Ahmet Halit- Umumi Tarihi	44

2.11. Anonim - Târih-i Umûmî (Yazarı ve Tarihi Belli Değildir.)	46
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EDEBİYAT ALANINDA ENDÜLÜS49

3.1. Ziya Paşa	50
3.1.1. Endülüs Tarihi.....	50
3.1.2. Engizisyon Tarihi.....	65
3.2. Abdülhak Hamit Tarhan.....	67
3.2.1. Nazife	67
3.2.2. Tarık Yahut Fethul Endülüs.....	68
3.2.3. Tezer Yahut Abdurrahmanu's-Sali	70
3.2.4. İbn Musa Yahut Zat'ül Cemal	71
3.2.5. Abdullahu's-Sağir	74
3.3. Şemsettin Sami	76
3.3.1. Seydi Yahya.....	76
3.3.2. Vicdan.....	81
3.4. Muallim Naci Musa Ebu'l Gazan Yahut Hamiyyet (Ek 26).....	82
3.5. Namık Kemal - Renan Müdaafası (Ek 27).....	84
3.6. Sami Paşazade Sezai.....	86
3.6.1. Musahebe.....	86
3.6.2. Mısır ve Mısırlılar	86
3.6.3. Yemen.....	86
3.6.4. Abdülhamid Ahlakıyyundan.....	87
3.6.5. Fas	87
3.6.6. Girit Müslümanları.....	88
3.6.7. Gırnata.....	88
3.6.8. Mescid'ül Camia: Elhamra	91
3.6.9. Yeni Neşriyat	92
3.6.10. Ahval-i İran.....	92
3.7. Filibelizâde Mehmed Nizameddin Endülüs Mersiyesi Tercümesi.....	93
3.8. M.Şemseddin İslam'da Fen Ve Felsefe Sırat-ı Müstakim Dergisi (Ek 30)	96
3.9. Hafız Hüseyin Ebu'l-Bekâ Salih Endülüsü'nin Bir Kaside-i İbret-i Amizi - Hayr'ul Kelam (Ek 31)	108
3.10. Celal Nuri - Endülüs'e Dair Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası (Ek 32).....	110

3.11. Muhammed Kürd Ali Ğabir Endülüs ve Hazıruha	116
---	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FOTOĞRAFLARDA ENDÜLÜS	127
------------------------------------	------------

4.1. Kurtuba (İsp.Cordoba)	127
----------------------------------	-----

4.2. Gırnata (İsp.Granada)	127
----------------------------------	-----

4.3. Sevilla (Ar.İşbiliye)	128
----------------------------------	-----

4.4. Toledo (Ar. Tuleytula)	129
-----------------------------------	-----

4.5. Malaga (İsp. Rondo)	129
--------------------------------	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ.....	130
-------------------	------------

KAYNAKÇA	132
-----------------------	------------

EKLER	136
--------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ.....	276
----------------------	------------

KISALTMALAR LİSTESİ

Ar.	: Arapça
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
İsp.	: İspanyolca

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Devletler ve toplumlar kendi özleriyle birlikte dışarıdan gelen tesirlerle medeniyetler oluştururlar. Bu medeniyetler bir veya birden fazla devleti ve toplumu etkiler. Medeniyetlerin etkisi uzun ya da kısa zaman sürmekle birlikte; kendisinden uzun süre sonra gelen başka devletlere örnek olabilmektedir. Endülüs'te gelişen İslam medeniyeti pek çok alanda kendi döneminde Avrupa'daki toplumlara etki etmiştir. Esasen kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nde de Endülüslü bilginlerce yazılmış eserler okutulmakla birlikte, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı aydınları arasında Endülüs'e karşı hususi bir ilginin varlığı dikkat çekmektedir.

Müslümanların fethinden önce "Landahlouts", "Vandalucia" ve "İberya" adı ile anılan İspanya toprakları, güney kısımlarının fethi ile "Endülüs" olarak değişmiştir. Fethedilen toprakların genişlemesi sonucu bu isim, Cebel-i Târik ile Pirene dağları arasındaki bölge için kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla bölgenin sınırları küçüldüğü için "Endülüs" adının sınırları da daralmıştır. Ancak "Endülüsyâ" kelimesi bu devlet yıkılana kadar Cebel-i Târik ile Pirene dağları arasındaki bölge için kullanılmaya devam etmiştir (Kennedy, 2020: 10). Günümüzde bu isim, İspanya'nın güneyinde bulunan Almería, Cádiz, Córdoba, Granada, Huelva, Jaén, Málaga, Sevilla şehirlerini kapsayan bölge için kullanılmaktadır (Özdemir, 1995: 211).

Endülüslülerin Türklerle ilişkisi eski zamanlara dayanmakla birlikte araştırmalara göre Endülüslüler Selçuklular döneminde ticari ve eğitim faaliyetleri için Anadolu topraklarına gelerek bir süre sonra burada yaşamaya başlamışlardır (Bayram, 2011: 46-47). İki topluluğun halkları arasında böyle bir ilişki varken siyasal anlamda bu iki devlet arasında bir ilişkiye dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemi Endülüs'te İslam hakimiyetinin son dönemine denk gelmektedir. Endülüs Devleti'nin Osmanlı Devleti ile bilinen ilk temasları II. Bayezid zamanına denk gelmektedir. Endülüslülerin yardım talebi üzerine Osmanlı Devleti yaşanan olaylardan haberdar olmuş ve bu olaylara kayıtsız kalmamıştır. Her ne kadar

söz konusu dönemde Endülüs'e yapılan yardım müslümanların kaybettikleri toprakları geri almalarıyla sonuçlanmamış olsa da ilerleyen yıllarda Endülüs kıyılarına gönderilen donanmalarla taşınan Endülüslüler büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki toprakları olmak üzere çeşitli bölgelere yerleştirilmişlerdir. Müslüman topluluklar zamanla Osmanlı tebaasıyla kaynaşıp müslüman toplum arasına karışmışlardır. Buna rağmen Endülüs 19. yüzyıla kadar gerek siyasi anlamda gerek kültürel bakımdan Osmanlı tebaasının ve münevverlerinin ilgisini çekmemiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, diğer devletleri etkileyen değil, onlardan etkilenen ve değişen bir konumdadır. Batılılaşma hareketinin sonucu olarak Avrupa'dan pek çok unsur Osmanlı topraklarına girmiştir. Bu unsurlar zamanla Avrupa hakkında algıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti bu değişim yolcuğunda özellikle Ziya Paşa'nın "Endülüs Tarihi" eserinden sonra "Endülüs"ü de bünyesine katmıştır. Endülüs gerek eğitim alanında gerekse sosyal alanda hem tebaanın hem de devlet erkânının ilgilendiği ve kullandığı bir kelime haline gelmiştir.

1.1. Tezin Amacı ve Problemi

Bu çalışmanın konusunu, Osmanlı Devleti'nin son yarım asrında aydınların sahip olduğu Endülüs algısı teşkil etmektedir. Araştırmada Osmanlı Devleti'nde 19 ve 20. yüzyıllarda Endülüs algısının oluşumuna ve gelişime etki etmiş olan faktörler tespit edilerek bu faktörlerin etkisiyle oluşan algının Osmanlı münevverlerinin eserlerindeki yansımaları incelenmektedir. Araştırma bu doğrultuda eğitim, edebiyat ve sanat olmak üzere 3 ana başlıktan oluşmaktadır. Çalışmada Osmanlı Devleti'nde bu algının işlendiği alanlar ile bu alanlarda verilmek istenen mesajlar analiz edilmektedir. Araştırma Osmanlı Devleti'nin son döneminde işaret edilen Endülüs algısının ortaya çıkmasına etki eden sebepleri incelemeyi ve Osmanlı'da gerek tercüme gerekse telif yoluyla verilmiş olsun, Endülüs konulu çalışmalarla verilmek istenen mesajları analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma, konu olarak Endülüs algısının oluşum ve gelişim sürecini ele aldığından ötürü 4 ana temel üzerine oturmuştur. Bu temellerden ilk iki ayağı Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Endülüs'ün konumu ve "Endülüs" kavramının Osmanlı'da ön planda olduğu alanların devlet üzerindeki etkisidir. Diğer iki temel ise Osmanlı münevverlerinin Endülüs kavramını işlerken kullandığı bilgi kaynakları ve bu bilgi

kaynaklarına ulaşırken uygulanan “tercüme faaliyetlerinin” dönemin “Endülüs” algısının oluşumuna etkisidir. Bu temelleri ortaya koymak adına o dönemde “Endülüs” kavramının yer aldığı yazılı eserler ve görsel materyaller araştırılmış, yazılı kaynaklar incelenmiş ve bunlar arasında karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

1.2. Tezin Araştırma Yöntemi

Araştırmada, nicel araştırmalar yöntemlerinden “literatür taraması” ile “tarihsel araştırma” yöntemleriyle kaynaklar incelenmiştir. Bu yöntemlerden “literatür taraması” yöntemi ile, Osmanlı Türkçesi ve Arapça olarak yazılmış bulunan materyaller ile yine o döneme ait görsel materyaller tezin ana kaynaklarını oluşturmuştur. Ana kaynaklardan sonra 19. yüzyıl Osmanlı-Endülüs ilişkisine dair yapılmış diğer çalışmalardan söz konusu kaynakları destekleyecek şekilde bu araştırmada istifade edilmiştir.

Araştırmada kullanılacak ikinci yöntem olan “tarihsel araştırma” yöntemiyle iki işlem gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, araştırmaya katkı sağlayacak tarihi olaylar hakkında kaynaklar bu yöntem ile toparlanmıştır. İkinci olarak bu yöntem ile yukarıda elde edilen kaynaklar tarihsel bağlama uygun olarak sıralanmış ve araştırma içerisinde kullanılacak olan materyallerin kronolojik olarak doğru bir şekilde yerleşmesine katkı sağlamıştır.

1.3. Tezin Önemi ve Özgün Değeri

Bu çalışma hem Osmanlı-Endülüs araştırmalarına katkı sağlamak adına hem de Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecine dair yapılan çalışmalara farklı bir yönden yaklaşmak suretiyle, şimdiye kadar üzerinde yeterince durulmamış bir açıdan konuyu analiz etmeyi planladığından son derece özgün ve önemlidir. Günümüze kadar yapılan pek çok çalışmada (örneğin Gürsoy, 1995; Bilgin, 2009; Tabakoğlu, 2010; Erünsal, 2015; Şükürov ve Gündoğdu, 2016; Ayrancı, 2017; Elhajhamed ve Erten, 2018; Kılıç, 2019) Endülüs ve Osmanlı ilişkisini farklı bakış açılarıyla ele almalarına rağmen belli bir alana hitap ettiği müşahede edilmektedir. Bu çalışmalar incelendiğinde “Endülüs” kavramına dair dönemin sadece “edebiyat” veya “tarih” alanının ele alındığı ve Ziya Paşa, Sami Paşazade Sezai ve Abdülhak Hamit Tarhan’ın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Diğer eserlere de yer verilmesine rağmen bu eserlerin daha az analiz edildiği ve verilen bilgilerin yeterli olmadığı göze çarpmaktadır. Çalışma hem dönemin kaynaklarından hem de güncel araştırmalardan istifade ederek Osmanlı-

Endülüs ilişkisine dair pek çok alanı inceleyerek bütüncül bir bakış açısı sunma bakımından “özgün” bir değere sahiptir.

1.4. Tezin Sınırlılıkları

Çalışma, dönemsel olarak 1859-1923 yıllarını kapsayacak şekilde sınırlanmıştır. Çalışmada Osmanlı’da oluşan bu algı; eğitim, edebiyat ve sanat olmak üzere 3 ana başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar söz konusu dönemde “Endülüs” ile alakalı Osmanlı müellifleri tarafından ortaya konmuş eserlerin ilgili oldukları alanlara göre belirlenmiştir. Eğitim başlığında özellikle 19. yüzyılda yazılmış ve tarih eğitiminde kullanılmış kitaplarda “Endülüs” algısının mahiyetine değinilmiştir. Edebiyat başlığı altında “Endülüs” kavramını işleyen Osmanlı aydınlarına değinilmiş ve bu kimselerin kavramı işlerken güttükleri amaç ve vermek istedikleri mesajlar incelenmiştir. Sanat bölümünde ise önceki iki başlıktan esinlenerek oluşturulmuş “Yıldız Albümü” içinde bulunan fotoğraflara yer verilmiştir.

Çalışma, Giriş, 3 bölüm ve Sonuç kısmından oluşmuştur. Girişte, Osmanlı Devleti’nin 19. ve 20. yüzyılına dair genel bilgilendirme yapıp yine o dönemde ortaya çıkan modernleşme kavramının halk ve devlet erkanı tarafından nasıl algılandığına değinilmiştir. Ayrıca Endülüs kavramının Osmanlı topraklarına girdiği kanallardan bahsedilmiştir.

Birinci Bölümde, son dönem Osmanlı Devleti’nin eğitim felsefesinden ve uygulamalarından bahsedildikten sonra, Osmanlı eğitiminde Endülüs kavramının nasıl işlendiğine yer verilmiştir. Bu doğrultuda o dönemde yazılmış bazı kitaplar örnek olarak çalışmada yer verilmiştir. Bu kitaplar genel tarih ve İslam tarihi olarak iki başlıkta ele alınıp, eserler müellif isimlerine göre tasnif edilip çalışmada kullanılmıştır.

İkinci Bölümde, Osmanlı edebiyatında Endülüs’ün hangi alanlarda işlendiğine ve Osmanlı müelliflerinin Endülüs kavramını hangi bağlamalarda kullandığı konusu incelenmiştir. Bu bölümde eğitim alanına bağlı kalınarak ilk olarak o dönemde yazılmış, dergi yazıları ve reddiyelere yer verilmiştir. Ardından edebiyat alanında tiyatro ve gezi yazılarıyla ön plana çıkan müelliflerin hayatlarına dair bir giriş yaparak bu müelliflerin eserlerinden bahsedilmiştir. Son olarak şiir ve manzumeler ile bunların müelliflerine yer verilerek genel olarak edebiyat alanındaki Endülüs algısı araştırılmıştır.

Üçüncü Bölümde, Osmanlı mimarisi ve sanatında modernleşme hareketi bağlamında Endülüs'ün nasıl bir yeri olduğu incelenmiştir. Bu çerçevede, yapılmış örnek eserlerden ve görsel materyallerden yararlanılmış olup, özellikle fotoğraflardan örnekler verilmiştir.

Tezin Sonuç kısmında, yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgulardan yola çıkarak yukarıda belirtilen amaç ve temel sorunlar etrafında ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir.

1.5. Tez Konusuyla İlgili Literatür Analizi

1.5.1. Birincil Kaynaklar

Çalışmada kullanılan kaynaklar 3 başlıkta incelenmiştir. Eğitim alanında yazılmış olan tarih kitapları kontrol edildiğinde “Endülüs” bölümüne yer veren eserler genellikle “İslam Tarihi” ve “Dünya Tarihi” türlerinde kendini göstermektedir. Araştırmada kontrol edildiğinde tarih kitapları arasında dünya tarihi alanında “Endülüs” bölümü daha fazla işlenmiştir. Bu alanda A. Memduh ve Ahmet Halit- *Umumi Tarihi*, Abdurrahman Şeref - *Zübdet'ül Kısas*, Ahmet 1.Hilmi- *Tarih-i Umumi*, Ahmed Refik- *Büyük Tarih-i Umumi*, Ali Reşad ve Ali Seydi *Haritalı Resimli Tarih-i Umumi*, Ali Tevfik *Fezleke-i Tarih-i Umumi*, Diyarbakırlı Ahmet Said Paşa - *Mir'atü'l-İber Mufasssal Tarih-i Umumi*, Hüseyin Hıfzi *Hülasa-i Umumi Tarihi* ve Mehmet Murat Mizancı *Tarih-i Umumi* kitapları incelenmiştir. Bu kitaplarda kullanılan kaynaklar araştırılmaya çalışılmış ve kitaplardan hareketle müelliflerin “Endülüs” algısına yer verilmiştir. Bu yazarlara ait kitapların dışında ismi ve tarihi belli olmayan bir dünya tarihi kitabı daha bulunmuş ve bu kitap da incelenerek araştırmaya eklenmiştir. İslam Tarihi eserleri arasında ise İbrahim Hakkı ve Muhammed Azmi'nin yazdığı Muhtasar-ı Tarih-i İslami eseri belirlenmiş ve bu eser kaynak olarak kullanılmıştır.

Edebiyat alanına dair kaynaklar araştırılıp tasnif edildiğinde ise, ilk olarak dergi yazıları ve makalelere yer verilmiştir. Bu bağlamda Sırat-ı Müstakim dergisinde 4 sayıda çıkan M. Şemseddin'in yazdığı “İslam'da Fen ve Felsefe” ile Edebiyat-ı Mecmua dergisinde Cemal Nuri'nin yazdığı 5 bölümlük bir dergi yazısında Endülüs'e değinilmiştir. Ayrıca Sami Paşazade Sezai'nin yazdığı ve çeşitli dergilerde yayınladığı Endülüs kavramının yer aldığı yazılar da vardır. Araştırmada makale olarak Namık Kemal'in yazdığı ama yayınlamadığı “Renan Müdafaaanamesi” de kaynak olarak incelenmiştir. Edebiyat alanında ilk olarak dergi yazıları ve makalelere yer

verilmesinde edebi eserler içerisinde yer almasına karşın tarih kitapları gibi didaktik bir özelliğe sahip olmasıdır.

Edebiyat alanında dergi ve makale yazılarının ardından tiyatro, gezi yazısı türünde Arapça ve Osmanlı Türkçesi eserlere yer verilmiş olup bu eserler yazarlarına göre ayrılmış, bu bağlamda öncelik olarak, Endülüs konusuyla alakalı en çok eser veren Abdülhak Hamit Tarhan'ın Nazife, Tarık yahut Fethu'l-Endülüs, Tezer yahut Abdurrahmanu's-Salis, İbn Musa yahut Zatü'l-Cemal ve Abdullahu's-Sağir eserleri tiyatro alanında yazılmış olup, bu eserlerin içerisinde bulunan "Endülüs" algısına dair incelemeler yapılmıştır. İncelemeler sırasında bu eserlerin içerisinde en çok yankı uyandıran eser Tarık yahut Fethu'l-Endülüs isimli tiyatro eserinin olduğu gözlemlenmiştir.

Abdülhak Hamit Tarhan'ın ardından bu alanda en çok eser veren diğer bir isim ise Sami Paşazade Sezai'dir. Yazar Endülüs'e dair hem müstakil eserler oluşturmuş hem de belli yazılarında "Endülüs" kavramına yer vermiştir. Çalışmada Sami Paşazade Sezai'nin Gırnata ve Mescid'ül Camia: Elhamra eserlerinin yanı sıra Musahabe, Girit Müslümanları, Fas, Mısır ve Mısırlılar, Yemen, Abdülhamid Ahlakiyundan, Ahval-i İran, Yeni Neşriyat yazıları da incelenmiş ve yazarın bu eserleri üzerinden "Endülüs" algısına dair mesajlar aranmıştır.

Araştırmada değinilen diğer isim ise Şemsettin Sami'dir. Şemsettin Sami son dönem Osmanlı Devleti içerisinde edebi anlamda Endülüs konulu ilk eser olan "Seydi Yahya" eserini yazmasıyla bu araştırmada özel bir öneme sahiptir. Yazarın bu eserinin dışında "Vicdan" eserinde de Endülüs konusunu işlediği görülmüştür. Çalışmada bu iki eser üzerinden yazarın "Endülüs" bakış açısı incelenmiştir.

Çalışmada edebi eser bakımından sadece Türkçe kaynaklar değil o dönemde yayınlanmış Arapça kaynaklarda araştırılmıştır. Bu araştırmaların sonucunda son dönem Osmanlı Devleti'nde Muhammed Kürd Ali tarafından Arapça olarak yayımlanan Ğabîru'l Endülüs ve Hâzırûha adlı bir eser bulunmuştur. Yazarın Endülüs bölgesine yaptığı geziler sonucu yazdığı bu eser üzerinden Osmanlı Devleti'nde yaşayan bir Arap aydınının Endülüs algısı araştırılmıştır.

Araştırmanın edebiyat bölümünün diğer bir kısmını ise manzum eserler oluşturmaktadır. Son dönem Osmanlı Devleti'nde Muallim Naci'nin Musa Ebu'l Gazan yahut Hamiyyet adlı eseri bu alanda kendine özel bir yer teşkil etmektedir. Bu

eser incelenerek özellikle Muallim Naci'nin manzumedeki kahraman üzerinden "Endülüs" kavramını işleyiş biçimine değinilmiştir. Bu eserin dışında çalışmada Ebu'l-Bekâ er-Rundî tarafından yazılan ve Osmanlı ile Endülüs halkı arasındaki ilişkilerin ilk adımı olan "Endülüs Mersiyesi" adıyla bilinen manzumeye ait tercümeleler araştırılmış ve bu tercümeleler üzerinden verilmeye çalışılan mesajlara değinilmiştir.

Araştırmada mimari ve fotoğraflar bölümüne, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümleri içerisinde yer alan Endülüs'e ait fotoğraflar kaynaklık etmiştir. Bu fotoğraflar incelenerek ve şehir başlıklarıyla tasnif edilerek II. Abdülhamid'in Endülüs'e bakış açısı araştırılmıştır.

1.5.1. İkincil Kaynaklar

Araştırmada ana kaynaklara ek olarak tez, kitap ve makaleleler incelenmiş ve bunlardan elde edilen bilgiler tahlil süzgecinden geçirilerek araştırmada yerini almıştır. Çalışmada bölümler arasında en fazla ikincil kaynağa edebiyat alanının sahip olduğu görülmektedir.

Osmanlı-Endülüs ilişkisine dair farklı açıları belirleyebilmek için (Bilgin, 2009; Şükürov, 2011, 2016; Erten, 2018) çalışmalarına başvurulmuş olup özellikle (Bilgin, 2009) çalışmasında Osmanlı ve Endülüs arasındaki siyasi ilişkiye değinmesi bakımından eserde dikkat çekici bir yer edinmiştir.

Eğitim bölümünde son dönem Osmanlı Devleti'nin tarihçilik anlayışını ve tarih eğitim felsefesini açıklayabilmek adına (Özteke, 2006; Baytal, 2020; İde, 2017) makalelerine başvurulmuştur. Ayrıca o dönemin yazarlarından biri olan Ali Reşad ve Ali Seydi'ye ait olan Tarih-i Umumi'yi araştıran bir makaleden (Köse, 2022) de yararlanılmış ve bu makaledeki bilgiler ile eserin aslı karşılaştırılarak bakış açıları tartışılmıştır.

Edebiyat bölümünde son dönem Osmanlı Devleti'nde "Endülüs" kavramının kullanılma sebeplerine dair (Gürsoy, 1995; Erünsal, 2015; Gündoğdu, 2016; Ayrancı, 2017; Elhajhamed, 2018; Kılıç, 2019) kaynaklara başvurulmuştur. Bu kaynaklarda sadece sebepler hakkında bilgilerle birlikte dönemin edebiyat alanındaki belli eserlere dair bilgiler de bulunmaktadır.

Bu makalelerin dışında Namık Kemal'in "Renan Müdaafanâmesi" hakkında ayrıntılı bilgiler almak adına (Abdullah, 1955) makalesine başvurulmuştur. Bu makalede Namık Kemal'e ait pek çok eserden bahsedilmiş ve Renan Müdaafanamesinin yazılış sürecine dair bilgiler verilmiştir. Abdülhak Hamit Tarhan'ın eserlerine ve Endülüs'e

bakış açısını desteklemek için (Enginün, 1986; Karaburgu, 2010; Enginün, 2013) eserleri incelenmiştir. Enginün'e ait kitaplarda Abdülhak Hamid'in eserlerine dair yorumları ve hatıraları anlatılmış, Karaburgu'nun makalesinde ise tiyatro eserleri tahlil edilmiştir. Sami Paşazade Sezai'nin eserlerindeki Endülüs algısının temelini araştırmak ve yazarın eserleri dışında yayınladığı makalelere ulaşmak adına (Kerman, 2003; Şenyıldız, 2022) çalışmalarından faydalanılmıştır. Kerman'ın oluşturduğu eserde Sami Paşazade Sezai'nin yayınlanmış bütün yazılarının transkripsiyonuna yer verilmiştir. Şenyıldız'ın çalışması ise asli kaynaklara ulaşma konusunda araştırmada bir köprü görevi oluşturmaktadır. Şemsettin Sami'nin "Seydi Yahya" eseri ile yine kendisinin yazdığı ancak yayınlanmamış olan "Vicdan" adlı eserinin mahiyetine dair (Öztürk, 2014; Okumuş, 2016; Morina, 2023) çalışmaları incelenmiştir. Öztürk'ün makalesinde hem "Seydi Yahya" eseri hakkında hem de yazarın hayatına dair bilgiler bulunmaktadır. Okumuş'un makalesi ise "Vicdan" eserine dair önemli bir kaynak konumundadır. Morina'nın eseri ise "Vicdan" eserinin Türkçe tercümesi olduğundan ötürü esere birinci derece kaynaklık etmektedir.

Çalışma yukarıda belirtilen türdeki kaynak ve araştırmalardan farklı olarak birden fazla alanı ve bakış açısını bir araya getirerek son dönem Osmanlı Devleti'ndeki Endülüs algısını bütüncül bir yaklaşımla ele almak suretiyle Osmanlı-Endülüs ilişkilerine dair literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH VE EĞİTİM ALANINDA ENDÜLÜS

Bir devletin bünyesinde bulunan insanların o devletin hedefleri doğrultusunda ideolojilerle donanması için başvurulan yollardan biri de eğitimidir. Bu bakımdan her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Devleti kuruluş zamanından beri gerek ilmi gerekse dini alanlarda pek çok kimsenin yetişmesi için eğitim planları hazırlamış ve uygulamıştır. Ancak 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde tarih, bir ilmi alan olarak eğitim planında bulunmamıştır (Özteke, 2006: 9). Tarih, o dönemlerde menkıbeler ve rivayetler yoluyla insanlara aktarılmış, dönemin vakanüvisleri devlette yaşanan belli başlı olaylara yer vermişlerdir (Özteke, 2006: 10). O dönemde tarih Osmanlı Devleti'nde bir ilim dalı olarak görülmediği ve önemsenmediği için eğitimde okutulması da düşünülmemiştir. (Özteke, 2006: 11).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte her alanda değişim yaşandığı gibi eğitim alanında da değişme yaşanmış, özellikle II. Mahmut döneminde kurulan Rüştîye okulları sayesinde batılı düzene uygun bir eğitim anlayışı benimsenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde yaşamış olan Sümbülzâde Vehbi tarih alanının eğitim kurumlarında okutulması gereken bir ilim dalı olarak görülmesi için çalışmıştır (Özteke, 2006: 19). 1839 yılında ilk defa Rüştîyelerin eğitim programlarına tarih dersi girmiştir. Bununla birlikte bu yıllarda okutulan tarih dersi İslam Tarihi ve Osmanlı Tarihinden oluşmaktadır. Dünya Tarihi ve Genel Tarihi konuları ise sonraki yıllarda okutulmaya başlanmıştır. 1908 yılında gerçekleşen II. Meşrutiyetle birlikte tarih alanı eğitim kurumlarında daha geniş bir yer bulmuş, bu alanda kaynak olması bakımından Avrupa ülkelerinde yazılan kitaplar Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek yeni eserler oluşturulmuştur (Özteke, 2006: 89).

Meşrutiyet döneminde okutulan tarih dersleri eğitim kademelerine göre değişiklik göstermekle birlikte genel olarak "İslami" merkez üzerine oturan bir tarih anlayışı vardır. Bu bağlamda rüştîyelerde İslam Tarihi, Peygamberler Tarihi gibi tarihin çeşitli alt dalları ders olarak okutulmuştur. Ayrıca bu dönem okutulan tarih derslerinde

yöntem değişikliğine gidilmiş, “ezbere dayalı” yöntem terk edilerek konuların zihinlerde kalıcı olmasını sağlayacak yöntemler benimsenmiştir (Özteke, 2006: 98). İdadilerde okutulan tarih derslerinde süre bakımından değişiklik olsa bile içerik bakımından herhangi bir değişiklik olmamıştır. Sultanilerde ise tarih dersi sınıflara göre değişmektedir. İptidaiye kısmı içerisinde sadece dünyanın yaratılışı ve İlkçağ anlatılmış, Âliye kısmında ise Osmanlı, İslam ve Genel Tarih başlıkları altında tarih dersleri verilmiştir. Özellikle Âliye kısımlarında okutulan Genel Tarih dersi Orta çağ, Yeni çağ ve Yakın çağa ait konuları barındırmakta iken Osmanlı ve İslam Tarihi dersleri kendi konuları çerçevesinde sınırlı kalmıştır. (Özteke, 2006: 103).

Son dönem Osmanlı Devleti’nin medreselerinde ise tarih dersi 1910 yılında girmiş, öncesinde ise Ulum-i Âliye-i Diniyye’de İslam Tarihi dersleri “Siyer-i Nebevi- Tarih-i Dini İslam” adıyla okutulmuştur. Bu derslerde konu olarak Arap Yarımadasının genel durumu, Peygamber Efendimizin hayatı ve İslam Âlimlerinin hayatları ele alınmıştır. (Ayar, 2022: 228). 1910 yılında medreselere tarih dersinin girmesinden 1914 yılına kadar, Siyer, İslam Tarihi ve Dinler Tarihi ayrı ayrı okutulurken 1914 yılından itibaren Dinler Tarihi ve İslam Tarihi birlikte okutulmuş, ek olarak Osmanlı ve Genel Tarih de medreselerde okutulmaya başlanmıştır. (Ayar, 2022: 236).

Son dönem Osmanlı Devleti’ndeki medreseler ve medrese dışında kalan diğer okulların tarih eğitimi amaçlarına bakıldığında dikkati çeken iki amaç ortaya çıkar. Medreselerde tarih dersinin okutulmasındaki amaç Hz. Peygamber Tasavvurunu kuvvetlendirmek ve İslam Tarihi Bilincine sahip olmaktır (Ayar, 2022: 259). Rüştüye, İdadi ve Sultani gibi Tanzimat döneminde kurulmuş olan kurumlarda okutulan tarih derslerinin amacı ise İslamcılık ve Osmanlıcılık akımını yaymaktır (Özteke, 2006: 42).

Osmanlı Devleti’nde tarih eğitiminin oluşmasında Sümbülzâde Vehbi’nin dışında Abdurrahman Şeref, Ahmet Cevdet, Ahmet Refik, Ahmet Vefik, Namık Kemal, Mehmet Murat Mizancı, Süleyman Paşa, Şemseddin Sami gibi dönemin münevverlerinin de çalışmaları olduğu görülmektedir (Özteke, 2006). Bu isimlerin dışında 19. yüzyılda Charles Seignobos’un eserleri dönemin münevverleri tarafından tercüme edilerek eğitim hayatında kullanılmıştır (Özteke, 2006).

Endülüs kavramı Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemi eğitim kurumlarında Tasavvuf, Felsefe ve Edebiyat alanlarında değinilen bir konu iken son dönem Osmanlı Devleti eğitim hayatında İslam Tarihi ve Genel Tarihi alanlarında işlenmiştir (Kılınç, 2019:

6). Özellikle İslam Tarihi ve Genel Tarih alanlarında dönemin müellifleri çeşitli eserler oluşturmuşlardır. Ancak ilgili literatür kontrol edildiğinde Genel Tarih eserleri, İslam Tarihi eserlerinden daha ön plandadır.

Çalışmada öncelik olarak Genel Tarih kitaplarına yer verilmiş ardından İslam Tarihi kitaplarına geçilmiştir. Burada Genel Tarih kitaplarına yer verirken alfabetik sıraya uygun olarak müellif adları esas alınmıştır. Konu bakımından Endülüs'ten bahseden ve literatür şartlarını kapsayan eslere yer verilmekte olup, bu eserlerdeki Endülüs kavramı tartışılmıştır.

Yapılan çalışmadan hareketle bu kitaplarda Endülüs hakkında bilgiler verirken genelde yapılan savaşlar ve yöneticiler hakkında bilgiler verildiği görülmektedir. Burada dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında ayrıntıya girilmemiştir. Müelliflerin eserleri yazmalarında güttüğü amaç okuyucunun kafasında genel hatlarıyla Endülüs'ü tanıtmaktır. Yazarlar bu sebepten ötürü yorum yaparken, atıfta bulunmamışlardır. Elbette ki burada amaç, Osmanlı tebaasına ve İslam medeniyetine saldıranlara Endülüs üzerinden mesaj vermek olmuştur. Ancak bu mesaj, tarihsel anlatının gerisinde kalmıştır.

2.1. Abdurrahman Şeref Zübdetü-l-Kıyas (m. 1869)

Yazar Endülüs devletinin kuruluşuna dair genel bir giriş yapmıştır. (Ek 1) Bölüm başında yazar, Endülüs idaresi hakkında Hristiyanlara hoş görülme davranıldığından ayrıntısıyla ve örnekleriyle bahseder. Müslüman fatihlerin İspanya topraklarında yaptığı çalışmalara değinen yazar bu çalışmaların İspanya'yı Avrupa'da en kalabalık ve en faaliyetli kıta haline getirdiğini belirtir (Şeref, 1869). (Ek2) Yazar Endülüs devletinin gerçekleştirdiği başka icraatlar hakkında bilgi verirken, İslam medeniyetinin Avrupa'ya yayılmasında bu icraatlarının önemli bir etkisi olduğuna değinir (Şeref, 1869).

Bu girişin ardından Endülüs Devleti'nin kuruluşunu ele alan yazar, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman'ın (Abdurrahman bin Muaviye) Abbâsî Devleti'nden kaçıp Endülüs'e geçiş hikayesinden bahseder (Şeref, 1869). Yazara göre I. Abdurrahman, zorluklara ve yaşanan durumlara rağmen gurur yapmadan adalet ve faziletle yeni hükümeti kurmaya çalışmıştır. Burada özellikle Yusuf el-Fihri'nin I. Abdurrahman'a karşı çıkmasından bahsetmiştir (Şeref, 1869). Yazarın bu dönem için değindiği önemli bir başka olay ise I. Abdurrahman'ın Frenkleri mağlup etmesidir.

I. Hişâm döneminden bahseden yazar, kardeşlerinin ona isyan ettiklerine ancak mağlup olduklarına yer verir. Yazarın bu dönem için önem gösterdiği olay Kurtuba Camii yapımıdır. Kurtuba Camii hakkında genel bilgilerin yanı sıra bu camiiin eşi benzeri olmadığına değinmiştir. (Şeref, 1869).

Yazara göre I. Hakem ilk zamanlarda iyi bir siyaset izlese de zamanla işrete (meclislere) daha çok önem vermiştir. Bu dönemin en önemli olaylarından biri olarak, Kurtuba'da bulunan 300 ilmi şahsiyeti bir gecede öldürüp cesetlerini astığına yer veren yazar, babasından farklı olan bu şiddetli siyasetinin halk tarafından da bilinmeye başladığına değinir (Şeref, 1869).

Yazar bir sonraki başlıkta II. Abdurrahman'ın döneminde yaşanan olaylardan bahseder. Dönem hakkında bilgiler vermeden önce hükümdar hakkında bilgiler veren yazar, II. Abdurrahman'ın güzel huylu olmasından övgüyle bahseder. Hükümdarın posta hizmetini Endülüs üzerinde yaydığına değinen yazar Normanların Endülüs sahillerine saldırmasını dönemin en önemli olayı olarak görür (Şeref, 1869).

I. Muhammed döneminde yazar, Hristiyanların Müslümanlardan kaçıp dağlara sığındığı ve burada Müslümanları kovmak için planlar tertip ettiğini belirtir. Bu planlar II. Abdurrahman'ın vefatıyla ve Muhammed'in tahta çıkışıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Kendisinin döneminde hem Normanların saldırıları bulunmaktadır hem de gizlenen Hristiyan devletler planlarını işlemeye başlamışlardır. Bununla birlikte Amr bin Hafs'ın isyan etmesiyle Muhammed pek çok yerde çarpışmak durumunda kalmıştır. Bu çarpışmalarda oğlu ve seraskeri Münzir'in cesareti sayesinde düşmanlar zafere ulaşamamışlardır (Şeref, 1869).

I. Muhammed döneminde gerçekleşen isyanların bitmediğini bildiren yazar, I. Münzir'in bu isyanları bastırmaya gittiği bir mücadelede şehit olduğunu dile getirir. Yazar I. Münzir'in cesaretli ve onurlu bir hükümdar olduğunu söyler (Şeref, 1869).

I. Münzir'in şehadetinden sonra yerine II. Abdullah'ın geçtiğini bildiren yazar, kardeşlerinin hatta kardeşlerinin çocuklarının bile bu idareye karşı çıktıklarına yer verir. Yazara göre İbn Hafs'ın oluşturduğu karışıklığın yanında bu kimselerin de isyana kalkması üzerine Endülüs'teki karışıklığı gittikçe körüklemiştir (Şeref, 1869). Yazar bu duruma karşı II. Abdullah'ın bahadır bir şahsiyet olduğunu sebat ve metaneti ile dönemindeki Endülüs devletini iyi bir şekilde yönetmeye çalıştığını ve torunu olan Abdurrahman'ı iyi bir hükümdar olması için yetiştirdiğini belirtir (Şeref, 1869).

Yazar, III. Abdurrahman'ı babası Muhammed bir isyanda öldürüldüğünden ötürü "İbn Muhammed Maktul" künyesiyle adlandırıldığını belirtir (Şeref, 1869). Yazar III. Abdurrahman'ın uzun süre Endülüs'te "Nasır li-dinillah" lakabıyla hükmettiğini belirtmiş, yönetime başladığı zaman hutbede "halife ve Emir'ul Müminin" unvanlarını aldığını değinmiştir (Şeref, 1869). III. Abdurrahman döneminde "Yaramaz" bin Hafs'ın Tuleytula'yı merkez alarak burada isyanlarına devam ettiğini belirten yazar, bu isyanı durdurmak amacıyla ordu gönderildiğine, İbn Hafs'ın elindeki bütün kentleri bu fesatlıktan kurtarıldığına ve İbn Hafs'ın öldürüldüğüne değinir (Şeref, 1869).

Yazar 3 hükümdar zamanında 60 seneden beridir süren bu isyanlar esnasında Hristiyanların durumdan fırsat bularak bazı İslam bölgelerini aldığını ve burada şımarıklık yapıp bu yerlere zarar verdiğini belirtir (Şeref, 1869). Yazar burada Hristiyan İspanyolların saldırılarına karşı yapılmış olan mukavemetten bahseder. Burada özellikle III. Abdurrahman'ın ordusunu yönlendirerek İspanyolların saldırılarını bertaraf ettiğine değinir. Yazar bu mücadelenin ardından III. Abdurrahman ile İspanyollar arasında mutabakat imzalandığını belirtir. Bu başarının ardından gelen müreffeh günlerden istifade etmek isteyen III. Abdurrahman Mısır'da o sıralar yeni kurulmuş olan Fâtımî Devleti'nin Fas ve Tunus üzerinden Endülüs'e aktarmaya çalıştığı fesat düşünceler engellenmeye çalışmıştır (Şeref, 1869).

Yazar III. Abdurrahman'ın son olarak vefatından bahsederek, kendisinin akıllı, adil, fakiri himaye eden ve alimi seven bir karakteri olduğunu belirtir (Şeref, 1869). Kendisinin ve oğlu II. Hakem döneminde Endülüs en üst seviyeyi görmüştür. Yazar, III. Abdurrahman dönemi hakkında çeşitli mimari eserlerin olduğunu belirtirken, bu eserler içerisinde Medinetü'z-Zehra sarayına da değinmiş, bu sarayın Kurtuba'ya 3 saatlik mesafede olduğunu ve sarayın pek çok övgüye mazhar olduğunu dile getirmiştir (Şeref, 1869). Sarayın mimarisi hakkında genel bilgiler veren ve bu sarayın 300.000 dinar altın ile 25 senede tamamlandığını belirten yazar, halifenin bu sarayda sadece 14 gün gamsız ve rahat bir şekilde yaşadığını eserinde yer verir (Şeref, 1869).

Yazar bu bölümün ardından II. Hakem'e geçer. Özellikle yazar II. Hakem hakkında "devletin yıldızı" unvanını kullanır ve Emevî devletinin en şaşalı günlerini bu dönemde yaşadıklarını belirtir (Şeref, 1869). Kendisinin döneminde Endülüs'ün dünyanın maarif merkezi haline geldiğine değinir. Yazar II. Hakem'in ilmi şahsiyetine dair ayrıntılı bilgilere yer vermiş, özellikle II. Hakem'in Endülüs yönetimine

geçmeden önce 600.000 ciltlik bir kitap barındıran bir kütüphane oluşturduğunu belirtmiştir (Şeref, 1869).

Yazar, II. Hakem'in tahta geçmesinin ardından Kurtuba ve diğer merkezi vilayetlerdeki alimleri toplayarak bir meclis kurduğunu belirtir. Bununla birlikte, Avrupa'dan pek çok öğrencinin Endülüs'e eğitime geldiğine değinir. Ayrıca su kanalları yaparak tarımı, güvenliği sağlayarak ticareti ve kimya ilmini günlük hayata aksettirerek madenciliği geliştirmesiyle Endülüs'ü muasır bir seviyeye taşıdığını vurgulamaktadır (Şeref, 1869).

Yazar dönemin devlet hazinesi üzerinden örnek vererek II. Hakem dönemindeki insanların refah seviyesine değinmiştir. Onun döneminde hiçbir Hristiyanın elinde Müslüman bir köle bulunmadığını belirten yazar II. Hakem'i "Batı'nın Harun Reşid'i" olarak nitelendirmiştir (Şeref, 1869: 314).

II. Hakem'den sonra II. Hişâm'a yer veren yazar, II. Hakem vefat ettiğinde kendisinin 11 yaşında olduğuna değinir. Bu sebepten ötürü II. Hişâm'ın annesi Subh (yazar eserde Sabiha olarak ele almıştır.) devlet işlerinde söz sahibi olmuş, bununla birlikte dönemin vezir-i azam'ı olan Muhammed bin Abdullah bin Ebi Amir devlete büyük hizmetler gerçekleştirmiştir (Şeref, 1869). Yazar, bu dönemde refahın artmasının şükürü arttırması gerektiği yerde insan doğasının gereği tam tersi yönde halkın ahlak durumunda bozulmalara sebep olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte halk arasında gazaya çıkılmadığından dolayı oluşan bir huzursuzluğu fırsat bilen İspanyollar saldırılara başlamışlardır (Şeref, 1869).

İspanyolların bu saldırılarında başarılı olamadıklarına değinen yazar, Hacib Muhammed Mansur'un bu konuda cesareti sayesinde düşmana korku ve dehşet saldırdığını belirtir (Şeref, 1869). Yazar özellikle İspanyollarla yapılan bir savaşta askerlerin ve ordunun düştüğünü gören Hacib el-Mansur yaralı olduğu halde çadırından çıkıp savaşması ve bu savaştan zaferle ayrıldıktan sonra yaralarından ötürü şehit olduğunu belirterek okuyucunun zihninde dönemin genel durumunu açıklamaya çalışmıştır (Şeref, 1869). Mansur vasiyeti üzerine savaş yerinde üzerindeki tozlu ve topraklı elbisesi ile defnedilmiştir.

Yazar Hacib Mansur'un yetim bir kimse olduğunu, gayretiyle ve işinde ehil bir kimse olması hasebiyle 25 sene boyunca devleti idare ettiğine değinir (Şeref, 1869). Yazarın bu bölümde II. Hişâm'dan çok Hacib el Mansur'dan bahsetmesi kendisinin gözündeki

"Kahraman" olgusunu ve bir devletin en önemli unsuru olan "saltanat" unsuru bozulmuş olsa bile devletin sadakatli idaresi sayesinde uzun süre ayakta kalabileceği fikrini göstermektedir (Şeref, 1869).

Mansur'un vefatında II. Hişâm'ın annesi Sabiha'nın da yönlendirmesiyle Mansur'un büyük oğlu Abdulmelik haciplik makamına geçtiğini belirten yazar hem Sabiha'nın hem de Abdulmelik'in vefatıyla birlikte boşlukta kalan II. Hişâm'ın yönetimde yaptığı hatalardan ötürü Endülüs Emevî devleti çabuk bir şekilde çökmeye yüz tutmuştur (Şeref, 1869).

"Fezalike Vukuat" başlığı altında yazar, II. Hişâm döneminden öncesi durumları belli bir sırayla anlatır. Yazara göre Endülüs hükümdarları ortaya çıkan ve uzun süren fitneye ve duraklama dönemine rağmen devlet bir şekilde ayakta kalmış ve kendini idame ettirebilmiştir (Şeref, 1869).

Yazar, iç siyaset hakkında bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra, dış siyaset hakkında Hristiyanların saldırılarına ve tacizlerine karşı özellikle III. Abdurrahman ve Hacib el-Mansur'un mücadeleleri sayesinde Hristiyan devletler İslam hükümetinden korkar hale gelmişlerdir (Şeref, 1869). Emevî hükümdarlarının Akdeniz seferleri sonucunda kazandıkları zaferler bulunmaktadır. Bu zaferlerin hicri ikinci yılda da sürdüğünü belirten yazar, özellikle savaşların ve fetihlerin Fransa'nın içlerine kadar devam ettiğini vurgulayarak, bu savaşlar sonucunda Fransa'nın belli kesimlerine yerleşen Müslüman askerleri sayesinde bölgenin hem demografik yapısını değiştirdiğini hem de tarımı geliştirerek bölgeye yeni bir gelir kaynağı kazandırdıklarını belirtmektedir (Şeref, 1869).

Yazar bu genel bilgilendirmenin ardından, Abdulmelik bin Mansur'dan sonra gelişen olaylara değinir. Özellikle Abdulmelik bin Mansur'un vefatıyla yazara göre Emevî devletinin yükselme devri bitmiştir (Şeref, 1869). II. Hişâm'ın idare kabiliyeti olmadığını belirten yazar, bundan ötürü II. Hişâm'a karşı bir isyan başlatıldığına, bu isyan sonucu ise II. Hişâm'ın tahttan indirildiğine değinir. Bu dönemde hükümetin birkaç kişinin elinde değişmesine rağmen tekrar II. Hişâm tahta çıktığını belirten yazar, onun katıldığı bir savaş sonucu kaybolduğunu, bundan ötürü Endülüs Devleti'nin hükümetinin yönetimi Emevî hanedanından olmayan Süleyman bin Hakem'in eline geçmiştir.

Yazar Süleyman bin Hakem'in hükümetin başına geçtikten sonra, halk bu karışıklıktan kurtarılmak ve devletin asayişini sağlamak adına "İdrîsî" ailesine bağlı olan Ali bin Hammud'u Endülüs'e davet etmişlerdir (Şeref, 1869). (Bu bilgiler Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi eseri dışında diğer tarih kitapları incelendiğinde rastlanmamıştır. Yazarın kaynak olarak Ziya Paşa'nın eserinden yola çıkarak bu bilgiyi eserinde paylaşmış olması muhtemeldir.) Ali bin Hammud Afrika'dan gelerek Süleyman bin Hakem'i hükümetten derdest edip kendisi hükümetin başına geçmiştir (Şeref, 1869).

Yazara göre bir süre sonra Ali bin Hammudla birlikte gelen askerleri taşkınlık çıkarmaya başlamışlar ve devletin asayişini yine bozulmaya uğramıştır. Bunun üzerine halk tekrardan Emevî hanedanına yönelmiş ve III. Abdurrahman'ın torunlarının çocuklarına davetler gönderip devletin asayişini korumak adına hükümetin başına geçmelerini istemişlerdir (Şeref, 1869). Sırasıyla IV. Abdurrahman, V. Abdurrahman, II. Muhammed, III. Hişâm "Melik" unvanları ile devletin başına geçmişlerdir. Ancak bu dönemde hükümdarlar bütün Endülüs'e hükmedememişler, iç karışıklıkları bertaraf edememişlerdir. Sonuç olarak Endülüs Emevî devleti yıkılmış ve şehirler idarelerine ayrılmıştır (Şeref, 1869).

Yazar, Endülüs'te Tavâif-i Mülûk başlığıyla Endülüs Emevî devletinin yıkımından sonraki duruma değinir. Bu dönem için yazar özellikle Endülüs halkının sürekli Afrikalılar'dan askeri yardım beklediğini dile getirir. Yazar bunun sebebini ise Endülüs halkının özellikle III. Abdurrahman ve II. Hakem döneminde gelişen tarım ve refah sayesinde savaşçı özelliklerini kaybetmesine bağlar (Şeref, 1869). Hatta yazar burada bir parantez açarak "Saklebî" adı verilen askeri grup hakkında bilgiler verir. Bu ayrıntıya girmesinde, Endülüs Emevî Devleti'nde köle asıllı saklebîlerin Osmanlı dönemindeki "yeniçeri" benzerliğine değinmek istemiş olabilir (Şeref, 1869).

Yazar burada parantezi kapatarak Endülüs ordularının Berberilerden oluştuğunu belirtir. Berberlerin hizmetleri karşılığında ganimet ve maaş ile yaşadığına değinen yazar bununla birlikte Hafs ve oğullarının 60 sene boyunca sürdürdükleri isyanlar sonucu dikkat edilmesi gereken bir millet olduğuna değinir (Şeref, 1869). Bu sebepten ötürü yazar "Saklebi" adı verilen kişilerin ordu teşkilatında yer aldığını, bu arada Berberilerin hizmetinden faydalanmaya devam edildiğini ama siyasi işlerden uzak tutulduğunu söylemektedir. Ancak son dönem Endülüs Emevî Devleti'nde bunu gerçekleştirilmekte muktedir olamamışlardır (Şeref, 1869).

Endülüs için Afrika'nın önemine değinen yazar, İdrîsî ve Ağlebîler'e Fatîmî Devleti ile savaştıklarında yardım amaçlı birkaç kere asker gönderdiğine eserinde yer vermiştir. Ancak yazara göre Afrika Endülüs'ün arka kuvveti iken Endülüs dış siyaset anlamında askeri olarak İslam beldelerinde kuvvet sağlayamamıştır (Şeref, 1869).

Endülüs Emevî devleti yıkıldığında 10 tane hükümet kurulduğundan bahseden yazar, bu hükümetler içerisinde en çok bilinenler olarak, Kurtuba, Tuleytula, Sarakusta, İşbîliyye, Gırnata, Batlalyevs ve Mürsiye şehirlerini belirtmiştir. Bu hükümetler içinde Kurtuba hükümetinin başında Cehver bin Muhammed bulunmaktadır. Yazar, Cehver bin Muhammed'in İslam birliğini sağlamak için çok uğraşı verdiğini ancak Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra ortaya çıkan devletlerin kendi menfaatlerine önem verip bu gayreti reddettiklerini kaydetmiştir. Yazara göre söz konusu devletler kendilerini tamamen yok edecek olan bu ateşin ehemmiyetini fark edememişlerdir.

Endülüs'te oluşan farklı yönetimlerin birbirleriyle sürekli çatışma halinde olduklarını vurgulayan yazar, bu durumun Endülüs topraklarını etkilediğini belirtmiştir. Yazar Endülüs topraklarının korunması amacıyla önce Murabîtin Devleti'nin ardından Muvahhidin Devleti'nin Endülüs'e çağrıldığına değinmekte bununla birlikte Endülüs'te yaşayan Müslüman hükümetlerin birlik olamamasından ötürü bu girişimlerin de sonuçsuz kaldığını iddia etmektedir. (Şeref, 1869).

Abdurrahman Şeref, bu bölümle birlikte Endülüs bölümünü tamamlamış, Gırnata Emirliğine değinmeden Afrika devletleri bölümüne geçmiştir (Şeref, 1869). Eser incelendiğinde Endülüs bölümünün temelini Endülüs Emevî Devleti'nin hükümdarları oluşturmaktadır. Yazar devletin genel tarihinden bahsederken olayların üzerinde yoğunlaşmamış, daha çok genel bilgiler vermekle yetinmiştir. Hükümdarların hayatlarını bitirdikten sonra Endülüs'ün iç ve dış siyaseti hakkında genel bilgilendirme yapıp ardından Tavâif-i Mülûk dönemine geçiş yapmıştır (Şeref, 1869). Bu dönemde özellikle Kurtuba merkezli bir olay örgüsünü tercih eden yazar, bütün hatlarıyla bakıldığında Endülüs'ü sadece Endülüs Emevî Devleti olarak algılamış ve bölümü bu algı üzerine kurmuştur.

2.2. Ahmet Hilmi – Târih-i Umûmî

Ahmet Hilmi'nin yazdığı Târih-i Umûmî adlı eserinde yapılan kaynakça araştırmasında "Endülüs Tarihi" olarak belirtilen 5 sayfalık bölümde içerik tetkik

edildiğinde Endülüs'e dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. (Ek3) Yazarın burada tanıttığı bölüm Roma Devleti'ne aittir (Hilmi, 1876). (Ek4)

2.3. Diyarbakırlı Ahmet Said Paşa -Mir'âtü'l-İber Mufassal Târih-i Umûmî

Eser Diyarbakırlı Ahmet Said Paşa tarafından 1304/1886 yılında yazılmıştır. Yaklaşık dokuz ciltten oluşan bu eserin günümüze üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve dokuzuncu ciltleri ulaşmıştır. (Ek5) Eserde Endülüs ile alakalı ilk bilgiler dördüncü ciltte “Endülüsyâ” başlığı altında bulunmaktadır (Said, 1886). (Ek6) Bu bilgiler genellikle Endülüs'ün Roma ve öncesi dönemini anlatmaktadır. Bu dönem hakkında yazar bilgi verirken “İslam fatihlerinin istilasından önce” lafzını kullanır ve ardından bölgenin sınırlarından bahseder (Said, 1886). Endülüsyâ bölgesi “Sebi Petis” nehri ile sınırlandırılmış ilk adı “Patika” olan bir bölgedir. Bu bölgenin, Fenikeliler ve Yunanların önem gösterdiği bir bölge olduğunu belirten yazar, özellikle Fenikelilerin ve Yunanların burada altın madenini keşfettiğine değinmektedir (Said, 1886). Romalılar bu şehre geldiğinde ise Kurtuba ve İşbiliye şehirlerinde sur içinde yaşayan insanların bu şehirleri yeniden kurduğu belirtilir. Bu bölümde yazar bir ara verip Müslüman Endülüs Devletini ikinci kitabında anlatacağını açıklamıştır (Said, 1886). Ancak yapılan araştırmaya göre fihristte konular gözükmesine rağmen eserin tüm ciltlerinde yapılan tarama sonucunda Müslüman Endülüs hakkında bilgilendirme bulunamamıştır.

2.4. İbrahim Hakkı ve Muhammed Azmi -Muhtasar Târih-i İslâmî

Târih-i umûmi kitapları dışında İslam tarihi kitaplarında da Endülüs hakkında bölümler bulunmaktadır. (Ek7) Araştırmada ele alınan İslam Tarihi kitabı olarak Muhtasar-ı Tarihi İslam eseri tercih edilmiştir.

Bu eser İbrahim Hakkı ve Muhammed Azmi tarafından 1306/1888 yılında yazılmıştır. Eser Askeri Meclisin kararıyla Askeri Rüştüyede okutulan bir İslâm Tarihi kitabıdır. Toplam 109 sayfa olan bu eserde Endülüs'e dair bilgiler 20 sayfa içerisinde verilmiştir (Hakkı ve Azmi, 1888). (Ek8) Eserde Endülüs 4 kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda I. Abdurrahman'dan II. Hakem'e kadar her emir ve halifelere değinilmiştir. İkinci kısımda ise II. Hakem döneminden “Tavâif-i Mülûk” dönemine kadar anlatılmıştır. Üçüncü kısımda ise “Murabıtlar” Devleti anlatılmışken, son kısımda ise “Muvahhidler” ve “Benî Ahmer” devletlerine yer verilmiştir (Hakkı ve Azmi, 1888).

Eserde yazarlar ilk olarak Endülüs'ün fethinden başlayarak, kısaca valiler dönemini ve Abbâsîlerin Emevî Devletini yıkmasını anlatmışlardır. Ardından Emevî Hanedanının son üyesi olan Abdurrahman bin Muaviye'nin Endülüs'e nasıl geldiğine değinilmiştir. Burada özellikle "Zenate / Zenata" kabilesinden bahsedilir (Hakkı ve Azmi, 1888). Ayrıca Endülüs'te halkın yönetime isyan ettiğine ve bu isyanında Abdurrahman bin Muaviye'nin Endülüs Emevî Devleti'ni kurmasına vesile olduğuna değinilir (Hakkı ve Azmi, 1888). Genel bir girişin ardından I. Abdurrahman'ın döneminden bahseden yazarlar, bu dönemin karışıklıklar ve muharebelerle dolu olduğuna değinirler. Ancak yazarlar, bu karışıklıklara ve muharebelere rağmen I. Abdurrahman'ın devleti iyi bir seviyeye getirdiğini yollar, köprüler yaptırdığını ve ilim ile uğraştığını söylemektedirler (Hakkı ve Azmi, 1888). I. Hişâm dönemi anlatılırken onun babası gibi ilimle uğraştığına değinilir. Bu dönemde I. Hişâm'ın kardeşleri Abdah ve Süleyman'ın isyanlarından ve bu isyanlar bastırılırken I. Hişâm'ın onları affetmesinden bahseden yazarlar, bu durumu doğru bulmadıkları gibi ileride bu durumun çok sorun yaratacağını vurgulamışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888: 87). Yazarların bu dönem için değindikleri diğer bir husus ise Frenklerle olan savaş ve bu savaş sırasında Astoria krallığının I. Hişâm'ın ordusuna yapılan baskındır.

I. Hakem dönemine gelindiğinde "Aragon ve Naverra (Navar)" krallıklarının kurulduğundan bahsedilir. Ve ayrıca bu dönemde ikinci kere Abdah ve Süleyman'ın isyanlarının başladığına değinilir. Bu konuyu anlatırken yazarlar "Ma'hud Abdah ve Süleyman yine isyan ederek kan dökülmesine sebep oldular ve nihayet affedildiler." şeklinde bir ifade kullanmışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888: 88). Bu ifade aslında yukarıdaki hoşnutsuzluğun devam etmekte olduğunu göstermektedir. Bu dönemde değinilen son olay ise Kurtuba halkının I. Hakem'e karşı aldığı tavrıdır.

II. Abdurrahman döneminde ise yapılan savaşlardan ve Hristiyan krallıkların nasıl durdurulduğuna değinilmiştir. Hristiyan krallıkların dışarıdan saldırılarını durdurmaya çalışan II. Abdurrahman ayrıca 9 sene süren ve devleti yıpratın Müsta'rib isyanını da bastırmaya çalışmıştır. Yazarlar II. Abdurrahman'ın hamiyetli bir Müslüman olduğuna değinerek onun Bizans imparatorunun Abbâsîlere karşı birlik teklifini reddettiğini dile getirirler (Hakkı ve Azmi, 1888: 89). I. Muhammed ve I. Münzir dönemlerinde iç karışıklıklardan ve savaşlardan bahsedilmeye devam edilmektedir. Özellikle I. Muhammed döneminde Normanların denizden saldırısına ve I. Münzir'in iç karışıklıkları bastırırken ve Hristiyanlarla mücadele ederken şehit edilmesine değinilir

(Hakkı ve Azmi, 1888). I. Abdullah döneminde iç karışıklıkların devam etmesinden ötürü Hristiyan krallıklarla anlaşma yapmak zorunda kaldığından bahsedilir.

III. Abdurrahman ise yazarlar tarafından hem Endülüs Emevî Devleti'nin hem de İslam aleminin en meşhur hükümdarlarından biri olarak görülmektedir (Hakkı ve Azmi, 1888: 92). Bu dönemdeki Kurtuba şehrinin dünyanın en büyük şehri haline geldiğini, Medînetü'z-Zehrâ saray-şehrinin Arap ve İslam mimarisi için en güzel örnek olduğuna değinilir. Yazarlara göre İspanya III. Abdurrahman döneminde ulaşılan zenginliği bir daha bulamamışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888). III. Abdurrahman döneminde yapılan savaflara değinilmiş ve eserde onun halife olmasının sebeplerine yer verilmiştir. Bu sebeplerden biri de yazarlara göre doğuda Müslümanların tek bir çatı altında olmaması ve Fâtımî Devleti'nin hilâfet makamını ele geçirmesidir (Hakkı ve Azmi, 1888).

Eserin ikinci bölümü "Endülüs Emevî Devletinin İnkırazı" başlığı altında II. Hakem dönemiyle başlar. II. Hakem döneminde ön plana çıkan husus ise insanların ilim ve zenginlik alanında zirveye ulaşmış olmalarıdır (Hakkı ve Azmi, 1888). İlmi olarak devletin zirvede olduğunu anlatmak için özellikle kadın kimselerin alim, şair ve müderris olduğundan bahsedilmiştir (Hakkı ve Azmi, 1888). Ancak yazarlar ulaşılan bu ileri ilmi seviye ve zenginliğin zirvesinin insanlarda savafla duygusunu azalttığını, bunun sonucu olarak da II. Hakem döneminden sonraki gelen halifelerde pek çok sıkıntı çıktığını belirtmişlerdir (Hakkı ve Azmi, 1888). II. Hakem'den sonra II. Hişâm anlatılmak istense de başlık olarak "I. Hişâm" olarak yazılmıştır (Hakkı ve Azmi, 1888). Bu dönemde ise II. Hişâm'ın annesinin ve II. Hişâm'ın veziri el-Mansur'un devlet yönetiminde etkisi olduğuna değinilir. Yazara göre Hacib el-Mansur ve ondan sonra gelen ilk oğlu her ne kadar devleti ayakta tutmaya çalıştıysa diğer oğlu devletin yıkımını getiren bir isim olmuştur. Bu durumdan sonra devlet dağılmış ve herkes birbirine düşmanlık etmeye başlamıştır (Hakkı ve Azmi, 1888). Düşmanlıklarından ötürü de kalelerini Hristiyanlara satmışlardır. Yazarların ifadesine göre II. Hişâm'ın akıbetinin ne olduğu bilinmemektedir (Hakkı ve Azmi, 1888).

II. Hişâm'dan sonra gelen hükümdarlar yazarlarca bir başlık altında toplanmıştır. Yazarlara göre bu dönemde II. Hişâm'ı bulma çabaları ve farklı isimlerin taht iddiasında bulunması idari anlamda bir kaos yaratmıştır. Çıkan isyanlar sonucu Endülüs Emevî Devleti'nin tamamen parçalandığını belirten yazarlar, İkinci bölümün sonunda bu bölüm ile alakalı bazı sorular yer almaktadır. Bu sorular konuyu

özetleme ve konu üzerinde yorum yapabilme imkânı verebilmektedir (Hakkı ve Azmi, 1888). Soruların ardından üçüncü bölüme geçilir.

Üçüncü bölümde yazarlar, Endülüs'te kurulan hükümetlerin ve bu hükümetlerin arasında cereyan eden savaşlar sonucunda Kastilya Krallığı'nın bölgedeki Müslüman toprağını yavaş yavaş ele geçirmesinden ötürü Endülüslü Müslümanların o dönemin önemli bir gücü olarak gördüğü Murabıt Devleti'ni Endülüs topraklarını koruması amacıyla çağırdıklarını vurgulamaktadır. Yazarlar burada bir parantez açarak Murabıt Devleti hakkında bilgiler verip, özellikle Yusuf b. Tâşfin'den bahsetmişlerdir. Yazarlar için dikkat çekici olan Yusuf b. Tâşfin'in 100 sene kadar yaşaması ve 78 yaşındayken Endülüs'ten talep üzerine Hristiyanlara karşı mücadele vermesidir (Hakkı ve Azmi, 1888). Bununla birlikte yazarlar, Yusuf b. Tâşfin'in hükümetler arasındaki anlaşmazlığı bitirmek istemesi ve bununla uğraşması yüzünden pek çok Müslüman kanının döküldüğünü belirtir ve bu durumun yanlış olduğunu vurgulamaktadırlar (Hakkı ve Azmi, 1888).

Yusuf b. Tâşfin'in oğlu da Hristiyanlarla çarpışmıştır. Ancak o da babası gibi kazandığı zaferden sonra Sarakusta'da bulunan Benî Hûd devletini yıkararak devletler arası anlaşmazlığa son vermek istemiştir. Lakin Benî Hûd devleti Hristiyanlardan yardım alarak bu durumu engellemiş ve sonuç olarak Sarakusta Aragon Krallığı'nın eline geçmiştir. Yazarlar bu durumu "İspanya'nın şimalinde Müslümanların bir alakası kalmadı. Murabıtlar Devleti'nin inkırazıyla yine eski karışıklıklar daha fena surette baş gösterdi." şeklinde yorumlamışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888). Dördüncü bölümde ilk olarak Muvahhidler Devleti'nin nasıl kurulduğundan bahsedilmektedir. Buna göre devletin kurucusu Muhammed b. Abdullah'ın aklında Murabıtlar Devleti'ni yıkmak için planları bulunmaktadır (Hakkı ve Azmi, 1888). Bunun için eğitim gördüğü Bağdat şehrinden geri dönerek etrafında adamlar toplamış ve Murabıtlar Devleti'ni yıkararak Kuzey Afrika'nın önemli bir gücü haline gelmiştir. Kuzey Afrika'da sınırlarını tamamlayan bu devlet Endülüs'e de geçerek oradaki Hristiyanlar ile savaşmış, Portekiz'i ağır bir yenilgiye uğratmıştır (Hakkı ve Azmi, 1888). Ancak daha sonra Hristiyan krallıklar büyük bir ordu ile gelip Muvahhidler ordusunu yenmişlerdir. Bu yenilgiden sonra Muvahhidler Devleti kısa süre içinde yıkılmıştır (Hakkı ve Azmi, 1888).

Bu bölümde değinilen ikinci devlet ise Benî Ahmer hükümetidir. Muvahhidler Devleti'nin yıkılışının ardından pek çok şehir Kastilya Krallığı'nın eline geçmiştir

(Hakkı ve Azmi, 1888). Benî Ahmer Devleti'nin kurucusu Müslümanlarda kalan Belensiye (İsp.: Valencia) ve İşbiliye (İsp.: Sevilla) şehirlerini Aragon ve Kastilya Krallıklarına bırakarak ve bu devletlerle hoş geçinerek Benî Ahmer Devleti'ni kurmuştur. Yazarlara göre bu hükümet hem iktisadi hem sanatsal hem de ilmi anlamda Endülüs'te önemli bir seviyededir (Hakkı ve Azmi, 1888). Yazarlar Benî Ahmer hükümetinin önemli bir eseri olan Elhamra sarayına ayrıntılı bir şekilde yer vermişler, bununla birlikte bu hükümetin yıkılışını saltanat davalarına ve hamiyetsizliğe bağlamışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888). Yazarlar, Endülüs'teki Müslüman hakimiyetinin bitmesini, “çöl”, “harap” kelimeleriyle tasvir etmişler; kendi dönemlerinde bile bu toprakların halen harap bir halde olduğunu vurgulayarak eserin bu bölümünü sonlandırmışlardır (Hakkı ve Azmi, 1888).

Yazarlar, dört bölüm halinde oluşturdukları Endülüs konusunu genel hatları itibariyle eserlerine aktarmayı tercih etmişler, olayları ayrıntılarıyla yer vermekten kaçınmışlardır. Bununla birlikte yazarların eserde bölümlere ayırırken II. Hakem dönemini de “inkıraz” dönemi içerisinde sayması dikkat çekicidir. Buna sebep olarak aslında eserden de anlaşılacağı üzere II. Hakem dönemindeki refahın aslında yıkımı getirdiği düşüncesinin yazarlar tarafından kabul görmesidir. Son bölümde ise yazarların özellikle Gırnata Devleti'nin politikalarından bahsetmesi kendi dönemlerindeki Osmanlı Devleti dış siyasetine yakın bulmalarından kaynaklanmaktadır. Yazarların Müslümanların elinden çıkan Endülüs toprakları için “çöl” tabirini kullanması okuyucuya İslam mülkiyetinden çıkan bir yerin hangi hale dönüşebileceğini göstermek amacını taşır.

2.5. Ali Tevfik Fezleke-i Târih-i Umûmî

Ali Tevfik Fezleke-i Târih-i Umûmî eseri 1894 yılında yazılmış ve Endülüs bu eserde 4 sayfa içerisinde anlatılmıştır. (Ek9) Eserin önemli bir özelliği ise şehir isimlerinin sadece Osmanlıca veya Arapça verilmemesi, Fransızca isimlere de yer verilmesidir. Eserde yazar ilk olarak I. Abdurrahman'dan bahsederek Ali Reşad ve Ali Seydi gibi o da I. Abdurrahman'ın nasıl kaçtığına dair bilgi vermemektedir. Yazar I. Abdurrahman'ın İspanya'ya intikalinin hilafeti ikiye ayırdığını söylemektedir (Tevfik, 1894: 63). Yazar Endülüs'ün 16 adet hükümdar tarafından yönetildiğini 284 yıl boyunca her hükümdarın İspanya'yı mamur bir bölge haline getirdiğine değinerek, bu durumun kendi döneminde bile gerçekleşemediğini vurgular ve Endülüs ile

Osmanlı'yı karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmannın sonucu olarak yazara göre Endülüs Osmanlı'dan üstündür (Tevfik, 1894: 63).

Yazarın Osmanlı ile Endülüs devletlerini karşılaştırdığı ikinci olgu ise “Avrupa medeniyeti” olgusudur. Yazar eserinde Avrupa medeniyetinin öğretilerini Araplardan aldığı dile getirir. Burada kendi dönemindeki Osmanlının Avrupa'ya bakış açısı ile Avrupa'nın Endülüs'e olan bakış açısını benzetir (Tevfik, 1894: 64). Bu açıklama dönemin tebaasına bir eleştiri mahiyetinde olabilir. O eleştiri " Şimdi bizlerin taklit ettiği Avrupa zamanında bizleri taklit ediyordu. Peki, onlar bu medeniyeti taklit edip bir medeniyet inşa ederken biz neden onları taklit ediyoruz?" bakımından bir soru olabilir. Yazar bu medeniyete rağmen Emevî Devleti'nin Puvatya savaşındn sonra yıkıldığından bahseder. Buna sebep olarak Hıristiyan isyanlarına değinir. Bu isyanlardan sonra Endülüs'te bulunan şehirlerin Arapça ve Fransızca isimlerine tek tek yer vererek buraların kendi arzuları için isyan ettiklerini vurgular (Tevfik, 1894: 67). Yazar eserinde şehir adlarına değinirken parantez içerisinde Fransızca isimlerine yer vermesi, iki sebep üzerinden açıklanabilir. İlki eserin Fransızcadan tercüme edilmiş olabileceğidir. İkincisi ise Osmanlı son döneminde Fransızcanın popüler bir dil olmasından ötürü bu dil ile yazılan terimlerin daha anlaşılır olmasıdır. Yazar eserinde Endülüs'ü siyasi olaylar silsilesi halinde anlatmak yerine önemli olaylara yer verip bu olayları kendi dönemine yorumlayarak anlatmıştır. Bunun sebebi ise yazarın tamamen ve alenen okuyucuya ders verme arzusudur. Burada;

- “Şu anda gıpta ile baktığımız Avrupa medeniyetinin aslı bu topraklardan gelmektedir.”
- “Endülüs medeniyeti yüksek ve örnek alınacak bir medeniyet olmasına karşın çabuk dağılmıştır. Bunun sebebi yöneticilerin arzularına kulak vermesi ve bu yolda kendi düşmanlarıyla iş birliği yapmasıdır”
- “Endülüs'ün çökme döneminde kendini toparlayamaması insanların ahlaki olarak bozulmalarından kaynaklanmaktadır.”

Bu üç ana ders aslında Osmanlı devletinin son dönemindeki Batı hayranlığına ve dönemin yozlaşmış Osmanlı toplumuna bir eleştiri taşır.

2.6. Hüseyin Hıfzî Hülâsa-i Umûmî Tarihi

Yazar Endülüs'ten bahsetmeden evvel Abbâsî devletinin sonundan bahseder ve Endülüs Emevî Devletini Tavâif-i Mülûk içerisinde bir devlet sayar. (Ek10) Yazar,

Endülüs topraklarının fethini özet geçerek I. Abdurrahman'ın nasıl Endülüs'e geçtiğine değinir. Burada diğer yazarlardan ayrı olarak I. Abdurrahman'ın "Cafer-i Mansur" namıyla Kuzey Afrika'da saklandığı ardından yaşadığı haber alınınca Endülüslüler tarafından yönetime çağrıldığına yer verilmiştir (Hıfzi, 1908: 43). I. Abdurrahman'ın Endülüs'ü kurmasından bahseden yazar 16 hükümdarın olduğuna değinir. Yazar bu hükümdarların içerisinde en meşhurları olarak III. Abdurrahman'ı görür ve III. Abdurrahman'ın kendi dönemindeki ilmi ve medeniyet anlamında yaptıklarına değinir. Bu dönemde sadece Müslümanların değil Avrupalıların da burada eğitim gördüğünü bildirir. III. Abdurrahman'dan sonra diğer hükümdarlara yer vermeyen yazar, Endülüs Emevî devletinin iç karışıklıklar ve valilerin isyanları sonucu yıkıldığını belirtir (Hıfzi, 1908: 45). Endülüs'ün Tavâif-i Mülûk döneminden bahseden yazar, burada özellikle Hıristiyan hükümetlerinin az olmasına karşın Müslüman hükümetlerinin birbirlerinin yenmek için Hıristiyan hükümetlerden yardım istemesi sonucu Müslüman hükümetler yıkılıp yerini Hıristiyan hükümetler aldığına yer verir.

Yazar, pek çok Osmanlı Târih-i Umûmî yazarı gibi Endülüs denilince akla ilk gelen isimlerden bahsetmiş, olayları genel yapısıyla okuyucuya aktarmıştır. Ancak bu aktarımı gerçekleştirirken Endülüs devleti içerisinde yaşanan belli başlı olayları seçerek anlatması, özellikle devletin yıkılışına dair ayrıntı sebebe girmesi, kendi devletinde yaşanan "bekâ" probleminin çözülmesine yönelik bir mesaj taşımaktadır.

2.7. Ali Reşad ve Ali Seydi- Haritalı Resimli Târih-i Umûmî

Ali Reşad ve Ali Seydi'nin yazmış olduğu Haritalı Resimli Târih-i Umûmî 'de 7 sayfa boyunca Endülüs tarihinden bahsedilmiştir. (Ek 11) Bu kitap Ahmet Refik tarafından hazırlanan kitaptan farklı olarak sadece Abbâsî devletine ait bir mimari eserin resmini yerleştirilmiştir (Reşad ve Seydi, 1911: 39). (Ek12) Kitapta içerik kısmında Endülüs 8 başlık içerisinde ele alınmıştır. Burada Puvatya Savaşının ayrı bir başlık olarak alınması dikkat çekicidir. İlk bölümde Hz. Ömer döneminden itibaren Kuzey Afrika'nın durumunu anlatmaktadır. Halife Osman'dan beri Müslümanların Emevî hanedanından uzak durduğu Hâşimi ailesine rağbet ettiği ancak Abbâsîlerin politikasından ötürü Emevîler'e daha çok yakınlaştığı belirtilir.

Yazarlar I. Abdurrahman'ın Endülüs'e gelişi hakkında bilgi eksikliğinden ötürü "her nasılsa" cümlesi ile olayı toparlamaya çalışmışlardır (Reşad ve Seydi, 1911: 41). Bundan sonrasında I. Abdurrahman'ın icraatlarına geçilmiştir. Yazarlar I.

Abdurrahman'dan sonraki gelen emirleri özet halinde anlatmış, daha çok o dönemin siyasi olaylarına yer vermişlerdir. III. Abdurrahman devri yazarlara göre en iyi devirlerdendir. Özellikle yazarlar diğer eserlere nazaran Frenklerin Endülüs'e eğitim almaya geldiklerinden bahsetmiştir (Reşad ve Seydi, 1911: 42). Bu nokta müsteşriklerin İslam medeniyetini kötülemeye çalışmalarına bir reddiye olarak gözükebilir.

III. Abdurrahman'dan sonra II. Hakem'e dair hiçbir bilgi verilmemiş onun dönemi hakkında sadece devletin işlerinin yolunda gittiği belirtilmiştir. Bundan sonra gelen II. Hişâm'ı kendi nefsinin düşünen bir insan olarak tasvir eden yazarlar, diğer iki kitapta bahsedilenin dışında vezir Mansur'a değinmek yerine Hişâm'ın annesi Sabiha (asıl ismi Subh ama burada yazarlar Sabiha olarak yazmıştır.) Sultana yer vermişlerdir (Reşad ve Seydi, 1911: 43). Yazarlar II. Hişâm'dan sonra olanları oldukça hızlı bir şekilde özetlemiş ne Muvahhitlerden ne de Murabıtlardan bahsetmiştir. Sadece Benî Ahmer devletine ismen yer vererek Endülüs'ün siyasi tarihini noktalamıştır (Reşad ve Seydi, 1911: 44).

Bu açıdan yazarlar siyasi tarih ile çokça ilgilenmemişler, okuyucunun zihninde devletin önemli safhalarının yer almasının yeterli olabileceğini düşünmüşlerdir. Medeniyetin temelini Emevî devletine dayandıran yazarlar, medeniyetin duvarını Abbâsî devletinin kurduğunu belirtse de yükselmesini yine Emevî kökenli bir devlet olan Endülüs Emevî Devleti'ne bağlar. Yazarlar Avrupa'nın biliminde etkili olan temel Endülüslüler tarafından inşa edildiğini öne sürerek özellikle İbn Rüşd gibi isimleri ve bilim dallarını ön plana koyarak oluşturduğu tezi güçlendirmeyi amaçlamışlardır (Reşad ve Seydi, 1911: 45).

Aslında bu kitapta yazarların amacı Endülüs'ün siyasi meseleleriyle ayrıntıya girmekten çok olayların doğurduğu sonuçlar hakkında genel bir bilgilendirme yapıp Endülüs'ün bilim ve sanat alanında Avrupa'yı nasıl etkilediğini göstermek ile olmuştur. Bu amacın temelinde müsteşriklerin kötülemelerine karşılık olarak İslam Medeniyetini savunma arzusu yatar.

2.8. Ahmed Refik Büyük Târih-i Umûmî

Ahmet Refik ise eserinde Endülüs'e farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. (Ek13) Yazar Endülüs kelimesini kullanmak yerine "İspanya Arapları" kavramını tercih etmiştir (Refik, 1911: 223). Burada ilk olarak Hıristiyanlar ile İspanya Arapları

karşılaştırılmış, bu karşılaştırma daha çok sosyal ve kültürel açıdan olmuştur. Yazara göre Hıristiyanların Avrupa'daki cehaleti ile kendilerine çokça yakın olan İspanya Araplarının medeniyetinin parlak olmasının tezat bir durum olduğunu belirtir (Refik, 1911: 225). Burada yazar kendi döneminde İslam medeniyetini küçük düşürmeye çalışan kimselere reddiye olarak bu satırları yazmış olabilir. Yazarın dikkat çektiği diğer bir husus ise İspanya Araplarının halifelerine tabii olmaması, halifenin halkına tabii olup onları teşvik etmesidir (Refik, 1911: 230). Yazar bir bakımdan yönetim şekline dair bir mesaj vermek istemiştir.

Yazarın eserinde özellikle değindiği bir konu da Endülüs topraklarında doğuda bulunan mezhepsel ve taht kavgaları gibi fitnelerin bulunmaması, ilmi çalışmaların daha çok ön planda olmasıdır (Refik, 1911: 232). Yazar bu ve başka verdiği örneklerle hem doğudaki İslam devletlerini hem batıdaki Hıristiyan devletlerini eleştirerek İspanya Araplarının bu eleştirdiği meselelerden uzak olduğunu dile getirmiştir (Refik, 1911: 237). Muhtemelen yazar, kendi kafasında tezahür eden “muasır medeniyet” kavramını somut bir şekilde İspanya Araplarında bulmuştur.

Yazar 1. Abdurrahman'dan itibaren 3. Abdurrahman'a kadarki süreçte ayrıntılı bir şekilde emirlerin hayatlarına kişilik özelliklerine yer vermiş, onların dönemlerinde olan kötü olayları emirlere bağlamamıştır (Refik, 1911: 240). Özellikle 1. Abdurrahman'a ait olan kasideyi ayrıntılı bir şekilde yer vermesi dikkat çekicidir. 3. Abdurrahman'ı aynı şekilde ayrıntıyla anlatan yazar onun aynı kendisinden önce gelenler gibi devleti güçlendirmek için elinden geleni yaptığını yazar. Vefatından sonra bıraktığı yazıdaki öğütlere de değinir (Refik, 1911: 241). Burada bu öğütlerin sadece tarihsel bakış açısıyla verildiği düşünülemez. Yazar bu öğütlerle birlikte okuyucuya ders vermek de niyetindedir.

II. Hakem'in özelliklerinden bahseden yazar, onun sade yaşantısına dair bir rivayete yer vermiştir. Yazar dönemin ilmi çalışmalarına dair detay vermemiştir (Refik, 1911: 250). II. Hakem hakkındaki bu rivayete yer verilmesinin altında kendi dönemindeki yöneticilerin, şatafatlı durumlarına bir eleştiri yatabilir. Yazara göre II. Hişâm'ın çocuk yaşta olması devletin hızlı çöküşüne yol açacaktır. Ancak burada Vezir Mansur gelip devleti kurtarmıştır. Yazar Vezir Mansur'u bir dahi olarak görür (Refik, 1911: 252). Aynı A. Memduh ve Ahmet Halit'in eserinde olduğu gibi yazarın Mansur'a bu kadar değer vermesinin altında kendi devletini de kurtarabilecek bir ismin ön plana çıkacağı umudunu taşımasıdır. Vezir Mansur'dan sonra sadece oğlu Abdülmelik'e yer verir.

Bundan sonra kitapta Endülüs Emevî devletinin dış ve iç siyasetinden bahsedilmiştir. Özellikle yazar halifelerin Abbâsî'ye karşı tutumlarına, iç isyanlardaki tutumlarına yer vermiştir. Bu tutumlara yer vermek ile yazar kendi dönemdeki iç karışıklıklara bir çözüm vermiş olabilir. Yazar bu bölümden itibaren Endülüs Emevî Devletinin yaptığı savaşları, çıkan isyanları, Hıristiyanlarla gerçekleştirdikleri mücadeleleri bütün ayrıntıları ile anlatmıştır. Hıristiyan mücadelelerini iki grupta işleyen yazar, Emevî halifelerini anlattıktan sonra Muhammed Mansur'un yaptığı fetihlerden bahsetmiştir.

Yazar ilk bölümde Muhammed Mansur'u "Hacib" olarak almasına karşın bu bölümde "Emir" olarak yer vermesi ve Endülüs halkının onu bu lakap ile kabul etmesi dikkate değerdir (Refik, 1911: 260). Muhtemelen yazar Mansur'un emir olmasını beş görmemiş, devletin ayakta kalabilmesi için "saltanat" olgusunun ortadan kaldırılabilmesine dair bir tutum içerisinde bulunmuştur. Yazar Endülüs'te yaşanan deniz savaşlarına ve mağlubiyetlere de yer verdikten sonra Murabıtlar devleti hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgiler verilmiştir.

Yazar A. Memduh ve Ahmet Halit'ten farklı olarak Murabıtların Endülüs'e gelme sebeplerine ve burada tutunamama nedenlerine yer vermiştir. Murabıtların ardından Muvahhidin Devleti hakkında genişçe yer veren yazar, İspanya Araplarının bu iki devletten kurtulduğunu belirtmiştir (Refik, 1911: 265). Bu iki bölümden de anlaşılır ki yazarın kendisine yakın hissettiği taraf "İspanya Arapları" olmuştur. Bu iki devleti anlattıktan sonra "İslamlar ve Hıristiyanlar" başlığı ile Endülüs'te ortaya çıkan iç savaşlara ve Hıristiyan krallıkların ele geçirdiği şehirlere değinilmiştir. Ardından Muhammed Ahmer başlığı ile Benî Ahmer Devletinden bahsetmiştir. Yazar Muhammed Ahmer'i önemli işler yapan bir devlet adamı olarak görmüş, onun bulunduğu Gırnata şehrini Müslümanları koruyan ve Hıristiyanlar arasında parlayan bir yer olarak telakki etmiştir (Refik, 1911: 270). Bu telakkinin altında Gırnata ile Son dönem Osmanlı Devleti'nde İstanbul şehirleri benzerliği bulunmaktadır.

Yazar Gırnata'nın son günleri başlığı altında İspanya'daki son Müslüman topluluğun arasında geçen taht kavgalarına ayrıntılı bir şekilde değinmiş, Kastilya ve Aragon krallığının İspanya'yı tamamen Müslümanlardan temizlemek adına yaptığı çalışmalara yer vermiştir. Özellikle yazarın bu çalışmalardan bahsederken "fevkalade" "harikulade" kelimelerini kullanması dikkat çekicidir (Refik, 1911: 271). Bir ihtimal var ki yazar bu kısmı birebir tercüme yoluyla eserinde yer vermiştir. Diğer bir ihtimal ise yazarın, yaşanan durumu okuyucunun kafasında canlandırabilmek adına bu

tabirlere başvurmak zorunda kalmasıdır. Müslümanların son yardım çağrısına cevap verilemediğine değinen yazar, bununla birlikte Osmanlı devletinin bir donanma göndererek İspanya sahil kıyılarını dövdüğüne değinmesi, o dönemde Osmanlı okuyucusuna ecdadının muhtaca yardım ettiğini ispat etme isteği ile ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak yazar, Endülüs Devletini -kendi tabiriyle İspanya Araplarını- kendi döneminde bulunan, Müslüman ve Avrupalı devletlerden ayırtmış, bu devleti İslam medeniyetinin yükselme dönemini temsil eden bir sembol olarak görmüş, hem de Avrupa'ya İslam medeniyetini taşıyan bir köprü olarak tasvir etmiştir. Yazar, belli başlı önemli şahsiyetlere yer vermiş olmasına rağmen, devletin ön planda olmasına daha çok özen göstermiştir. Yazarın son bölümde Osmanlı Devleti ve Endülüs halkı arasındaki ilişkiye dair bilgiler vermesi, okuyucunun zihninde olumlu bir etki bırakmasına yardımcı olmuştur.

2.9. Mehmet Murat Mizancı Târih-i Umûmî

Mehmet Murat Mizancı, Endülüs'ü 4 başlıkta anlatmıştır. (Ek14) İlk başlıkta Endülüs Fethi ve idaresinden bahseder, burada verilen alt başlıklarda en çok dikkat çeken başlık "Musa bin Nusayr'ın Hataları" ve "Süleyman'ın Maide'si" başlığıdır. Yazar özetle halife döneminden itibaren Afrika'nın fethini anlatmıştır. Yazar burada Musa bin Nusayr hakkında genel bilgiler verdikten sonra İspanya'yı fethetme amacına ve bu amaca ulaşmak için başvurduğu yollara değinmiştir. Özellikle diğer eserlerden farklı olarak bu eserde Tarif bin Malik'ten bahsedilmiştir (Mizancı, 1911).

Yazar Tarık bin Ziyad bölümünde Vizigot'larla yapılan savaşa yer vermiş, Tarık bin Ziyad'ın bu savaşta gösterdiği mukavemeti överek anlatmıştır. Tarık bin Ziyad'ın bu başarısını Musa bin Nusayr (yazarın tabiriyle) hiçbir serdara yakışmayacak bir haset göstermiş ve Tarık bin Ziyad'dan ilerlememesini istenmiştir. Ancak Tarık (yazara göre Musa bin Nusayr burada büyük bir hata yapar. Çünkü durmak demek düşmanın toparlamasına sebep verecektir.) onu dinlemeyip Toledo'yu aldıktan sonra Toledo halkına güzel muameleye dikkat etmiştir (Mizancı, 1911: 53). Musa bin Nusayr daha sonraları oğluyla birlikte gelip pek çok yeri fethetmiş ve elde ettiği şöhret ile Toledo'ya gelmiştir. Yazar burada bir parantez açarak Tarık bin Ziyad'ın Toledo da saygıyla Musa bin Nusayr'dan af istediğini belirtir. Ancak ona göre Musa'nın haset damarları teskin olmamıştır (Mizancı, 1911).

Süleyman Sofrası hakkında bahseden yazar, Tarık bin Ziyad'ın bu sofrayı ganimetler arasına aldığını belirtir. Musa bin Nusayr Tarık bin Ziyad'dan bu tablayı istemiştir. Tarık bin Ziyad'ın bu tablanın ayaklarından birini almasından ötürü Musa bin Nusayr tarafından hapsedilmesi ve dövülmesi, askerler tarafından hoş karşılanmamıştır. Yazar askerlerinin isyan etmelerinin sebebini sadece komutanlarının çaresiz olmasından ötürü değil, ganimetten de pay alamamaya bağlar (Mizancı, 1911: 60). Halifenin emriyle Tarık bin Ziyad'ın statüsü geri verilmiştir. Ardından da halifenin isteğiyle Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad Şam'a geri dönmüşlerdir.

Abdülaziz başlığında yazar Musa bin Nusayr'ın oğlu Abdülaziz'in babasının ve Tarık bin Ziyad'ın yokluğunu aratmayacak şekilde Endülüs'te valilik yaptığını ancak bu durumun Emevî devleti tarafından hoş karşılanmadığı için çeşitli şekillerde fitneler ortaya çıkarılarak ve katiller gönderilerek öldürüldüğünü söyler (Mizancı, 1911: 67). Bu şekilde Endülüs Şam Emevî Devleti'nin idaresinde kalmaya devam ettiğini belirten yazar, İspanya'nın tamamının fethedildiğine ve Pirene dağlarının ardına fetihler gerçekleştirildiğine yer verir.

Yazarın Emevî döneminde halka zulmeden Haytam'dan (Heysem) bahsetmesi, ona kesilen cezaya yer vermesi, kendi döneminde halkı kötü idare eden ve onlara zulmeden valilerden dert yakınmış olabileceğini gösterir. Ayrıca gerek okuyucuya gerek devlet yönetimine böyle valilere verilmesi gereken bir cevap olmasının elzem olduğunu vurgulamak ister.

Yazar Puvatya muharebesi ve sonuçları başlığında Emevî devleti tarafından gönderilen valilerin Fransa içlerine kadar geldiğini, Puvatya muharebesi sonucu aldığı yenilgiyle çekilmek zorunda kaldığını belirtir. Bu yenilginin sebebini ganimetlerin fazlalığından ötürü askerlerin liyakatsiz davranışına bağlar (Mizancı, 1911: 70). Yazar bu fikrin bütün tarihi kitaplarda geçtiğine değinerek bu konudaki görüşünün sağlam temellere dayandığını vurgulamaktadır.

Bu olayın yanı sıra Vizigot beylerinin Astorya dağları üzerinden saldırıya geçmesine karşın Müslüman ordusunun, onları önemsemeyip Galyalıları saldırmamasını kötü bir tedbirsizlik olarak gören yazar, Osmanlı Devleti'de de böyle örneklerin olduğunu dile getirerek, aslında dönemin yönetimine apaçık bir eleştiride bulunmuştur. Karışıklıkların devamı, Emevî İslam hilafetinin yıkılıp yerine Abbâsî İslam hilafetinin

geçmesi ve bu yıkılıştan kurtulan Emevî hanedan üyesinin bulunması Endülüs'te yeni bir Emevî devletinin kurulacağına işaret etmiştir.

Yazar Endülüs Emevî Başlığı altında devletin ortaya çıkışına dair bilgiler verir. Burada özellikle ümmeti Muhammed'in Şam'daki Emevî Devleti'ne dair çektikleri sıkıntının Abbâsîler ile son bulacağı ümidini taşıdığını ancak Abbâsîlerin gelişyle birlikte yapılan barbarca tavırların ümmeti rahatsız ettiğini söylemiştir (Mizancı, 1911: 71). Abbâsîlerin Emevî hanedanına yapılan zulmünü eleştiren yazar, bu durumun insanlar tarafından kötü karşılandığını hatta bazı kimselerin Emevî hanedanını Abbâsîlerin elinde kurban olarak gördüğünü belirtmiştir (Mizancı, 1911: 71). Bu zulümden ve ölümden kaçan I. Abdurrahman Büyük Sahra'ya sığınmak zorunda kalmış oradakiler de Abbâsî'nin idaresinden ötürü I. Abdurrahman'a hürmet edip biat etmişlerdir. Bu kısımdan anlaşılacağı üzere yazar Emevî Hanedanına karşı daha ılımlı bir tutum sergilemektedir.

I. Abdurrahman'ın kurtuluşunu bir mucize olarak adlandıran yazar onun bu yolda çektiği sıkıntılara değinir, Aynı zamanda I. Abdurrahman'ın duygusal durumuna da yer verir (Mizancı, 1911: 75). I. Abdurrahman Abbâsîlerin yönetiminden kaçtıktan sonra bir şansı olacağını düşünerek Endülüs'te bulunan halka yaşadığını duyurmuştur. Bu haberin duyurulması o dönemde siyasi kriz yaşayan Endülüs'te yaşayan Emevî halkının kızgınlığını gidermiş ve I. Abdurrahman'ın Endülüs'te yeni bir devlet kurmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte bu haberi olumsuz karşılayanlar da olmuştur. Çünkü Şam'da Emevî Devleti'nin son dönemlerinde Endülüslüler Yusuf el-Fihri'yi kendi içlerinden vali olarak seçmişler, ancak hilafetin Abbâsî Devletine geçmesiyle Endülüslüler müstakil bir devlet olmak istemişlerdir (Mizancı, 1911: 76). Yazara göre bu isteklerini Yusuf el-Fihri karşılayamayacağından ötürü Abdurrahman'ı yanlarında istemişlerdir.

I. Abdurrahman Endülüs'te Yusuf el Fihri ile çatışarak Endülüs hâkimiyetini ele almasına karşın isyanlar bir süre devam etmiştir. Ancak siyaseti sayesinde iç idareyi toparlamıştır. Bu bölümde I. Abdurrahman'ın yaptığı çalışmalardan ve güttüğü siyasetten ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiş özellikle, Rus ve İngilizler ile karşılaştırma yapılmış, 19. yüzyılda onların kendi ele geçirdikleri yerlerdeki halka yapılan muamele ile I. Abdurrahman'ın muamelesinin farklı olduğu, yazar tarafından dile getirilmiştir. Yazar yapılan muamelenin bir sonucu olarak Hristiyanların Arapçayı erken bir zamanda öğrenmeye başlamasını örnek olarak gösterir. Yazarın bu meseleye özellikle

değınmesindeki sebep Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İngiliz ve Rusya ile gerçekleştirdiği savaşlarda alınan yenilgiler sonucu bırakılan topraklardaki Müslüman halkalara yapılan muameleyle birlikte bu devletlerin aydınlarının kendi askerlerinin yaptıklarını görmezden gelip, "İslam fetih anlayışını" eleştirmeleridir. Son olarak yazara göre Abbâsî Devleti Endülüs Emevî Devleti için halen daha bir dış düşmandır. İç karışıklıkları destekleyen de Abbâsî Devleti'dir (Mizancı, 1911: 78).

I. Hişâm dönemini anlatırken yazar özellikle bu dönemde kardeşlerinin isyanlarından bahsetmiştir. Bu isyanların temelinde I. Hişâm'ın hanedan üyelerine gösterdiği merhametli muamelenin yattığı yazar tarafından vurgulanmaktadır. Yazar özellikle bu durumun devlette pek çok sıkıntıya yol açtığına değinir (Mizancı, 1911).

Yazar I. Hakem hakkında başta iyi bir yönetim anlayışına sahip olduğunu, amcalarının isyanları ve Hıristiyan düşman birlikleriyle çatıştığını belirtir. Ancak daha sonra keyfiyet için yaşayan bir karaktere dönüştüğüne değinir (Mizancı, 1911: 79). Özellikle bu dönemde Hıristiyan birliklerin kralı Alfonso ile yapılan anlaşmanın Müslümanlara yakışmadığını vurgulayan yazar, bu durumdan hareketle, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan devletlere göstermiş olduğu toleransı eleştirmiş olabilir. Ayrıca yazar, I. Hakem'in zamanla zalim bir yönetici haline geldiğine değinir ve halk tarafından sevilmeyen bir hükümdar konumuna düştüğünü belirterek ona dair anlattığı bölümü sonlandırmıştır (Mizancı, 1911).

II. Abdurrahman dönemi içinde yazar karışıklıklardan ve II. Abdurrahman'ın bu karışıklıkları nasıl bertaraf ettiğinden bahseder. Özellikle burada kendisinden Abbâsî Devleti aleyhine yardım isteyen Kayser'i nasıl geri çevirdiğine yer verir (Mizancı, 1911: 80). II. Abdurrahman'ın bu tutumunun belirtilmesinde en büyük etken yazarın I. Hakem'de eleştirdiği tutumun tam tersi olması ve yazarın bu tavrı İslam Devlet'ine uygun bir tavır olarak görmesidir.

Yazar I. Muhammed döneminde dair 3 olaydan bahsetmiştir. I. Muhammed döneminde hem iç hem de dış karışıklıklar baş göstermesi, bu dönemde valilerin devletin topraklarını düşmanlarına vermeleri ve bunun sonucunda I. Muhammed'in Endülüslülerin ümit beslediği bir emir olmasına rağmen iç isyanları bastırmaya gittiğinde şehit olması eserde vurgulanmıştır. Yazar I. Muhammed döneminde yaşanan bu olaylardan ötürü Endülüs'ün çöküşünün hızlandığını vurgulamaktadır (Mizancı, 1911).

II. Abdullah dönemi diğer iki dönem gibidir. Burada fazlasıyla karışıklıklar gerçekleşmiştir. Bir yandan kardeşleri bir yandan oğlu Muhammed bir yandan Ğalib bin Hafs ve taraftarları pek çok problem çıkarmışlardır (Mizancı, 1911: 81). Öyle ki Ğalib bin Hafs ve taraftarlarının sadece Endülüs içerisiyle kalmayıp Astorya'ya saldırılar düzenlemesinden ötürü yaptıklarına son vermek adına II. Abdullah, III. Alfonso ile anlaşıp Ğalib bin Hafs'ı ortadan kaldırmıştır. Bu duruma yazarın tabiriyle bazı cahiller sıcak bakmamışlar. Ancak yazar devletin bekası için bunun yapılması gerektiği görüşünde olmuştur (Mizancı, 1911).

III. Abdurrahman'ın nasıl veliaht olduğuna değinen yazar, Onun "tedbirde dakik, te'dibde şedid" bir insan olduğunu belirtir (Mizancı, 1911: 85.) Bu sebepten ötürü düşmanlık kazandığını söylemektedir. Yazara göre III. Abdurrahman yaşının küçüklüğüne rağmen insanlar tarafından beğenilen bir kimsedir. Yazar III. Abdurrahman'ın devletin en önemli ve en güçlü hükümdarlarından olduğunu vurgulamaktadır. III. Abdurrahman'ın tahta geçişinden sonra insanlar ona "Emir'ul Müminin" demişlerdir. Daha önceden Benî Ümeyye'ye ait olan hilafet makamının gasp ile Abbâsî'ye geçmesinden beridir kullanılmadığını, ancak o dönem de insanların Abbâsî hilafetinin içinin boş olduklarını düşündüklerinden 3. Abdurrahman'ı bu şekilde isimlendirdiği düşünülmektedir.

Yazar III. Abdurrahman döneminde Abdurrahman el Muzaffer adında halk tarafından sevilen ve değer gören bir şahsiyetten bahsetmektedir (Mizancı, 1911: 85). Yazarın burada Abdurrahman el Muzaffer'in III. Abdurrahman döneminde yaptıklarına değinmesi, Osmanlı devrinde de hükümetine ve idaresine yardım edebilecek ve sadakat ile bağlı olabilecek bir kahraman algısı oluşturma arzusunun bir tezahürüdür (Mizancı, 1911: 86). (III. Abdurrahman döneminde Endülüs Avrupa Asya ve Afrika'yı besleyen bir konumda olduğunu belirten yazar, bu dönem ile yükseliş dönemindeki Osmanlı devletini benzetmeye çalışmış olabilir. Ayrıca Medinetu'z Zehra'dan da bahseden yazar, III. Abdurrahman'ın vefatının ardından yazdığı vasiyetine yer verir. Yazar bu vasiyet ile okuyucusuna bir idareciliğin ne kadar önemli ve zor bir durum olduğunu vurgulamak istemiştir.

Yazar, II. Hakem dönemini ilim ve çağdaşlaşma anlamında en zirve devri olarak tanımlamaktadır. II. Hakem döneminde yazar her alanda farklı okulların kurulduğunu âlimlerin rahatlıkla, 2 II. Hakem'in yanında bulunduğunu belirten yazar, kadınların bile bu dönemde edebiyat ve şiir ile ilgilendiklerini vurgulamaktadır (Mizancı, 1911:

86). Dönemin devlet yönetimi hakkında ayrıntılı bilgiler veren yazar, ilmi ve çağdaşlaşmanın verdiği rahatlığın bir süre sonra fesatlığa sebep olduğunu, II. Hakem'in bu fesatlığa karşı bazı önlemler almaya çalıştığını belirterek her dönemde ve her hükümette karışıklık çıkabileceğini ve bunun için hükümdarların bazı önlemler alabileceğini göstermek istemiştir (Mizancı, 1911). Yazar, bu vurgulamalarının ardından II. Hakem döneminden II. Hişâm dönemine geçmiştir.

Yazar II. Hişâm'ın genç yaşta başa gelmesine ve uzun yıllar tahtta kalmasına karşın çocukça davrandığını ve her şeyden bir haber nefsinin zevkleriyle yaşayan biri olduğuna değinir. Bu sıkıntılara rağmen Endülüs yine de parlak bir devir yaşamaktadır. Bunun sebebi de o dönemde Hişâm'ın annesi (Subh) Sabiha ve Vezir Mansur'un devlette bulunmasına bağlar (Mizancı, 1911: 90). Yazar burada Sabiha (Subh) karakterine değinirken ilim ve irfan sahibi olduğunu söyleyen henüz bir idare sistemi kurmadığını, bu idareyi kurmak istediğinde Vezir Mansur'u seçtiğine yer verir (Mizancı, 1911).

Muhammed Mansur dönemini ayrı başlık ile alan yazar bu dönemde oğlu Abdülmelik ile yaptığı icraatlara yer vermiş, Endülüs'ün bütünlüğünü korumak için gösterdiği çabaya değinmiştir. Bu anlattıklarına ek olarak yazar, Muhammed bin Abdullah Avrupa tarihinde "Mansur" lakabıyla bilindiğini vurgulayan yazarın eserinde bu şahsiyete hatırı sayılır bir bölüm ayırmasının temelinde okuyucuya "hanedan" olgusuna ihtiyaç duyulmadan da bir devletin yönetilebileceği algısı yatmaktadır (Mizancı, 1911: 90).

Muhammed bin Abdullah'ın vefatından sonra oğlu Abdülmelik ve Sabiha devlet yönetimini devam ettirmişlerdir. Ancak ikisinin vefatından sonra devlet yönetimi ehil olmayan kişilerin eline geçmiştir. Ve insanların isyanları ile Emevî hükümeti zevale uğramıştır. Mansur'un oğlu Abdülmelik'den sonra gelen kardeşi, Abdurrahman, II. Hişâm'ın durumundan istifade ederek kendini veliaht tayin etmiştir. Bu veliahtlık iddiası ve tahta sahip olmak için yapılan çatışmalarda Hristiyan krallıklardan yardım istenmesini yazar aşağıdaki biçimde yorumlamıştır:

Hristiyanlar, İslam devletini güçsüz kılacak olan her şeyi canlarına minnet olarak görüyordu. Muhammed bu yardımla Süleyman'ın üzerine gitmesine rağmen Hişâm mahpustan kurtulup tekrardan culüs etmiştir (Mizancı, 1911).

Yazar bu yorumunun yanı sıra yaşanan bu iç savaşı bir zillet olarak görmekte ve özellikle bu iç savaş sırasında Kurtuba'da veba salgını gerçekleşmesiyle ahalinin bu yönetimden memnuniyetinin kalmadığını vurgulamıştır (Mizancı, 1911: 93). Yazar daha önce buna benzer iki durumu anlatırken iki farklı yorumda bulunmuş olmasına rağmen burada herhangi bir yorum yapmamıştır. Bununla birlikte bu olaya eserinde yer vermesinde okuyucuya Endülüs halkının yaşanan olaylar karşısında gösterdiği tepkiyi göstermek ve olayın etkisini betimlemektir.

Yazar genel olarak II. Hişâm döneminde yaşanan karışıklıklardan ötürü halkın Emevî hanedanına güveni kalmadığını belirtmiş, bu sırada yönetimde bulunan ancak ehil olmayan kimseler tarafından Endülüs'teki karışıklığı ve memnuniyetsizliği gidermek amacıyla Afrika'dan Ali bin Hammud'un Endülüs'e çağrıldığına değinmiştir. Yazara göre bu davet ve Ali bin Hammud'un Endülüs'e gelmesi karışıklıkları arttıracığı yerde körüklemiş ve sadece başkentte değil, diğer bölgelerde de valiler de isyan etmelerine sebep olmuştur. Bu isyanlar sonucu yapılan iç savaşlardan ötürü yönetim sürekli olarak el değiştirmiştir (Mizancı, 1911: 94).

Yazara göre Endülüs hükümeti bir süre boyunca Emevî hanedanı ile Afrika'dan gelen Hammud ailesi arasında ikiye bölünmüştür. Bununla birlikte her iki tarafta da iç karışıklıklar mevcut olduğunu belirten yazar özellikle bu karışıklıkların ortak noktaları taht kavgalarının önemli bir yer ettiğine değinir (Mizancı, 1911: 97). Hristiyanlar ise bu sırada Müslümanların bu karışıklığından faydalanarak kaleleri ele geçirip şehirleri yağmalaya başlamışlardır.

Yazar burada bir parantez açarak Emevî hanedanında çöküş dönemindeki önemli gördüğü hükümdar olarak III. Hişâm hakkında ayrıntılı bilgilendirme yapar (Mizancı, 1911: 98). Endülüs'te gerçekleşen bu ikilik ve karışıklığın çözülmesi için bazı hamiyet sahibi kimseler Endülüs Emevî Devletinin kuruluşundaki zaman gibi yine Emevî hanedanından bir kimsenin bu problemi çözmesi gerektiğini düşünerek buna en uygun kişinin de III. Hişâm olduğuna karar vermişler ve ona bir heyet göndererek hükümetin başına geçmesi için teklifte bulunmuşlardır.

Yazar, III. Hişâm'ın dünya işlerinden elini eteğini çekmiş ve ibadetle meşgul olan bir insan olarak bu teklifi reddettiğini ancak askerlerin ve ahalinin ısrarıyla hükümetin başına geçmeye mecbur kaldığını belirtmiştir (Mizancı, 1911: 98). Hükümetin başına

geçtiği ilk anda Hristiyanlarla mücadele eden ve pek çok yeri Hristiyanların elinden aldıktan sonra Hristiyanlarla anlaşma imzalayarak Kurtuba'ya geri dönmüştür.

III. Hişâm valilere Hristiyanlara karşı İslam birliğini korumak gerektiğini bu sebeple birlik olabilmek için kendisine biat etmeleri gerektiğini açıklayan tesirli risaleler göndermiştir. Ancak bazı valilerin cevap vermemesi bazı valilerin ise III. Hişâm'ın bu gönderisine alay etmesi üzerine III. Hişâm hizmetçileriyle birlikte tacı ve tahtı terk ederek Kurtuba'dan ayrılmıştır (Mizancı, 1911: 98). III. Hişâm'ın ayrılığından sonra ise Endülüs'te ayaklanmalar başlamış ve Tavâif-i Mülûk'un temelleri atılmıştır.

Yazar Tavâif-i Mülûk başlığı altında Endülüs'ün III. Hişâm'dan sonra hiçbir Emevî hükümdarı tarafından yönetemediğine değinir (Mizancı, 1911: 100). 11 kadar küçük devletlere bölünmüş olan Endülüs bölgesinde Kurtuba bölgesi kendilerinin merkezîyetlerini kaybedeceklerini düşünerekten başlarına Cevher bin Muhammed'i seçmişlerdir (Mizancı, 1911: 100). Cevher bin Muhammed çevresindeki valileri kendi yanına çekmeye çalışsa da başarılı olamamıştır. Bunun üzerinde dönemin Kurtuba'sında sözü geçen ileri gelenlerinden bir heyet kurmuş ve bu heyeti kendinden üstün saymıştır (Mizancı, 1911: 100).

Yazar, Müslümanların durumuna değindikten sonra Hristiyan krallıkların Müslümanlara karşı saldırılarına yer vermiş ve bu saldırılar içerisinde Kastilya Kralı Sanços'un Tuleytula'yı ele geçirme şeklini örnek olarak sunmuştur (Mizancı, 1911: 105). Ancak bu dönemde Hristiyanlar arasında karışıklıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu durumun uzun sürmeyeceğinden ve Hristiyanların birleşeceğinden endişelenen Müslümanlar ve Kurtuba ahali kendi aralarında anlaşarak o dönemlerde yeni ortaya çıkan Murabıt devletine yardım talebinde bulunmuşlardır.

Yazar, Murabıt Devleti başlığı altında bu devletin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgilendirme yapmıştır. Yazar özellikle bu devletin kökeninin dini bir tarikata dayandığını, tarikatın amacının İslam dinini yaymak olduğu ancak zamanla tarikatın genişleyerek ve gelişerek devlete dönüştüğüne değinmiştir. Bu dönemde Endülüs'e Kastilya Devleti Endülüs'te gerçekleştirdiği yağma ve saldırılardan endişelenen Muhammed bin İbad Yusuf bin Taşfin'i Endülüs'e davet etmiştir. Bununla birlikte pek çok Tavâif-i Mülûk davetten memnun kalmamıştır. Bu memnuniyetsizliğin altında ise Berberilerin kendilerine yardım etmeyeceklerini tam tersine kendilerine zarar verecekleri düşüncesi yatmaktadır (Mizancı, 1911: 105). Bu düşünceden ötürü daveti

engellemek adına Muhammed bin İbad'ı ikna etmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Yusuf bin Taşfin Endülüs'e "Emir'ul Müslimin" lakabıyla geldikten sonra "Dalaka" adı verilen bir savaşta Hristiyan devletlerle karşılaşmıştır. Yazar burada bir parantez açarak Kastilya ve Navar krallıklarının kuvvetine ve krallarının çabalarına rağmen Yusuf bin Taşfin ve Muhammed bin İbad'ın cesareti sayesinde kazananlar Müslümanlar olduğunu belirtmektedir (Mizancı, 1911).

Bu zaferlerin ardından Yusuf bin Taşfin Hristiyanların peşine düşüp onların dağıtacağı yerde Tavâif-i Mülûk devletlerinin hükümetlerini bozup aralarına nifak tohumlarını ekmek için çaba gösterdiğini belirten yazar, bu dönemde Fransa kralının yardımı sayesinde güçlenen Hristiyanların büyük bir kuvvet oluşturarak Tavâif-i Mülûk devletlerini sıkıştırmaya başladıklarına değinir (Mizancı, 1911: 115). Yazar halkın Murabıt Devletinin kendilerine olan muamelelerinden ötürü sıkıntı yaşamaya başladığını hatta Yusuf bin Taşfin'i bir zamanlar Endülüs'e davet eden Muhammed bin İmad'ın bile ondan kurtulmak için Kasitlya kralıyla anlaşma yaptığını ve bu anlaşmayı kuvvetlendirmek amacıyla eşini Kastilya Kralına verdiği ve eşinin din değiştirip ismini "Maria" olarak aldığını belirtir (Mizancı, 1911: 115). Ancak Mizancı'nın eserde bahsettiğinin aksine Ziya Paşa, bu iddianın Muhammed bin İmad'ın kızına ait olduğunu ve iddianın asılsız olduğunu eserinde vurgulamaktadır.

Bununla birlikte Murabıt Devleti Muvahhid Devleti'nin oluşumundan ötürü gerçekleşen bir sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Devletin oluşumu Murabıt Devleti'ni zor duruma koymuş, Murabıt Devleti Endülüs topraklarını bırakarak Afrika'ya dönmek durumunda kalmıştır (Mizancı, 1911: 118). Yazar, Hristiyan krallıkların bu yönetim sıkıntısını fırsat bilerek birbirleriyle birlik oluşturduklarını ve Müslümanlara saldırmaya başladıklarını vurgulamaktadır.

Yazar Murabıt Devletini bitirdikten sonra Muvahhid Devletine geçer. Bu devlette Murabıt devleti gibi dini bir kökene sahip olsa da oluşumunun temelinde intikam olgusu yatar. (Mizancı, 1911: 120) Yazara göre devletin kurucusu olan Muhammed bin Tumert'in Murabıt Devleti'ne karşı beslediği intikamın temelinde İmam Gazali ile alakalı olan bir olay yatmaktadır. Muhammed bin Tumert'in Afrika'ya döndükten bir süre sonra kendisini "Masum İmam" lakabıyla tanıtmaya ve etrafındaki insanlardan biat almaya başladığını belirten yazar, bir süre sonra kendi içerisinde oluşturduğu yönetim sistemiyle Muvahhid Devleti'nin kurduğunu vurgulamıştır (Mizancı, 1911: 120). Kurucu Muhammed bin Tumert'in vefatından sonra, devletin başına

Abdalmümin adlı yardımcısının geçtiğine değinen yazar, Abdalmümin'in Murabıt Devleti'nden kalan her şeyi ortadan kaldırdıktan sonra Endülüs'e el uzatmak, bölgedeki Müslümanları ve Hristiyanları temizleyip yönetimi ele geçirmek istediğini vurgulamıştır. Yazarın burada kastettiği "Müslümanlar" topluluğu Tavâif-i Mülûk yöneticileridir. Ancak eserde belirtildiğine göre bu Abdalmümin bu isteğini gerçekleştiremeden vefat etmiş ve devletin başına oğlu Ebu Yakub geçmiştir.

Ebu Yakup'un şerefli ve haysiyetli bir şahıs olduğunu belirten yazar babasının tamamlayamadığı gerçekleştirmek için orduyla birlikte Portekiz'e geçmiş orada bulunan Şentermin kalesine saldırı düzenlemiştir. Portekiz Krallığı ise pek çok askerini bu kaleyi korumak için çağırılmış başkent Lizbon'da ise az miktarda asker kalmıştır. Bunun haberini alan ve Portekiz'i tamamen bitirebilmek düşüncesiyle harekete geçmek isteyen Ebu Yakup Yusuf askerinin büyük bir bölümünü Lizbon'a göndermek istemiş, ancak askerlerin çoğu "Lizbon" kelimesi yerine "İşbîliye" olarak anladıkları için yazarın tabiriyle "perişan halde olup" firar etmeye başlamışlardır (Mizancı, 1911: 122). Bu firardan geriye çok az askeriyle kalenin önünde kalan Ebu Yakup Yusuf şövalyeler tarafından şehit edilmiştir.

Bu olaydan sonra yazar, "Araka" başlığı altında Ebu Yakup'un gerçekleştirdiği önemli bir savaşa yer vermek istemiştir (Mizancı, 1911: 122). Ebu Yakup'un öncesinde Tavâif-i Mülûk'un kendilerini koruyacak güçlerinin kalmadığını belirten yazar, Hristiyan krallıkların bu fırsattan istifade Müslümanlara saldırılarını arttırdığına değinir (Mizancı, 1911: 122). Burada özellikle Kral IX. Alfonso'nun gururlu bir kral olduğuna değinen yazar, Muvahhid Devleti'nin Endülüs'e geleceğini öğrenen IX. Alfonso'nun, onların bu topraklara yerleşebilmesini engellemek adına Endülüs içerisinde bulunan diğer Hristiyan Krallıklar ile anlaşma yaptığını, Papa ve Fransa Krallığına başvurup onlardan aldığı yardımla büyük bir orduyu Endülüs'e yönlendirdiğini belirtmiştir (Mizancı, 1911: 122). Muvahhid Devleti'nin bütün askerleriyle Endülüs toprağında olmasından ötürü Hristiyan askerler Araka (İsp.: Al-Rakos) bölgesinde toplanmışlardır. Bu savaşta Hristiyan Krallıkların yanı sıra İspanyolların da fedakârca savaştığını belirten yazar, Hristiyanların savaşta başarısız olduğunu ve ellerindeki mal ve mülkü Müslüman askerlerin eline bırakıp kaçtıklarını belirtir. Yazar burada tarihsel olay örgüsüne bağlı kalmadan olayı eserinde belirtmesinin sebebi Orta çağ dönemindeki Hristiyan krallıklara ait bir örneği okuyucusuyla paylaşma isteğidir (Mizancı, 1911).

Ebu Yakup'un vefatından 16 yıl sonra Hristiyanlar Araka savaşının intikamını alabilmek adına kendi aralarında ittifak kurmuşlar ve yeniden Papa ile iletişime geçerek bir Haçlı seferinin ilanı için yardım talep etmişlerdir (Mizancı, 1911: 125). Papa'nın yaptığı bu ilana karşılık olarak ise Avrupa'nın pek çok yerinden yüz bin şövalye Endülüs'e akın etmiştir. Bu kuvvetle birlikte Endülüs sınırlarına saldırılar düzenlemişlerdir. Hükümdar Ebu Yakup'un arkasından gelen Muhammed en-Nasır bu durumdan haberdar olunca her yere haber salmış ve yaklaşık dört yüz bin kişi toplamıştır. Ancak yazarın belirttiği üzerine hükümdarın iktidarsızlığından ötürü bu savaşta Müslümanlar çok büyük bir hezimetle uğramışlardır (Mizancı, 1911).

Muvahhid Devleti'nin yıkılışından sonra Endülüs topraklarında 3 Müslüman yönetimin kaldığını vurgulayan yazar, bu yönetimlerin düşmanlarla savaşacağına birbirleriyle savaştıklarını, hatta bu savaşların birinde Kastilya Krallığı tarafından başkent Kurtuba'ya yapılan saldırı sonucunda şehrin Hristiyanlar tarafından ele geçirildiğini belirtmiştir (Mizancı, 1911: 125). Yazar, Kurtuba ahalisinin ahlaki durumdan zayıf olduğunu belirterek, Kral Ferdinand'ın ahaliden Kurtuba'yı terk etmeleri istendiği zaman ahalinin içerisinde olan onca erkek, kadınlarla birlikte ağlayarak kralın emrettiği gibi şehri terk ettiklerine değinmektedir (Mizancı, 1911: 125). Başkent'in Kastilya Krallığı tarafından ele geçirilmesinin ardından sadece Gırnata'da bulunan Benî Ahmer hükümetinin kendi bölgelerini tahkim ettiklerini vurgulayan yazar, Bu hükümetin Kurtuba'nın düşüşünden sonra üç yüz sene boyunca "emaneti" koruyabildiklerine değinir (Mizancı, 1911).

Yazar bu bölümün ardından "Endülüs Vahşetleri" adı altında Endülüs topraklarında yaşanan çeşitli hadiselerden bahsetmiştir. Bölümün başında bir mukayese yapmak isteyen yazar, Arapların fetih algısının İspanya'da da devam ettiğini belirtir (Mizancı, 1911: 131). Yazara göre Müslüman fatihler fethettikleri bölgelerdeki Hristiyanların canlarına, mallarına dokunmadıkları gibi dini yaşantılarına da karışılmamıştır. Ancak Hristiyan hükümetleri Müslüman bölgeleri ele geçirdiğinde, o bölgeleri kan ve kül içerisinde bırakmış, kadın ve çocuklara "esir gözüyle" bile bakılmamıştır (Mizancı, 1911: 131). Yazarın burada değindiği "esir gözüyle bakmamak" durumu aslında hiçbir şekilde yaşama haklarının olmaması anlamına gelmektedir (Mizancı, 1911: 132). Bununla birlikte yazar Hristiyan hükümetlerin ele geçirdiği yerlerde bulunan mescitleri, kütüphaneleri, sarayları ve okulları yakıp yıktığını belirtmiştir (Mizancı, 1911).

Yazar bu mukayesenin ardından Endülüs topraklarında Müslümanların elinden alınan önemli yerlerden biri olan Tuleytula kentinin nasıl ele geçirildiğinden bahsetmiştir. Özellikle askeri anlamda başarılı olamayan Hristiyan krallıkların anlaşma yoluyla şehirleri ele geçirildiğini vurgulayan yazar, şehir ele geçirildikten sonra anlaşmaya uyulmadığına, bu olayın sadece Tuleytula’da değil Kurtuba’da ve Belensiye’de de yaşandığına değinmektedir (Mizancı, 1911). Yazar, Belensiye şehrinin ele geçirilmesinde önemli bir rol oynayan, Roderic Alcambuto adlı bir İspanyolun sonralarında “El Cid” lakabıyla bir İspanyol efsanesi haline geldiğini vurgulamaktadır (Mizancı, 1911).

Buradan itibaren yazar farklı bir başlık açarak Aragon Kralı I. Jack’ten bahsetmiştir. Yazara göre I. Jack, İspanyol hükümdarların en önemlisidir (Mizancı, 1911). Ancak hakikate bakıldığında Jack insan hassasiyetinden bir haber olan bir şahıs olduğunu belirten yazar, bu kralın Belensiye’yi ele geçirdiği sırada Balear adalarına yaptığı saldırıyı ve buradaki Müslüman direnişine yer vermiştir (Mizancı, 1911). Bu olay ayrıca Ziya Paşa’nın eserinde de anlatılmaktadır. Yazar, ayrıca Belensiye’yi ele geçiren Kral I. Jack’in Müslümanlara muhtaç olmasına rağmen Papa’nın emriyle Müslümanları şehirden kovduğunu ve onlara çeşitli işkenceler uyguladığını belirtmektedir (Mizancı, 1911).

Yazar, I. Jack’ten sonra Kastilya Kralı III. Ferdinand’dan bahsetmiş, İspanyollar arasında oldukça önemli bir yere sahip olan bu hükümdarın aslında gaddarlıkta eşi benzeri görülmemiş bir kimse olduğunu belirtmiştir (Mizancı, 1911). Yazar, III. Ferdinand’ın Kurtuba’yı aldığı dönemde Ben-i Hud devletinin bu işgale kulak vermemesi nedeniyle III. Ferdinand’ın çok küçük bir asker grubu ile işgali gerçekleştirdiğine değinir. (Mizancı, 1911) Yazar bir parantez açarak, bu şehrin Endülüs’ün başkenti, en büyük ve en önemli şehri olduğunu söylemektedir. III. Ferdinand Kurtuba şehrinde yaşayan ahaliye sadece üzerinde bulunan kıyafetleriyle şehri terk edebileceklerini belirtmiştir (Mizancı, 1911).

Yazara göre Kurtuba’da bir milyon kişi yaşamakta ise bunun yüz bin kişisi eli silah tutan erkeklerden oluşmaktadır. Bu yüz bin kişi kendi şehrine saldırmaya gelen on bin askere karşı, şehri, evlerini, mallarını ve silahlarını teslim ettikten sonra “feryat figan” şekilde şehri terk etmişlerdir. Ferdinand ise ahali şehri terk ettikten sonra “enfdil” kokusundan temizlenmesi için tütsülemiştir. Yazarın bu tütsülemekten kastettiği işlem ise camileri, okulları, medeniyet ve ilimle alakalı olan her şeyi yakmasıdır. Bununla

birlikte Kurtuba Camisi de kiliseye çevrilmiştir (Mizancı, 1911). Ayrıca yazar, III. Ferdinand'ın I. Jack ile gizli bir anlaşma içerisinde olduğunu ve bu anlaşma kabilinde Müslümanlara saldırdıklarına değinmiştir (Mizancı, 1911). Bu anlaşmayı ayrıntılarıyla anlatan yazar, okuyucuya kendi dönemindeki bazı devletlerin birbirleriyle düşman görünmesine rağmen aslında bir anlaşma içerisinde olabileceği ihtimalini göstermek istemiştir.

Yazar, Kurtuba'nın işgalinin ardından Kral III. Ferdinand'ın Aragon kralı ile anlaşmasını bozmak istediğini bunun sebebinin ise Endülüs bölgesinin alınmasının tamamlanması için yalnızca kendi ordusuna güvenmekte olduğunu belirtmiştir. (Mizancı, 1911: 135) Daha öncesinde I. Jack'i müttefik olarak gören III. Ferdinand bu sefer onu düşman olarak görmüştür (Mizancı, 1911: 135). Yazar bu çatışmalar sırasında Gırnata'da bulunan Benî Ahmer emirliğinin sınırlarını korumak amacıyla III. Ferdinand ile anlaşma yaptığını ve bu anlaşma şartları içerisinde bazı tavizler verdiğini vurgulamaktadır (Mizancı, 1911: 135).

III. Ferdinand Gırnata'yı bu suretle Aragon Kralı I. Jack'in saldırılarından koruduktan sonra batı bölgesinde Portekizlilerin sınırlarını genişletmelerine engel olabilmek için hemen İşbîliye'ye saldırmıştır (Mizancı, 1911: 135). İşbîliye şehrinin uzun bir müddet Endülüs'ün ikinci en önemli şehri olduğunu belirten yazar, şehrin Tavâif-i Mülûk döneminde başkent olarak Kurtuba kalınca Benî Hûd Devleti'nin merkezi olduğuna, bu sebepten ötürü yapı ve eser bakımından önemli bir konuma eriştiğine değinmiştir (Mizancı, 1911: 135). Yazar eserinde özellikle Kurtuba ve Belensiye gibi büyük kentler Hristiyanların eline geçip harap olduğundan ötürü hakimler, alimler ve sanatkârların İşbîliye ve Gırnata'ya sığınmalarının bu iki şehrin muasır bir seviyeye çıkmalarında önemli bir etken olduğuna yer vermiştir (Mizancı, 1911: 135).

Yazar bu parantezin ardından III. Ferdinand'ın, asiller ve Avrupa'dan gelen şövalyelerden oluşan büyük bir orduyla İşbîliye kentine saldırmaya gittiklerini, ancak o sıralarda İşbîliye'de bulunan ve İspanyolların bilmediği ateşli bir savaş aleti sayesinde İşbîliye halkının orduyu kaleden uzakta tuttuklarını belirtmiştir (Mizancı, 1911). İşbîliye halkının bu tutumuna karşılık Kral III. Ferdinand bazı tedbirler almış olup, İşbîliye kentini anlaşmayla teslim olmaya zorlamıştır. Teslim şartları halk tarafından kabul edilmesine rağmen yazarın tabiriyle "adet üzere" anlaşma maddelerine Hristiyanlar riayet etmemiş, üç yüz bin kişilik Müslüman ahali hakaret ve saldırı içerisinde Afrika'ya göç ettirilmiştir (Mizancı, 1911).

Gırnata bölgesinin oluşumu hakkında genel bir başlangıç yapan yazar, Endülüs'ün yıkıma ve parçalanmaya uğradığı zamanlarda düşmana karşı mukavemet gösteren Ebu Abdullah Muhammed Ahmer'in dönemin ahalisi ve ileri gelenleri tarafından ittifak ile Gırnata bölgesinin başına getirildiğine değinmiştir (Mizancı, 1911). Bu süreçten itibaren Ebu Abdullah yeni bir devlet sistemi teşkil etmiş, kurulan bu hükümet iki yüz yıl boyunca Endülüs'ün güneyinde baki kalmıştır. Yazar Ebu Abdullah'ın savaşta iyi bir komutan olduğu gibi devlet işlerinde de maharetli olduğuna değinmiştir. Hem Ebu Abdullah'ın kurduğu yeni düzen sayesinde hem de İspanyolların zulmünden kaçıp Gırnata bölgesine gelen sanatkâr, hâkim ve alimlerin sayesinde Gırnata bölgesinin gelişmişlik seviyesi en üst seviyeye çıkmıştır. Yazar, bu göçün nedenli fazla olduğunu betimlemek adına o dönemde Gırnata bölgesinde hiç boş toprağın kalmadığını, yaklaşık olarak yetmiş ve seksen milyon insanın bu bölgede iskân olduğunu belirtmiştir (Mizancı, 1911). Bu durumun bir sonucu olarak şehirler daha gelişmiş binalarla donatılmış, Ebu Abdullah'ın talimatıyla da Elhamra (İsp.: Alhambra) adı verilen bir saray inşa ettirilmiştir. Yazar bu sarayın dünya üzerinde eşi benzeri olmadığını dile getirmiş, kendi zamanında seyyahların saraya ait kalıntıları bile övdüklerini vurgulamıştır (Mizancı, 1911).

Yazar bu örnekler üzerinden Gırnata bölgesinin dünya üzerinde en gelişmiş ve en mutlu köşesi olduğuna değinmektedir (Mizancı, 1911: 136). Ancak yazar bu düşüncesinin ardından bu mutluluğu ve refahı engelleyen tek unsurun İspanyollarla karşı karşıya kalmak olduğunu belirtir (Mizancı, 1911: 136). Bu refahı sağlamak ve bölgenin istikbalini korumak adına Ben-i Merin devletiyle ortak ordu oluşturmuşlar, ancak bu orduyla yapılan savaşlarda hezimete uğramışlardır (Mizancı, 1911). Bu savaşlarda İspanyolların Müslümanlardan daha az bir kuvvete sahip olduğunu belirten yazar, Benî Ahmer Emirliğinin zayıfladığını ve Kastilya Krallığına bağlı kaldığını ve krallığa bazı tavizler vermek zorunda bırakıldığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte yazar, iki yönetimde de karışıklıklar olduğuna değinmiş, bu sebepten ötürü birbirlerine saldıramadıklarını vurgulamıştır.

Bu bölümün ardından genel bir değerlendirme yapan yazar, Gırnata bölgesinin kuruluşunda etken olan önemli unsurun İspanyolların zulmünden kaçan insanların bu durumdan aldıkları dersler olduğunu belirtir (Mizancı, 1911.) İlk zamanlar oldukça gelişmiş ve refah şekilde yaşayan bölgenin sonrasında ahlaki düzeninin bozulmasıyla birlikte iç karışıklıklarla yüzleştiğini hanedan arasında gerçekleşen taht kavgalarından

sebeap ahalinin ve askerinin isyanıyla Gırnata'da durumun gittikçe kötü bir hal aldığına değinir (Mizancı, 1911). Bu taht kavgalarından ötürü İspanyolların Gırnata'ya yaklaşmış olmalarına rağmen bölgenin mukavemet edemediğine değinen yazar, taht kavgalarında hükümdar adaylarının birbirlerini yenebilmek için İspanyollardan yardım ister hale geldiklerini belirtmiştir (Mizancı, 1911). İspanyollar ise Gırnata'da kale ve şehir teslimi şartıyla bu kavgaları "yardım" niyeti adı altında körüklemeye devam etmiştir.

Hristiyanların Müslüman aleyhine gerçekleşen bu davranışlarının öteden beri var olduğunu belirten yazar, bu dönemde özellikle Hristiyan beylikler ile Kastilya kralının arasının açılmasından ötürü Gırnata'ya fazlasıyla müdahale edemediklerine değinmiştir (Mizancı, 1911: 136). Aynı durumun sadece Kastilya Krallığında değil, Aragon Krallığında da yaşandığını belirten yazar Hem Kastilya kralının hem de Aragon kralının vefatıyla birlikte tahtın Kastilya kralı olan Ferdinand'a Aragon tahtı ise Kastilya kralının eşi İzabella'ya kaldığına değinmiştir. Bu durumla birlikte yazar diğer bazı yazarlar gibi "İspanya kıtasının bir karı ile kocası elinde kaldığını birebir vurgulamaktadır (Mizancı, 1911: 136).

Yazar, bu parantezin ardından Gırnata'nın durumuna değinirken yönetimin "iki hayasız karı elinde" kaldığını belirtir. Gırnatalıların gelecek felakete karşı önlem almaları gerekirken, Hükümdar Mela'Alinin eşleri olan Ayşe ile Fatıma'nın arasındaki çatışmaya karışarak Gırnata'nın altını üstüne getirdiklerine değinir (Mizancı, 1911: 136). Ahali ise karışıklığın son bulması için Mela'ali'nin kardeşi Ebu Abdullah Zağili'yi hükümdar olarak tanımışlardır (Mizancı, 1911). Bunun üzerine Abdullah es-Sağir annesinin de telkinleriyle ahalinin gözüne girebilmek amacıyla Kastilya sınırlarına saldırmış, ancak bu saldırı sonucu düşman eline esir düşmüştür. Esaretten kurtulmak amacıyla Gırnata'yı teslim eden Abdullah es-Sağir kurtuluşunun ardından tekrar Gırnata yönetiminin başına geçmiştir (Mizancı, 1911). Bununla birlikte yazar, İspanyol askerlerinin Gırnata sınırlarına geldiğini, birer birer Gırnata bölgelerinin alındığını, ancak Gırnata hükümetinin yine de taht kavgasından vazgeçmediğini vurgulamaktadır (Mizancı, 1911).

Bu durumdan sonra bir tek geriye Gırnata kalesi kaldığını belirten yazar, bu kalenin alınması zor bir kale olduğuna ve alınmasının zorluğundan ötürü vakte ihtiyaç duyulduğuna değinir (Mizancı, 1911). Bunun üzerine Gırnata'nın ileri gelenleri telaşa kapılmışlar, bazı kimseler Afrika'dan yardım almayı tercih etmişler, ancak herhangi

bir yardım görmemişlerdir. Sonuç olarak ahalinin aldığı karar üzerine şehir teslim edilmeye ve son İslam hükümetinin de bitirilmesine ittifak edilmiştir (Mizancı, 1911: 136). Yazar Abdullah es-Sağîr, annesi Ayşe ile Gırnata'yı terk etme sahnesini ayrıntılarıyla yer vermiş ve Endülüs'ün pek çok kez Abdullah es-Sağîr gibi insanları gördüğüne değinmiştir. Yazarın burada kastettiği Endülüs topraklarının çok kere teslim edildiğini, korunmaya muhtaç kaldığını ama insanların hırsları yüzünden yalnız kalan bir bölge olduğu düşüncesidir (Mizancı, 1911: 136).

Kral Ferdinand ile Gırnata ileri gelenlerinden Ebu'l Kasım arasında anlaşma imzalandığını, bu anlaşmaya asker ve ruhban sınıfının da dahil olduğunu belirten yazar, bu anlaşmanın şartlarına değinmiştir (Mizancı, 1911: 137). Yazara göre pek çok maddenin bulunduğu anlaşmayı imzalayan Gırnata ileri gelenleri, zamanında Endülüs Emevî Devleti'nde göremedikleri refahı İspanyol hükümetinde görebileceklerini düşünmüşlerdir. Ancak yazar bu anlaşmanın İspanyolların nezdinde bir önemi olmadığını vurgulamıştır. Nitekim yazar şehrin tesliminden sonra anlaşmaya uyulmadığını, Hristiyan olanların ise imtiyazlardan faydalanamadığını, Müslümanların ve Arapların ise insan yerine konulmadığını belirtmektedir. Ayrıca yazar, İspanyolların Endülüs topraklarından Arap etkisini silmek için bazı tedbirler almaya çalıştığına ancak Müslümanların gizlice bir süre adetlerini devam ettirdiğine değinmiş, zamanla durum kötüleştiği için İstanbul ve Afrika'dan yardım talep ettiklerini vurgulamıştır (Mizancı, 1911: 137).

Yazar, Sultan Süleyman'ın Kapudan Hayreddin Paşa vasıtasıyla yetmiş bin kişiyi Afrika'ya taşıyabildiğini ve bu şekilde İspanyolların elinden kurtarabildiğini belirtmiştir (Mizancı, 1911: 138). Ancak Osmanlı ile Endülüs arasındaki bu yardım talebinin muhatabının II. Bayezid olduğu araştırmacılar tarafından belirlenmiş olup, Mizancı'nın bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte yazar eserinde yaşanan şiddetin “Engizisyon ve Auto de fe” yöntemleriyle kendi dönemlerinde de devam ettiğini vurgulamakta, bu zulmün sadece insanlara değil onlardan kalan kitaplara, aletlere ve eserlere karşı da gerçekleştiğini iddia eder (Mizancı, 1911: 138). Yazar, son olarak İspanyolların Endülüs'teki vahşetlerinin dünya üzerinde görülmemiş ve bir daha görülmeyecek bir etkiye sahip olduğunu belirtmiş, Arapların bölgeden temizlendikten sonra İspanyolların fakir ve cahil kaldığına ve İspanya'da çok az kimsenin yaşadığına değinmiştir.

Mehmet Murat Mizancı'nın yazdığı bu eser, Târih-i Umûmî kitapları arasında Endülüs'e dair en ayrıntılı bilgi veren eserlerdendir. Eserde olaylara birden fazla kez yer verilmiş, öncesinde özet geçilmiş olan bazı olaylar, eserin son bölümlerinde daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Yazar eserinde birlikte bazı olayları tasvir ederken yorumlamalarda bulunmasıyla birlikte tutumunu Endülüs Emevî Devleti'nden yana kullanmıştır. Diğer yazarlarda görüldüğü üzere Mehmet Murat Mizancı'da eserinde “hayasız, karı koca elinde kalmak v.b.” benzetmeler kullanarak konuları aktarmıştır. Diğer yazarlardan farklı olarak Mehmet Murat Mizancı Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüne ve ardından gelen olaylara ayrıntılarıyla yer vermiş, o dönemde bulunan Hristiyan krallıkların durumunu da aktarmıştır. Eserinin son kısmında ise Osmanlı Devleti'nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaptığı yardıma değinmiş, İspanya'nın Müslümanlardan sonraki haline de yer vermiştir.

2.10. A. Memduh ve Ahmet Halit- Umumi Tarihi

A. Memduh ve Ahmet Halit'in hazırladığı Umumi Tarihi Eserinde Endülüs Emevî Devleti, Abbâsî'nin kuruluşundan sonra oluşmuş bir devletçik olarak anılmaktadır. (Ek 15) I. Abdurrahman'dan III. Abdurrahman dönemine kadar Endülüs Emirleri hakkında özet bilgiler verilmiş, III. Abdurrahman dönemini ayrıntılarıyla anlatmış, bu dönemi Endülüs'ün en parlak dönemi olarak saymıştır. (Memduh ve Halit, 1912: 164) Yazarlar III. Abdurrahman'ı İslam Dünyası içerisinde sayılı hükümdarlar arasına koymuştur (Memduh ve Halit, 1912).

II. Hakem dönemi hakkında çok bilgi verilmemekle birlikte onun dönemini Abbâsî Devletinin Halifesi Harun Reşid'in dönemine benzetmişlerdir. Yazarların özellikle Endülüslü kadınların şairliğinden bahsederek dönemin kültürel ve ilmi çalışmalarının nasıl bir seviyede olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır (Memduh ve Halit, 1912: 165). Bu ispat, İslam Medeniyetinin kadınlara verdiği değeri göstermek açısından önem taşımaktadır.

II. Hakem'den sonraki gelen döneme değinmeden önce bu dönemin getirdiği zenginliğin ve refah seviyesinin halka zarar verdiğine, bu durumun Endülüs'ün yıkılış sebeplerinden biri olduğuna değinilmiştir (Memduh ve Halit, 1912: 168). Bu yorum, kendi dönemindeki okurlara bir mesaj niteliği taşımaktadır.

II. Hişâm döneminde Vezir Mansur iyi bir vezir olarak anlatılır. Burada daha çok “cihat” olgusundan bahsedilir. Özellikle Mansur'un İspanyollar üzerine yürümesi ve

yaptığı fetihler anlatılır. Onun bu yaptıkları ile başka hiçbir kimsenin Endülüs için bu cihetle çalışamayacağı belirtilir. Mansur'un ölmesi Endülüs için bir dezavantaj olarak görülmüştür. Çünkü yazarlara göre eğer Mansur şehit olmasaydı Endülüs topraklarında İspanyollardan hiçbir devlet kalmayacaktı (Memduh ve Halit, 1912: 168). Mansur'un yazarlar tarafından çokça ön planda olmasının sebebi okuyucuya “Osmanlı Devleti’ni de kurtarabilecek insanların olabileceği” mesajını vermektir.

Mansur'dan sonra oğlu Abdülmelik gelmiş ancak hem II. Hişâm'ın annesinin vefatı hem de Abdülmelik bin Mansur'un vefatı ile idare kendi nefsi zevklerinden başka bir şey düşünmeye alışmamış II. Hişâm'a kalmıştır. Yazarlar Endülüs'te oluşan iç karışıklığı özet geçtikten sonra bu dönemde Endülüs'ün geri kalanında şehirlerin birbirleri ile savaşmasını ve bu savaşta kazanmak adına Hıristiyan krallıklara topraklarını ve kalelerini vermelerinden bahseder ve bunun çirkince olduğunu öne sürerler (Memduh ve Halit, 1912: 170). Bu durumdan özellikle bahsedilmesinin altında Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerinde buna benzer iş birliklerinin olması gösterilebilir.

Endülüs'teki Murabıtın devletinden bahseden yazarlar özellikle buradaki iç karışıklıkların Murabıtın devletini zora soktuğuna değinirler (Memduh ve Halit, 1912: 170). Muvahhidin zamanında yapılan Haçlı savaşlarına değinilir. Buradaki en önemli olay Kurtuba kentinin Kastilya Krallığına geçmesidir. Sonuç olarak 3 devletçik kalmıştır. Burada İsbîliye ve Belensiye alınmış, Benî Ahmer ise Hıristiyanlarla hoş geçinmek için merkezi hükümeti bırakarak 250 sene daha ayakta kalmıştır. Yazarlar bu durumu Benî Ahmer'in güttüğü siyasete bağlamışlar ve Benî Ahmer hakkında Hıristiyan krallıklar bölümünde yer vermişlerdir (Memduh ve Halit, 1912: 171). Benî Ahmer'den ayrıntılı bir şekilde bahsedilmesinde buranın uyguladığı siyasi stratejinin çöküş dönemi Osmanlı devleti stratejisine olan benzerliğinin etkisidir.

Yazarlar burada bir parantez açarak Hıristiyan krallıklara değinerek, bunların içerisinden özellikle Kastilya krallığına yer vermişlerdir. Kastilya Krallığından bahsedilirken Kurtuba şehri alındığında krallığın takındığı tavırdan hareketle Hıristiyanların ele geçirdiği yerlerdeki muamele ile Müslümanların fethettikleri yerlerde gösterdiği muamele karşılaştırılmıştır (Memduh ve Halit, 1912: 171). Burada okuyucunun çıkartması gereken ders ise “Milliyetçilik ve asabiyet duygusuyla, düşmanına yaklaşan kişinin kendi vatanında vatandaş olamayacağıdır.”

Benî Ahmer Devleti Hıristiyanlardan zulüm gören her Müslüman'ın sığındığı bir yer olmuş gerek ziraat gerek ekonomi bakımından en iyi şekilde tertip edilmiştir. Gırnata saray-şehri bu devletin iyi yanlarıyla birlikte önem kazanmış bir yapıttır. Yazarlar Benî Ahmer Devletinin etrafındaki krallıkların kendi meselelerine yönelmesine karşı emniyette olamamalarını müttefik bulmakta güçlük çekmelerine bağlamaktadır (Memduh ve Halit, 1912: 172). Birinci Muhammed bin Ahmer'in vefatından sonra taht kavgaları başlamış bu kavgalarda Kastilya'dan yardım almak amacıyla birkaç kale vermeyi bile teklif etmişlerdir. Bu dönemde Kastilya Kraliçesi İzabella ile Aragon Kralı Ferdinand ile evlenmesiyle birlikte İspanya, yazarların tabiri ile "Bir karı ile bir koca" elinde kalmıştır (Memduh ve Halit, 1912: 172). Karışıklıklar devam ederken İzabella ve Ferdinand'ın Gırnataya yaklaşmaları üzerine İstanbul ve Afrika'dan yardım istenmesine karşı yazarlara göre hiçbir yardım gerçekleştirilememiştir. Bu durumdan sonra Abdullah es-Sâğîr, Endülüs'ü teslim etmek durumunda kalmıştır.

Yazarlar Abdullah es-Sâğîr'i bedbaht bir hükümdar olarak tanımlarlar ve Gırnata'yı terk ederken annesinin ona ettiği siteme yer verirler. İspanyolların vaatlerini yerine getirmediklerini değinen yazarlar, Müslümanlara yapılan zulümlerin tarihte siyah bir leke olarak kalacağı ve asla silinmeyeceğini belirtirler. Yazarlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde Barbaros Hayreddin Paşanın 70.000 Müslüman'ı İspanya'dan kurtarıp Afrika'ya yerleştirmesinden sonra İspanya'nın nüfusunun azaldığına ve İspanya'nın eski zamanından eser kalmadığına değinmişlerdir (Memduh ve Halit, 1912).

Yazarların Endülüs hakkında özet bilgiler vermesi Endülüs hakkında genel bilgileri öğrenmek isteyenler için faydalı olmuş, Endülüs Emirlerinden bahsederken "Bunun" ile İzabella ve Ferdinand hakkında "Karı-Koca" lafzını kullanmaları bölümün okuyucular tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Ayrıca Murabıt ve Muvahhit devletlerinin Endülüs'e yardım edememelerini Endülüs'teki kabilelere bağlaması, Endülüslü Emirler ve Endülüs halkı hakkında sert yorumlarda bulunması kendi dönemlerindeki Osmanlı yönetimine ve tebaasına bir uyarı mahiyeti taşıyabilir.

2.11. Anonim - Târih-i Umûmî (Yazarı ve Tarihi Belli Değildir.)

Yazar kitabında İspanya ilk dönem ve Emevî Devleti şeklinde iki ayırım yapmış ve her sayfada farklı başlıklarla konulara yer vermiştir. (Ek 16) Yazar ilk bölümde İspanya'nın hangi krallıklar tarafından kurulduğu Endülüs isminin Vandal isminden

türediğini Vizigotlar'ın İspanya'yı nasıl aldığı yazılmaktadır (Anonim) Yazara göre İspanya Müslümanların zamanında Emevîler'in elinde kalmıştır. Yani Abbâsî devleti Emevî Devletini yıkmış olsa da İspanya Abbâsî hakimiyetine girmemiştir. Yazar, İspanya halifesi adıyla ön plana çıkan Emevî sultanlarının vali ve kaymakamlarla İspanya'ya İslam dinin yaydıklarını ve devleti 200 yıl boyunca yönettiğini belirtir. Önceleri İspanya'da komşuları olan Hıristiyanlar Endülüs Devletinden çekince duyduklarını belirten yazar, daha sonraları saldırılarla İslam devletini güneye kadar sürdüklerini aktarır. Yazara göre Endülüs Devleti Halife II. Hişâm (burada Haşim diye yazılmış) zamanında yıkılarak küçük küçük parçalara ayrılmıştır. (Anonim)

Yazar Endülüs'ün genel tarihinden bu şekilde bahsettikten sonra oluşturduğu ikinci bölümde İspanya'da bulunan Hıristiyan devletlerinden bahsederken 69. bendi bölümünden yararlandığını söyler. Ancak bu bendin kaynağı yapılan araştırmalara rağmen belirlenememiştir. Astorya devleti hakkında genel bilgilere yer veren yazar, sonrasında Navar, Kastilya Barselona ve Aragon kontluk ve krallıklarının Müslümanlara karşı birleştiğine değinir. Birleşen hükümetlerin başında bulunan kralın vefatından sonra oğulları arasında tekrar ayrıldığı ve bu ayrılıkta Don Ferdinand'ın Kastilya ve Lyon Kralı olduğu belirtilir. Bu değişimin ardından yazar, Müslümanlara karşı oluşturulan bu ittifakın bozulduğunu vurgular.

Bu eserin hangi tarihte ve kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bu durum kitabın okunduğu zamanki dönemi anlayabilmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca yazarın tarihi olayları belli bir olay örgüsünde anlatmaması da eserde verilmek istenen mesajı belirleme de engel teşkil etmiştir.

- Genel olarak tarih kitapları bilgi bakımından birbirleriyle örtüşmekle birlikte bazı konularda farklı bilgiler sunmaktadırlar. Bununla birlikte bu eserlerin Ziya Paşa'nın telif ettiği "Endülüs Tarihi" eseriyle de örtüşen bilgiler bulunmaktadır.
- Yazarların Endülüs hakkında genel bakış açıları Endülüs Emevî Devleti üzerine olmuştur. Özellikle bazı yazarların bakış açıları Emevî Devleti'ne meylenmektedir.
- Yazarların özellikle hükümdarlar içerisinde en çok rağbet ettiği ve ön plana koyduğu III. Abdurrahman'dır.
- Hükümdarların dışında en önemli şahsiyet ise Muhammed Mansur'dur. Burada özellikle Muhammed Mansur'un anlatılmasında Osmanlı reayasına bir emel aşılama amacı bulunmaktadır.

- Bu kitaplar arasında en ayrıntılı olarak Mehmed Murad Mizancı'ya ait “Tarih-i Umumi” kitabı bulunmaktadır.
- Tarih kitaplarında genellikle olaylara yer verilmiş, bununla birlikte olaylar üzerinden yorumlamaları kısa ve belli kelimelerden oluşmaktadır. Bunun sebebi olarak ilk ihtimal yazarların, genel bilgi verme amaç taşımalarıdır. İkinci ihtimal olarak ise kitapların içerisinde bulunan yorumların, bu kitapların basılmasına engel olabileceği düşüncesidir.
- Yazarlar özel yorumlarını eserlerinde belirtmemelerine rağmen “vatan sevgisi” “yönetime dair eleştiriler” ve “İslam Medeniyetini müdafaa” konularına dair olaylara eserlerinde yer vermişler, okuyucuya bu temel mesajları iletmeye çalışmışlardır. Yazarlar, olayları ve şahsiyetleri tasvir ederken kullandıkları “çöl, cahil, hayasız, hamiyetsiz, bedbaht, vb.” gibi tabirler sayesinde, hem eserlerin okuyucuların zihninde canlanmasına fırsat tanımış, hem de yazarların Endülüs'ü benimsediklerini gösteren bir sembol olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EDEBİYAT ALANINDA ENDÜLÜS

Bir toplumun ilgi alanlarını, yaşadıklarını, fikirlerini ve sanat anlayışlarını temsil etme konusunda edebiyatın önemli bir yeri bulunmaktadır. İnsanların yaratılışından günümüze kadar gerek sözlü gerek yazılı olarak her toplumda edebi eserler ortaya konmuş, bu eserler kendilerinden sonra gelen nesillere bir kaynak vazifesi görmüştür. Edebi eserler bir topluma ait değerleri temsil etmekle birlikte o toplumun diğer toplumlarla olan ilişkilerini ve diğer toplumlara karşı siyasi ve sosyolojik bakış açısını gösterme görevini de üstlenmişlerdir. Bu sebeple tarihte toplumlar arası ilişkilerin mahiyetine dair yapılan araştırmalarda edebi eserler önem taşımaktadır.

Yapılan araştırmalarda İlk dönem Osmanlı Devleti'nde "Endülüs" kavramı edebi eserlerde bulunmamaktadır. Endülüs daha çok Kuzey Afrika'yı temsilen kullanılan "Mağrib" kavramı içerisinde edebi eserlerde bahsedilmiş olabilir. Edebi eserlerde birebir ismi geçmeyen Endülüs, edebiyat derslerinde özellikle Arap Edebiyatında anlatılan ve üzerinde durulan bir alan olmuştur.

Endülüs ile Osmanlı Devleti'nin resmi olarak ilişkilerinin başlaması II. Bayezid dönemindedir. Endülüs'ün çöküşü olan bu dönemde İstanbul'a Osmanlı Devleti'nden yardım istemeye gelen Endülüslü elçinin getirdiği Ebu'l-Bekâ er-Rundî tarafından yazılan "Endülüs Mersiyesi" bu başlangıcın bir göstergesi olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bununla birlikte II. Bayezid döneminde edebi eserlerin içerisinde "Endülüs" kavramına rastlanılmadığı görülmektedir. Beşir Ayvazoğlu çalışmasında bunun sebebinin Endülüs'ün yıkılış döneminde Osmanlı Devleti ile temasa geçmesi ve Osmanlı Devleti ile Endülüs arasında deniz dışında farklı bir bağlantının olmamasını gösterir (Ayvazoğlu, 1996: 80). Bu durumların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin hem Memlûklüler ile hem de batı ülkeleri ile yaşadığı sıkıntılar sebebiyle Endülüs konusu gerek Osmanlı tebaasında gerek edebi eserlerde geri planda kalmıştır. Duraklama döneminde ise "Kerb Gazi Destanı ve İspanya Sefaretnâmesi" Endülüs'ten bahseden iki eser olarak ön plana çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Ziya Paşa'nın "Endülüs Tarihi" eseriyle birlikte Endülüs kavramı edebiyat alanında önemli bir yer kazanmış, bu kavram dönemin dergi yazıları ve makalelerinde; tiyatro eserlerinde, manzume eserlerde başvurulan konulardan biri olmuştur. Bu kavramın son dönem Osmanlı Devleti'nde bu kadar rağbet görmesinin temelinde Endülüs Devleti'nin tarihi geçmişi yatmaktadır. Endülüs'ün fethedildiği dönemi işleyen müellifler, dönemin tebaasına "örnek bir devlet" anlayışını sunmuşlardır. Endülüs Devleti'nin çöküş dönemini ise "ibretlik bir ders" olarak eserlerinde kullanmışlardır.

Çalışmada ilk olarak son dönem Osmanlı Devleti'nde yazılan makaleler ve dergi yazıları ele alınmıştır. Edebi eserler ise alfabetik sıralamayla müelliflerin isimlerine göre sıralanmış olup, müelliflerin hayatlarına ve Endülüs ile olan ilişkilerine yer verildikten sonra Endülüs konulu eserlerinden bahsedilmiştir. Son olarak "Endülüs Mersiyesi" ayrı bir bölümde ele alınarak bu mersiye'nin Osmanlıca tercümesine ve bu tercümenin yayınlandığı mecralara dair bilgilendirme yapılmıştır.

3.1. Ziya Paşa

3.1.1. Endülüs Tarihi

Araştırmada eserin hem aslı hem de sadeleştirilmiş hali incelenmiş olup, alıntılarda eserin aslı haline başvurulmuştur. (Ek 17) Eserin yazılma serüveni hakkında yapılan araştırmalarda belli başlı birkaç konu üzerinde durulmaktadır. İlk olarak eserin bir tercüme eser olduğu belirtilmektedir. Louis Viardot'a ait olduğu düşünülen asıl eserin Edhem Paşa tarafından çevrilmeye başlandığı ancak daha iyi bir çeviri olması amacıyla eserin Ziya Paşa tarafından tercüme edilmesi istendiği belirtilir (Alhajhamed, 2018: 105). Bununla birlikte eser incelendiğinde buna dair hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Ziya Paşa eserinin ön sözünde bu eserin yazılma sebebine değinmek amacıyla ilk olarak Endülüs bölgesinin İslam Dünyası için öneminden bahseder. Özellikle Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi tanımadığını hatta Osmanlı Devleti'nden öte doğudaki herkesin Endülüs'ü bir efsane olarak bildiğini ve daha sonra unuttuğunu vurgulayan yazar, Endülüs'le ilgili olarak çok kapsamlı bir çalışma yapılmadığını belirtir. Özellikle batılı kaynaklar tarandığında hem taraflı bir anlatım olduğunu hem de eksik bilgiler verildiğini belirten yazar, Arapça kaynakların da sayıca yetersiz kaldığına değinir ve Endülüs'ü anlatan kaliteli bir eser yazılması gerektiğini savunur. (Paşa, 1859: 23).

Yazar, eserde kullanılan yöntemlerden bahsederken bölümün başında bahsedildiği üzere çeviri eseri yazdığını belirtmemiş, aksine bu eseri kendi eseri gibi benimseyerek kaynak taraması yaptığını belirtmiş, Arapça kaynakların yetmemesinden ötürü batılı yazarların kaynaklarından da tarafsız olanları seçtiğini ve eserini bu iki temel üzerinde oluşturduğunu vurgulamıştır (Paşa, 1859: 24). Yazarın eseri yazma amacını “Baki kalan bu kubbede hoş bir sada imiş” lafzıyla belirterek eserinin I. cildine geçer.

Eserinin I. cildinde yazar, Endülüs’ün fethinin temellerini ele alarak öncelikle Hz. Osman’ın döneminde yapılan Kuzey Afrika fetihlerine ve o dönemki Kuzey Afrika’nın genel yapısına değinir (Paşa, 1859: 31). Ayrıca İspanya isminin nereden geldiğine ve İspanya’da bulunan kavimlere ve burada kurulan devletlere dair özet bir giriş yaptıktan sonra bu toprakların Müslümanlar tarafından nasıl fethedildiğine değinir. (Paşa, 1859: 34) Yazar özellikle Musa bin Nusayr’ı “İslam dinini yüceltmeye çalışan büyük bir kahraman” olarak görmektedir (Paşa, 1859: 35). Yazarın Endülüs fethinde değindiği önemli bir unsur ise komutanların fethettikleri yerlerdeki halka karşı adil davranışlarıdır (Paşa, 1859: 41). Yazar, Müslümanların bu toprakları “tahrip etme” amacı taşımadıklarını vurgulayarak, İslam Medeniyetinde yer anlayan “fetih” anlayışını okuyucuya açıklamıştır (Paşa, 1859: 43). Bununla birlikte yazar, fetih sırasında Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad arasında yaşanan çekişmeye değinerek bununla alakalı bir beyit yazmış ve bu anlaşmazlığın temelinde Musa bin Nusayr’ın fetih ve maddi hırsının olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte bu olayda yaşanan hırsın gelip geçici olduğunu vurgulamıştır.

Yazar Endülüs fethinin ardından gerçekleşen diğer fetihlere yer vermekle birlikte bazı batılı tarihçilerin bu fetihler hakkında bilgi verirken takındıkları yanlı üsluptan şikâyet etmekte, tarafsız tutum sergileyen yazarları ise “adalet ve insaf terazisiyle” hareket ettiklerini söylemektedir. Yazar, yanlı tutum sergileyen batılı yazarların iddia ettiğinin aksine Müslümanların İspanya topraklarını fethetmesiyle o toprakları medenîleştirdiğini savunmaktadır (Paşa, 1859: 54-55). Yazar özellikle konuyla alakalı olarak batılı yazarların düşüncelerine yer verip bunu eleştirmesi dönemin okuyucusuna batının aşılama çalıştığı “Müslüman” algısını göstermesine yardımcı olmaktadır. İspanya topraklarına gelen Müslümanların kurduğu medeniyete yer veren yazar, bu medeniyetin Avrupa’ya intikaline de değinmiştir (Paşa, 1859: 56).

Yazar, Endülüs fethinden sonra yaşanan diğer bir olay olarak “vali” meselesini göstermektedir. Şam Emevî Devleti’nden atanan valilerin atanma sürecinde Endülüs

topraklarında karışıklıklar çıktığını vurgulayan yazar, hicri 129. yılında Endülüslü ileri gelenlerin seçtiği bir valiyi Şam Emevî Devleti'ne onaylatmasıyla birlikte Şam Emevî Devleti'nin bu topraklar üzerindeki etkisinin azaldığını vurgulamakta ve Endülüslülerin peyderpey kendi idarelerini kazanmalarına fırsat bulduklarına değinmektedir (Paşa, 1859: 61).

Eserde Endülüs'ün fethine dair ilgili kısmı tamamlayan Ziya Paşa I. Abdurrahman'a ayırdığı bölümde ilk olarak Şam Emevî Devleti'nin yıkılışına ve Abbâsî Devleti'nin Emevî hanedanına karşı tutumuna değinir ve bu uygulamaları eleştirir (Paşa, 1859: 67). Yazar bu girişin ardından I. Abdurrahman'ın Endülüs'e geçiş serüvenine değinir. Bu bölümde özellikle dikkat çeken unsur I. Abdurrahman'ın Endülüs topraklarında asayişî düzenleyip yönetime geçmesinden sonra kendi adına para bastırıp, hutbe okutturup, bu hutbede "halife, emîrül-müminin" lafızlarını kullanmamasıdır (Paşa, 1859: 73). Bununla birlikte Celal Nuri makalesinde bunun tam aksini paylaşmaktadır. I. Abdurrahman döneminde yapılan genel icraata değinen yazar, bu icraatta öncelikli olarak Kurtuba Caminin yapımına değinmiştir. Özellikle bu caminin planını kendisinin oluşturduğunu belirten yazar, I. Abdurrahman'ın ardından I. Hişâm ve I. Hakem'e ait ayrı ayrı bölümler oluşturur (Paşa, 1859: 74). Burada I. Hakem'in önceleri güzel bir tabiatı olmasına rağmen sonraları zalim biri haline geldiğini belirten yazar, konu hakkında "zalim kimsenin itibarını kaybedeceğini" vurgulayan bir yorumda bulunmuştur. Yazar bu yorumunu sadece I. Hakem'e yapmamış, kendi dönemindeki zalim yöneticileri de bu yolla uyarmıştır (Paşa, 1859: 84).

II. Abdurrahman döneminde yapılan savaşları ve icraata değinen yazar, bu dönemde yapılan en önemli icraattan biri olarak posta teşkilatını gösterir. Bu teşkilatın daha sonraları Fransa'ya da aktarıldığını vurgulayan yazar, "Pek çok konusunda Avrupalılar İspanya Araplarının çırağı oldukları gibi, işte bu posta yolunu da onlardan öğrenmişlerdir." yorumunda bulunarak okuyucuya Avrupa medeniyetinin kaynak olarak Müslümanlara ve dolayısıyla İslam Medeniyetine bağlı olduğunu aktarmaya çalışmıştır (Paşa, 1859: 92). II. Abdurrahman döneminin ardından I. Muhammed döneminde karışıklıkların olduğunu vurgulayan yazar, III. Abdurrahman dönemine geçmektedir (Paşa, 1859: 95).

III. Abdurrahman'a ayırdığı bölümün başında bir şiirle onun adaletli bir yönetici olduğunu vurgulayan yazar onun döneminde yapılan savaşlara, imar çalışmalarına ve icraata yer verirken Endülüs'ün onun döneminde herkesin imrenerek baktığı ve

halkının refah içerisinde yaşadığı bir yer olduğunu belirtmektedir (Paşa, 1859: 132). Yazar III. Abdurrahman'ı bir devlet için olabilecek en örnek hükümdar, onun dönemindeki devleti de en örnek devlet olarak görmektedir. Bu görüşü ve anlattıklarıyla okuyucusuna hem örnek bir hükümdar hem de örnek bir devlet düzeni sunan yazar, III. Abdurrahman'ın vefatını anlattığı kısımda onun dertsiz ve tasasız olarak sadece 14 gün rahat yaşadığını belirtmiştir. Bu bilgi, Abdülhak Hamit Tarhan için Tezer eserinin yazma kaynağını oluşturur (Paşa, 1859: 133). Yazar, III. Abdurrahman'ın bölümünün sonlarında II. Hakem'den bahsederek onun ilim ile uğraşan ve kendisini geliştirmiş bir kimse olduğunu belirtir.

II. Hakem'e ait bölümünde yazar onun tahta geçmesini anlatırken II. Hakem'i tahtında güneş gibi olduğunu hizmetçilerinin ise etrafında dönen yıldızlara benzeterek okuyucunun kafasında bir betimleme yapmasını istemiştir (Paşa, 1859: 135). Bu dönemde yapılan çalışmalara ve önemli ilim adamları ve edebi şahsiyetlere yer veren yazar, dönemin kadın şairlerine de yer vermiş ardından "Hatıra" adlı bölümde İslam dininin kadının eğitimini engellemediğini tam tersi ilim öğrenmenin Müslüman kadın erkek herkes için farz olduğunu belirtir. Bununla birlikte kendi döneminde bazı bilgisiz ve cahil kimselerden ötürü Müslüman kadının eğitiminin engellendiğini ancak böyle bir engel bulunmadığının en açık örneklerinden birinin Endülüslü kadın şahsiyetler olduğunu vurgular (Paşa, 1859: 140). Yazar, II. Hakem döneminin diğer medeniyetler içerisinde en yüksek mertebeye ulaştığını belirtmekle birlikte bu yükseliş devam etmediği takdirde fesatlığın baş gösterme ihtimali olduğunu da vurgulamıştır. Nitekim I. Hişâm dönemine geldiğinde I. Hişâm'ın yaşından ötürü yazar, annesi Sahiba'nın (asıl adı Subh) ve vezir Ebu Amir Mansur'un sayesinde devlet düzeninin bir süre daha devam ettiğini belirtir (Paşa, 1859: 144). Yazar Subh'un akıllı ve dirayetli bir kadın olarak tasvir ederken, Ebu Amir Mansur'u ise hakkaniyet sahibi, adalet yolundan sapmayan, din ve devlet alanında büyük hizmetler veren bir kimse olarak tanımlamaktadır (Paşa, 1859: 145). Bir süre yönetimde kalan bu iki isimden ilk önce Ebu Amir Mansur vefat etmiş, Subh bu sefer Abdülmelik bin Ebu Amir Mansur ile yönetimi sürdürmeye devam etmişse de hem Subh'un hem de Abdülmelik bin Ebu Amir'in ardarda vefat etmesi üzerine II. Hişâm yalnız kalmış ve devleti ehil olmayan insanlarla yönetmeye çalışmıştır. Yazarın II. Hakem döneminde bahsettiği durum gerçekleşmeye başlamış ve devlette fesatlık başlamıştır. Bu fesatlığın ve karışıklıkların bastırılması için II. Hişâm bir yere hapsedilip, yerine Muhammed bin

Abdülcabbar çıkartılmıştır. Yazar II. Hişâm'a yapılan bu muameleyi bir zorbalık olarak görmektedir. Ona göre Muhammed bin Abdülcabbar zorbalıkla tahta çıkmıştır. Zorbalıkla tahta çıkan biri yine zorbalıkla tahtı bırakacaktır (Paşa, 1859: 161). Yazar, bu yorum üzerinden Osmanlı Devleti'nde saltanat için yapılanları eleştirmektedir. Muhammed bin Abdülcabbar'ın ardından Süleyman Mütegalip tahta çıkmış, ancak onun da yönetiminden memnun kalmayanlar bu sefer Hristiyanlarla anlaşarak onu tahtan indirmeye çalışmışlardır. Bu durumu Ziya Paşa dışında Celal Nuri'de makalesinde zikretmiş ve ikisi de "uygunsuz yol" olarak tabir etmiştir (Paşa, 1859: 163). Bu karışıklık esnasında II. Hişâm ve Süleyman Mütegalib'in tekrar tahta çıkışları ve taht savaşlarından oluşan boşluktan faydalanarak "Hammûdî" adlı bir devletin kurulduğunu belirten yazar, bu devlete ayrı bir bölüm ayrılmış, bu bölümün başında ise "Muzırratın vukuuna tesirinde müşterek hisselerin olması nedeniyle korku içinde bulunanlar o zararın ortadan kaldırılması zımında yaptıkları dayanışma sebebi olan kötü fiiller bertaraf edildikten sonra aralarına nifak gireceği tecrübe ile bilinir." sözleriyle Endülüs'te Emevî hanedanını yıkmak ve Endülüs'teki karışıklığı sonlandırılmak için Endülüslü bazı isimlerin Hammûdî ile ittifak kurmalarını eleştiren yazar, bu sözleriyle ayrıca kendi dönemindeki ayrılıkçı düşünceleri uyarmak istemiştir (Paşa, 1859: 173).

Hammûdî devletinin ardından V. Abdurrahman dönemine yer veren yazar, V. Abdurrahman'ın halk tarafından tekrar yönetimin başına getirilmesinde Endülüslülerin bir yönetim arayışı içerisinde olması ve bu yönetime en uygun olan hanedanın kendilerine bir zamanlar refah ve şan kazandıran Emevî hanedanı olabileceği düşüncesi olduğunu vurgulamıştır (Paşa, 1859: 176). V. Abdurrahman döneminde Endülüslüler umduklarını bulamadıklarını belirten yazar, bunun sebebini Zenâta kabilesinden oluşan özel birliklere bağlar. Nitekim yazar, V. Abdurrahman'ın bu özel birlikleri düzene sokmak için oldukça uğraştığını vurgular ancak bu uğraşlarına rağmen başarılı olamayan V. Abdurrahman, bu özel birlik tarafından idam edilmiştir. Kontrol edildiğinde bu olay Osmanlı Devleti'nde yaşanan Genç Osman olayına benzemektedir. Ancak yazarın bu benzerliği vermesi bir yana V. Abdurrahman'ın idamına bir yorum yapmaması dikkat çekicidir. Abdurrahman Hişâm'ın ardından gelen Muhammed bin Abdurrahman ve Yahya bin Ali bin Hammûd'un dönemlerine değinen yazar, son olarak Hişâm bin Muhammed bin Abdülcabbar dönemine değinir. Kendisi tahtın başına geçtiği andan itibaren

Endülüs'ün eski günlere dönmesi için özellikle valilere “birlik beraberlik” mesajları içeren mektuplar göndermiş, buna rağmen valiler kendisini dikkate almamıştır. Yazar birlik ve beraberliği güzellikle sağlayamadığı için Hişâm bin Muhammed bin Abdülcabbar'ın askeri kuvvet gönderme fikri olduğunu ancak Kurtuba'daki askeri gücün zayıf olmasından ötürü bu fikirden vazgeçmek zorunda kaldığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte halkın da kendisine isyan etmesini kaldıramayan Hişâm bin Muhammed bin Abdülcabbar yazarın tabiriyle tahtını tacını ve mülkiyetini bırakarak yönetimden çekilmiştir. Onun vefatıyla birlikte yazar, Endülüs Emevî Devleti'nin bittiğini belirtir ve I. cildi sonlandırır.

II. ciltte yazar Tavâif-i Mülûk dönemini ele almadan önce tarihsel olarak bir döneme dair yaşanan olayları kendi dönemlerine göre değerlendiremeyeceklerini vurgulamaktadır. Bununla birlikte yazar, kendi zamanından önce yaşayan araştırmacıların ve yazarların oluşturdukları eserlerin taraflı ve eksik bilgi barındırdığını, bazılarının ise tarafsız bir şekilde Endülüs'ü anlattıklarını belirtmektedir. Yazar, bölüme başlamadan önce Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşünün temel sebebini “ahlaksızlık” olduğunu, diğer bütün kötülüklerin bundan kaynaklandığına değinir. Yazar, çöküş dönemindeki halkın fetih dönemindeki kimselerle aynı ahlaki seviyeye sahip olmadıklarını vurgulamaktadır (Paşa, 1859: 190).

Yazar, bölümde Tavâif-i Mülûk yöneticilerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlara değinir. Bir yandan ise Hristiyan krallıkların durumuna yer veren yazar, bu krallıkların arasında yaşanan problemlerin yüzünden Müslümanlar bir süre daha içindeki karışıklara rağmen ayakta kaldıklarını vurgular (Paşa, 2019: 196). Bu yorum ayrıca Mehmet Murat Mizancı'nın Tarih-i Umumi eserinde ve Celal Nuri'nin makalesinde de yer almaktadır. Yazar, Endülüs'ün genelinde yaşanan bu durumdan bahsettikten sonra Endülüs Emevî Devleti'nin başkenti olan Kurtuba kentine değinmiştir. Emevî hanedanının yönetimi bittikten sonra halk Cevher bin Muhammed'i seçerek yönetimin başına getirmiştir. Yazarın bu şahsiyete yer vermesinin temelinde onun genel olarak yönetim sisteminde değişiklik yapmasıdır. Yazar, Cevher bin Muhammed'in yaptığı bu değişikliği oldukça faydalı ve isabetli bulduğunu belirterek, bu yolla Kurtuba'nın asayişini sağladığını vurgulamıştır (Paşa, 1859: 198). Ancak Kurtuba Cevher bin Muhammed'in ardından Tavâif-i Mülûk savaşlarından etkilenmiş ve sonuç olarak tekli yönetimini kaybederek İşbîliye valiliğinin yönetimine tabi olmak zorunda kalmıştır.

Yazar Kurtuba'nın bu duruma düşmesinde en etkin olan ismin İsbîliye valisi olan İbn Abbâd olarak vurgular ve onun arzusuna ulaşmış olmasına rağmen diriliş günü, sövgüye ve lanete layık görüleceğini belirtir (Paşa, 1859: 203). Bunun altında yazarın zorbalıkla Müslümanların İspanya'daki ilk başkentini ele geçirmelerinden duyduğu üzüntü yatabilir. Yazarın bu dönem için değindiği diğer önemli olay ise Tuleytula şehrinin Hristiyan krallıklar tarafından ele geçirilmesidir (Paşa, 1859: 214). Yazar bu şehirle birlikte Mecrît (İsp. Madrid) gibi önemli bölgelerin alınmasının İslam'ın şanlı ve yüce yapısına eksiklik verdiğini belirtmekte ve Müslüman yöneticilerin bu şehirlerin alınmasından sonra verdikleri tepkiler için de "iş işten geçtikten sonra pişmanlığın bir faydası yoktur." şeklinde yorumda bulunmaktadır (Paşa, 1859: 216).

Tavâif-i Mülûk yöneticileri bu kayıplar üzerine toplanıp, kendilerini Hristiyan krallıklardan korumak amacıyla Murabıtın Devleti'ni çağırarak üzerine anlaşmışlardır. Ancak yalnızca içlerinde Mâleka valisi bunu reddederek birlik ve beraberlik içinde oldukları takdirde bu durumdan kurtulabileceklerine dair bir hitap yapar, ancak bu kabul görmez. Yazar diğer valilerin bu tutumunu:

Zor arkadaşlık bağları kuran düşmansız olmaz. Arkadaşlık bağlarının şartı da bağların çözülmemesidir. Binlerce bağ tek tek bir güç değil. Ancak örülürse bağlar bir arada İsfendiyar bile o bağı çözemez.

Şiiriyle yorumlar ve Mâleka valisinin dediğini haklı bularak diğer valilerin kararlarında hatalı olduklarını savunur (Paşa, 1859: 218). Yazarın burada amacı bir kurtuluşun yegâne çözümünün içeride sağlanan birlik ve beraberlik olduğunu dışarıdan alınan bir yardımın uzun ömürlü olmayacağını vurgulamaktır. Bununla birlikte yazar, Endülüslülerin bunu bilmesine rağmen mecburiyetten bu yola başvurduklarını da ekleyerek Murabıtın Devleti'nin kuruluş ve Endülüs'e geliş serüveninden bahseder (Paşa, 1859: 219). Bu devletin özellikle Hristiyan krallıklarıyla yaptığı Zellâka Savaşı'nı Batılı tarihçilerin yer vermediğini belirtir. Buna sebep olarak da Murabıtın Devleti'nin Hristiyan krallıklarını bozguna uğratması olarak göstermektedir (Paşa, 1859: 226). Yazar Murabıtın Devletinin bu zaferine karşın devlet başkanı Yûsuf b. Tâşfin'in Endülüs'e gelmesinde farklı bir niyeti olduğunu ancak Endülüslülerin bu durumu fark etmemelerini eleştirir. Yazara göre Yûsuf b. Taşfin Endülüs halkına yardım ediyor gibi görünmekle birlikte asıl amacı bu bölgeyi kendi devletine bağlama amacıyla Endülüs'e gelmiştir (Paşa, 1859: 230). Nitekim yazar, buna örnek olarak İsbîliye emirinin ilk olarak bu niyeti fark etmediğini

belirterek, sonrasında bu sorunu çözmek için Hristiyanlardan yardım istediğini vurgulamaktadır (Paşa, 1859: 236). Hatta bazı Hristiyan tarihçilerin bu konuyla alakalı yazdıkları yanlış bir bilgiyi de düzelten ve aslını okuyucuyla paylaşan yazar, Murabıtın Devletini ve dönemi değerlendirir. Yazara göre hem Murabıtın Devleti hem de Tavâif-i Mülûk yönetimi “hırslarının kurbanı olmuştur.” Murabıtın Devleti’nin hırsı Endülüs topraklarını ele geçirme isteğinden kaynaklanırken, Tavâif-i Mülûk yönetiminin hırsı ise Murabıtın Devleti’ni Endülüs’ten kovmak için Hristiyan krallıklarla toprak karşılığında anlaşma yapmasıdır. Bununla birlikte yazar, Murabıtın Devleti’nin asıl merkezi Fas’ta çıkan karışıklıklar yüzünden dönmek zorunda kaldığını belirterek Muvahhidin Devleti’ne dair bölüme geçer (Paşa, 1859: 251).

Yazar, Muvahhidin Devleti’nin kuruluş serüvenine ve amacına değinirken burada kurucu Muhammed bin Tûmert’in ve İmam Gazali’nin arasındaki ilişkiye değinir. Aynı konuya Celal Nuri ‘de dergi yazısında bu noktadan bahsetmiştir (Paşa, 1859: 251). Yazar, gerek Murabıtın gerek Muvahhidin Devletleri hakkında genel bir yorum yapar:

Eğer bu iki devlet düşmanlarını yendikten sonra geri çekilmeyip üzerine gitseydi ve bu fesat ağacını kökünden sökmeye çaba sarfetmiş olsalardı, düşmanların ele geçirdiği pek çok yeri tekrardan fethedebilirlerdi. (Paşa, 1859: 260).

Bu yorumuyla birlikte ortada oluşan boşluğun Hristiyan krallıklar için bir fırsat oluşturduğuna da değinen yazar, Endülüs halkının Emevî Hanedanının başına gelen şeyleri unutarak “cehalet ve basiretsizlikle” Hristiyan krallıklardan yardım istemesini eleştirir (Paşa, 1859: 264).

Yazar eserinin üçüncü cildinde ilk olarak Muvahhidin Devleti’nin Endülüs topraklarına geçişini, Endülüs topraklarında yaptıkları savaşları ve Tavâif-i Mülûk yönetimiyle ilişkilerini anlattıktan sonra bu devletin de diğer devletle aynı kaderi yaşadığını vurgular (Paşa, 1863: 294). Yazar Endülüslülerin Muvahhidin Devleti’ne karşı Hristiyanlarla anlaşmasını “Her halükârda düşmana karşı uyumak, Hırsızın feneri altında polisin uyuması gibidir.” şeklinde eleştirmiştir. Bununla birlikte yönetimde boşluklar oluşmaya devam etmiş bu boşluklarda isyanları bastırmak adına Endülüslüler toprak verme karşılığında Hristiyan krallıklarla anlaşmaya devam etmişlerdir. Yazar “Denenmiş denemek ne kadar boş bir uğraştır.” yorumuyla

Endüslüslülerin önceki yaşananlardan ders almadığını belirtmekte ve kendi dönemindeki yaşanan toprak kayıplarını bu yolla eleştirmektedir (Paşa, 1863: 296).

Yazar eserinin bu bölümünde pek çok Hristiyan krallık ve krallarından bahsetmiş olsa da Kral Ferdinando'ya ayrı bir yer vermiştir. Ayrıca bir şikâyet başlığı açarak bu başlıkta İspanyol ve Avrupalı tarihçilerin kitapların olayları tarafsız bir bakış açısı ile anlatmadıklarını ve insan hakları konusunu sadece kendi dindaş ve ırkları için savunduklarını vurgular (Paşa, 1863: 299).

Bu parantezin ardından Hristiyan Krallıklarından Aragon Kralı Cekom'un Endülüs topraklarını ele geçirmesini anlatan yazar, özellikle Balear Adaları ve Mayorka istilasına ayrıca yer vermiştir. Bu olay ayrıca Celal Nuri'nin makalesinde de yer almaktadır (Paşa, 1863: 311).

Yazarın üçüncü ciltte değindiği diğer konu ise, Benî Ahmer Devleti'dir. İlk olarak Muvahhidin Devleti'nin ardından Endülüs topraklarında kalan diğer Tavâif-i Mülûk yönetimlerine değinen yazar, öncelikli olarak İbn Hud hanedanına yer verir. Bu hanedanı anlatırken özellikle Kurtuba kentinin Hristiyanlar tarafından ele geçirildiğini, bu süreç içerisinde şehir sakinlerinin askerlerden daha fazla olduğunu vurgulayarak şehrin ele geçirilmesinde halkın rahatlığa alışması ve içlerinde hamiyet ya da gayret kalmamış olmasını en temel sebep olarak okuyucusuna sunar. Bu yoruma ayrıca Mehmet Murat Mizancı'da da rastlanır (Paşa, 1863: 321). Benî Hûd ailesinin yıkılışının ardından Kurtuba ahalisinin, Benî Ahmer hükümetine sığındığını belirtir.

Yazar Ben-i Ahmer hanedanının kurduğu bu hükümetin zorbalıkla değil, halkın isteği ve arzusuyla oluştuğunu, hanedanın bununla birlikte halkının ihtiyaçlarını karşılamak ve onların güvenliğini sağlamak için pek çok icraat yaptığını vurgulamakta, bu hanedan sayesinde Endülüs toprakları ilim ve sanat anlamında zirveye ulaştığını belirtmektedir. Hükümetin ilk kurucusu olarak belirtilen Ebu Abdullah Muhammed bin Yusuf İbnü'l-Ahmer başardığı bu icraatlar için "Gâlib Billah" unvanını kullanmış, ayrıca sikke ve sancaklarına "ve lâ gâlibe illallâh" ibaresini de ekletmiştir. Yazar eserinde sadece bu ibarenin Gırnata hükümetinin resmi alameti olduğunu belirtmiş, Sami Paşazade Sezai'nin veya M. Şemseddin gibi bu ibareyi eleştirmemiştir (Paşa, 1863: 325).

Yazar Beni Ahmet hükümetine yer verdikten sonra bir parantez açarak bu hükümetin dışında Hristiyan krallıkların eline kalan şehirlerde yaşayan Müslümanların

durumlarını anlatır. Özellikle bu krallıklar içerisinde Kastilya Krallığı'nın kuruluşuna ve genel durumuna yer verir (Paşa, 1863: 344). Yazarın burada amaçladığı okuyucunun her iki kutbu analiz edebilmesini sağlamaktır.

Tekrardan Gırnata hükümetine geçerek özellikle şehrin inşasında değinmiş, şehirde kullanılan mimari unsurlara ve tezyinatlardan bahsederek şehrin önemli bir simgesi olan Elhamra sarayının yapılışına yer vermiştir. Yazar, özellikle Elhamra sarayının üzerinde Gırnata hükümetinin yüksek bir medeniyet anlayışı olduğunu belirterek, bu iddiasını desteklemek için Hristiyan yazarların düşüncelerini de paylaşmıştır. (Paşa, 1863: 348). Yazara göre Gırnata hükümeti sadece kendi halkına sahip çıkmakla kalmamış, diğer bölgelerde yaşayan Müslümanlara da kucak açmıştır. Bu anlamda yazar, Gırnata hükümetini kendi yaşadığı dönemdeki Osmanlı Devleti'ne benzetmektedir. Bununla birlikte yazar, Hristiyan krallıklarda Müslümanlar tarafından çıkarılan ayaklanmalara tek tek yer vermiş, bu ayaklanmalar sonucunda sindirilmeye çalışılan Müslümanların bir kısmının Gırnata'ya bir kısmının ise Kuzey Afrika'ya göçtüğünü vurgulamıştır (Paşa, 1863: 353).

Benî Ahmer hükümetinin kurucusu Muhammed İbnü'l-Ahmer vefat edince yerine oğlu Yakub geçmiştir. Yazar, bu bölümde beyan ettiği "Don Nuno" olayıyla alakalı olarak belirttiği bilgilerde eksiklik olduğunu, bu bilgi eksikliğini Avrupalı kaynaklarda eksiklik olması ve Arap kaynaklarında ise sadece belli olaylar anlatıldığı için bu bölümde yaşadığı sıkıntıyı bu başlıkla vurgulamak istemiştir (Paşa, 1863: 364). Yazar bu bölüm içerisinde aynı zamanda Kastilya krallığında yaşanan taht savaşlarında Benî Ahmer'in taraf tutarak savaş içerisinde yer almasını garipsemiştir (Paşa, 1863: 367).

Ayrıca yazar, Hristiyanların ele geçirdiği bölgelerde Müslümanların sosyolojik konumlarından bahsederek Müslümanların birkaç sınıfa ayrıldığını ve hangi sınıfta olursa olsun hakir ve hor görüldüklerini, işkenceyle karşılaştıklarını vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 378). Yazarın bu sınıflar hakkında tek tek bilgi verildiği görülmekte olup özellikle Hristiyan krallıkların Müslüman şehirlerini ele geçirmeden önce farklı kanunlar konulduğunu şehir teslim alındıktan sonra ise farklı kanunlar uygulandığını belirtmekte ve buna örnekler vermektedirler (Paşa, 1863: 381). Yazar, bu örneklerin üzerinden Müslümanların mertlik ve medeniyet sahibi olduğunu İspanyolların (Hristiyanların) ise cahil ve terbiyesiz olduğu vurgulayarak yorumlamaya çalışmıştır (Paşa, 1863: 383).

Yazar, Avrupalı tarihçilerin kitaplarında da kendi görüşünü savunduklarını bahsederek Endülüs Müslümanlarının savaş kazandığı zaman İspanyolların (Hristiyanların) “aşağılık ve düşüklük göstererek” anlaşma ve talep ettiklerini, kendileri kazandıkları zaman ise büyüklük göstererek anlaşmaya yanaşmadıklarını belirterek yukarıda vurguladığı yorumu desteklemektedir. Ayrıca Gırnata hükümetinin yaşadığı karışıklıklara, hükümetin Hristiyanlarla yaptıkları savaşlara ve hükümetin ayakta kalma çabalarına yer vermiştir. Özellikle bu süreç içerisinde Melik Yusuf Ebu'l Haccac hakkında:

Adil bir hâkimin kararı yağmur gibidir.

Sultanın bahçesini de viran bir bahçeyi de aynı derecede sular.

Eğer herkesi gözetmek hak ise o halde herkese eşit davran.

Zira ne Zeyd'in malı helaldir

Ne de Amir'in kanını dökmek

Bir şiir yazarak onu övmek istemiştir. Yine bu şiiriyle kendi döneminin okuyucusuna bir hükümdarın özelliklerinden biri olan “adalet” örneğine vurgu yapmıştır. Yazarın bu bölümde değinmek istediği diğer bir husus ise Fransız Mösyö Gerol Velavale'nin eserinde bulunan bir bilgidir. Bu bilgi Tarif olayı ile ilgili olduğu düşünülmele birlikte yazar, bu bilginin itibar edilen tarihi kaynaklarda bulunmadığını müellifin bu bilgiyi İspanyollardan elde ettiğini belirtir, müellifin elde ettiği bu bilginin aklîselim bir şekilde kabul edilemeyeceğini, bu bilginin verilmesinde ancak kin ve husumet amacı taşıdığını savunur (Paşa, 1863: 402).

Ayrıca bu bölümde yazar, kendi dönemlerinde kullanılan, mermi ve siper tüfeklerinin aslında Endülüs'te Araplar tarafından icat edildiğini ve Hristiyanlarla yapılan savaşlarda kullanıldığını Avrupalı tarihçilerin örnekleriyle okuyucuya sunmuştur (Paşa, 1863: 406). Ayrıca yine Avrupalı tarihçilerden edinilen bilgilere göre Gırnata'nın önemli limanları sayesinde dünyanın ticaret merkezi haline geldiğini ve neredeyse bütün millet ve kavimler için ortak bir vatan olduğunu vurgulayan yazar, devletin yönetiminde karışıklıklar yaşanmasına rağmen medeniyetleşmenin devam ettiğini ispatlamaya çalışır (Paşa, 1863: 424). Hükümetin yönetimiyle ilgili olarak daha fazla bilgi vermek isteyen yazar, ayrı bir bölüm oluşturarak uygun bir yönetimin sağlanması için hem yöneticilerde hem de memurlarda himmet özelliğinin olması gerektiğini düşünmekte ve Gırnata hükümetini de bu açıdan değerlendirmektedir

(Paşa, 1863: 426). İç yönetimde sıkıntılar yaşayan bu hükümetin dış krallıklarla kurduğu ilişkiler sayesinde Müslümanlar ile Hristiyanların iyi ilişkiler içinde olduklarını sürekli olarak Gırnata topraklarına Hristiyanların girip çıkabildiğini belirterek bazı Hristiyan şövalyelerin bu süreç içerisinde Gırnata hükümetini isyanlara karşı savunduğunu da vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 442).

Yazar Gırnata hükümetinin diğer krallıklarla kurduğu bu ilişkinin sonradan bozulduğuna ve bu süreç içerisinde İslam topluluğunun yaşadığı gerileme yüzünden İspanyolların daha çok fitne ve kötülük ortaya çıkardığına değinmekte, bu bilgileri vermek için yaptığı araştırmalarda ise yine İspanyol tarihçilerin olayları karıştırması yüzünden zorluk yaşadığını vurgulamaktadır. Bu yüzden yaşanacak bilgi yanlışlıkları için okuyucusundan özür dileyen yazar, bundan sonra Endülüs ile alakalı oluşturulacak eserlerde Arap tarihlerinin daha fazla araştırılması gerektiğini önermektedir (Paşa, 1863: 446).

Eserde bulunan bu ihtarin ardından Gırnata hükümetinde yaşanan taht kavgası ve bu süreç içerisinde “Malaga” şehrinin İspanyollar tarafından ele geçirilmesine yer veren yazar, özellikle şehrin ele geçirilme serüvenini, şehir alındıktan sonra Müslüman ve Yahudilere uygulanan işkencelere değinmiş, bu olayı “Körlükten sonra ahu gözlü olmaktan Allah’a sığınırım.” şeklinde dua ederek yorumlamıştır (Paşa, 1863: 470).

Ziya Paşa, eserinde Gırnata şehrinin teslim edilmesi sebebi olarak hükümetin İspanyollara karşı savaşabilecek ordusunun ve maliyetinin olmamasını gösterir. Bununla birlikte asıl sorumlu olarak dönemin Gırnata hükümetinin sultanı Abdullah es-Sağîr’i gösteren yazar, sultanın “korkak ve tedbirsiz” olduğunu belirterek, tüm bu şartlar altında şehrin teslimiyetinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 489). Ancak şehrin teslimine tek başına karar veremeyeceğini belirten yazar, meclisin toplandığını bu meclisin bir üyesi olan Musa bin Ebu’l Gazan’ın reddetmesiyle şehrin bir süre daha Gırnata hükümeti tarafından savunulduğuna değinir (Paşa, 1863: 490). Bu süre zarfında ise Endülüslülerin belli aralıklarla Osmanlı Devleti’nden yardım istediğini belirten yazar, bu durumla alakalı bir bilgiyi düzeltmiştir. Buna göre dönemin hükümdarı II. Bayezid’in Papa’yı Endülüs için uyardığı bilgisidir. Yazar, II. Bayezid’in Sultan Cem meselesinden ötürü bunun pek ihtimal dâhilinde olmadığını düşünmektedir. II. Bayezid’in sadece birkaç donanma gönderdiğini belirterek bu bölümü sonlandırması ve Osmanlı Devleti ile Endülüs halkı arasında bulunan bu

ilişkiye fazla ayrıntı vermemesinin temelinde yazarın asıl konudan sapmak istememesi yatmaktadır (Paşa, 1863: 492).

İspanyolların saldırılarını arttırması, Endülüslülerin yeteri kadar diğer Müslüman devletlerden yardım alamaması sonucu Gırnata'yı kesin teslim için tekrar toplanan hükümet meclisi, Musa bin Ebu'l Gazan'ın savunma için ısrarlarına ve konuşmasına rağmen teslim kararından dönülmemiştir. Bunun temelinde sadece saldırıların ve yetersizliğin olmadığını savunan yazar, İspanyol kral Ferdinando'nun meclise ve halka bildiride bulunduğu vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 496). Yazar, meclisin bu kararının ardından Musa bin Ebu'l Gazan'ın meclisi terk edişini ve şehadetini anlatmaktadır. İşte bu olay daha sonraları Muallim Naci tarafından da ele alınmış ve "*Musa bin Ebi'l Gazan Yahut Hamiyet*" adlı eserinde ayrıntılarla yer verilmiştir.

Yazar III. ciltte Kral Ferdinando'nun gerek halka gerek Sultan Abdullah es-Sağîr'e tanınan imtiyazlara madde madde yer vermiş, Abdullah es-Sağîr'in şehri teslim etmek için aceleci davranmasına ise Kral Ferdinando'nun "Doğrusu ben Arapları bu derece alçak ve hamiyetsiz zannetmezdim. Vah! Vah! Bunca zamandır, kafamı yormuşum bu teklifi daha önce etmiş olsam razı olacaktıymış." serzenişini paylaşarak hükümetin durumunun ne derece olduğunu okuyucusuna aktarmak istemiştir (Paşa, 1863: 528). Gırnata'nın teslimi ve Endülüs'te kalan son İslam devleti'nin yıkılmasını anlattığı bölümde dikkat eden benzetmeler kullanan yazar, Müslümanların durumunu "cenaze evine" benzetmiş, Kral Ferdinando ve Kraliçe İzabella'ya ise:

Birine şahlık payesi birine denizde balık verirsin. Kim ne diyebilir sana çünkü padişah sensin istediğini yaparsın.

Şiiriyle kaderci bir bakış açısıyla yaklaşmış ve III. cildi bitirmiştir.

IV. ciltte ise yazar, Endülüs'te yaşamış olan âlimlere ait bilgiler vereceğini, bununla birlikte Endülüs şehirlerine, yönetimine ve adetlerine dair bilgiler vereceğini açıklamıştır. Bölümün başında İslam hükümetinin ve milletinin bir daha Endülüs'te toparlanamadığını, İspanya'da yaşayan Müslümanların ya görünüşte Hristiyan olduğunu ya da sefalet içerisinde yaşadıklarını dile getirir (Paşa, 1863: 535). Müslümanların, İspanya'da kurdukları medeniyetin, pek çok şair, ilim adamı ve kahraman yetiştirdiğini vurgulayan yazar, bu şairler ve ilim adamlarının çeşitli eserler ortaya koyduklarını belirtir, ancak bölgenin doğu topraklarından uzak kalmasından ötürü bu kimselerin eserlerinin çok tanınmadığını savunur (Paşa, 1863: 537).

Yazar bu genel girişin ardından Endülüs'ün meşhur ilim adamlarını; künye, isim, ön planda olduğu alan, eser ve vefat tarihi sıralamasıyla eserinde belirtmiştir. Bilim adamlarını tanıtırken bilim dallarına göre bir tasnif yapmamış, isim sırasına göre eserinde belirtmiştir (Paşa, 1863: 587). Yazarın değindiği ikinci husus ise girişte belirttiği gibi Endülüs şehirleridir. Burada şehirlerin isimleri İspanyollar tarafından sonradan değiştirilmesine rağmen, pek çok ismin Arapça olduğunu vurgular (Paşa, 1863: 588) . Arapça isim sıralamasıyla 185 şehir ve bölgeden bahseden yazar, en ayrıntılı olarak isim sırasıyla İşbiliye (İsp. Sevilla), Gırnata (İsp. Granada) ve Kurtuba (İsp. Cordoba) şehirlerine yer vermiştir.

İşbiliye şehri için ikliminin ve mimarisinin güzelliğiyle ön planda olduğunu belirten yazar, şehrin “yeşil tabiatıyla” meşhur bir şehir olduğunu vurgulamakta, bu şehir için yazılmış şiirlerden ve rivayetlerden örnekler vermektedir (Paşa, 1863: 590). Gırnata (İsp. Granda) şehri için ise İbn Batuta'nın eserinden bir anekdota yer veren yazar, bu şehrin ilim yuvası olduğunu, özellikle bu şehirde pek çok önemli kadın bilim adamları ve şahsiyetlerin yetiştiğini vurgulamıştır. Bu şehirle ilgili yazılan şiirlere yer vererek şehrin önemini okuyucusuna aktarmak istemiştir (Paşa, 1863: 598).

Yazarın en fazla yer verdiği ve bahsettiği şehir ise Kurtuba'dır. Bu şehrin hükümdarlar ve melikler şehri olduğunu belirten yazar, şehrin imar edilme sürecinden ve en önemli mimari eserlerinden bahsederek adeta okuyucuyu bu şehirde gezdirmek istemiştir (Paşa, 1863: 599). Ayrıca bu şehre bağlı kaç köy olduğunu ve bu köylerin adlarını da eserinde belirten yazar, diğer iki şehirde yaptığı gibi bu şehir için yazılan şiirlere de yer vermiştir (Paşa, 1863: 601).

Eserde gerek o dönem okuyucuları gerek sonraki dönem okuyucularının da dikkatini çeken bir durum olarak yazarın Mecrit (İsp. Madrid) şehrinden fazlaca bahsetmemesidir. Bunun temelinde şehrin Müslümanlar döneminde küçük bir bölge olarak geçmesi ve İspanyollar tarafından sonradan imar edilmesi yatabilir (Paşa, 1863: 603).

Endülüs şehirlerinin ardından Endülüs Müslümanlarının bazı milli adetlerine yer vermek isteyen yazar, genel olarak bütün Müslüman devletler ve milletler için geçerli olan adetlerinden bahsetmiş, ayrıca Endülüs topraklarında hangi kavim ve milletlerin bulunduğunu açıklamış, bu kavimlerin özellikle Hristiyanlarla birlikte refah bir yaşam sürdüğünü vurgulamıştır (Paşa, 1863: 606). Ayrıca Hristiyanların Müslüman Endülüs

zamanındaki durumlarına değinen yazar, Avrupalı tarihçilerin eserlerinden örnekler sunarak yukarıda belirttiği “refah yaşam” tezini savunmaktadır (Paşa, 1863: 608). Yine bu tezini ispatlayabilmek için, Endülüs’ün gerek günlük hayatından gerek yönetim anlayışından örneklere eserinde yer vermiştir (Paşa, 1863: 611). Yazarın Endülüs’teki nüfus hakkında diğer değindiği bir topluluk ise Yahudilerdir. Bu topluluğun da Hristiyanlar gibi refah içerisinde yaşadığını vurgulayan yazar, günlük hayattan ve bilim alanından anekdotlar paylaşmıştır (Paşa, 1863: 613).

Yazarın eserinin bu bölümünde özellikle pek çok kaynak kullanarak, “refah yaşam” olgusuna vurgu yapması, okuyucusuna İslam yönetiminin ve İslam medeniyetinin her zaman barışçıl ve hoşgörülü bir temel üstünde kurulduğunu vurgulamak istediğinin bir göstergesidir. Aynı şekilde bu yöntemle kendi döneminde ortaya çıkan ve İslam medeniyetine yapılan karalamalara karşı bir reddiye sunmaktadır.

Yazar bu bölümün ardından Endülüs’ün vergi sistemine ve tarım sistemine yer vererek özellikle kendi dönemindeki tarım sistemiyle Endülüs tarım yöntemlerini karşılaştırmış ve Endülüs’te kurulan tarım sisteminin kendi dönemindeki sistemden çok daha gelişmiş olduğunu vurgulamıştır (Paşa, 1863: 617). Endülüs’ün ordu sistemine de değinen yazar, Arapların Endülüs zamanında kurduğu donanmalarla Okyanusu keşfettiklerini vurgulayarak, coğrafi keşiflerin Müslümanlarla başladığını ispat etmeye çalışmıştır. Bununla alakalı olarak gerek Arap tarihçilerden gerek Avrupalı tarihçilerin kaynaklarına başvurduğunu belirten yazar, yine bu kaynaklardan hareketle Amerika’yı keşfedenlerin ilk olarak Endülüs Müslümanları olduğunu vurgulamıştır (Paşa, 1863: 631). Endülüs’ün ordu sisteminin ardından ilmi sistemine de yer veren yazar, burada Endülüs’te okutulan çeşitli ilim dallarına değinir, bununla birlikte bu ilim alanlarında yapılan çalışmaların bir sonucu olarak özellikle tarım alanında yaşanan gelişmelerin kendi dönemindeki İspanya tarımının temelini oluşturduğunu ve halen daha İspanya halkının bu tarım yöntemleriyle ve ürünleriyle hayatlarını devam ettirdiklerini vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 633).

Yazar bu parantezin ardından tıp, cerrahi, eczacılık, tabiat, matematik, mühendislik, astronomi-gözlem, mantık ilimlerine değinmiş, bu bilim alanlarında ön planda olan bilim adamlarına yer vermiş, bu bilim adamlarının yaptığı çalışmalar, oluşturulan eserler, İspanyollar tarafından kaldırıldığını ve tahrip edilemediğini vurgulamaktadır (Paşa, 1863: 644). Yazar, aynı bölümün içerisinde Endülüs’te kurulan eğitim kurumlarına değinmiş özellikle bu eğitim kurumlarının Avrupa’ya taşınmasının 500

sene sonra gerçekteştiğini vurgulamıştır (Paşa, 1863: 646). Yazar, ayrıca “academia” olarak Avrupa’da adlandırılan ilmi meclislerin zannedildiği gibi ve Avrupalı tarihçilerin belirttikleri gibi Yunan kökenli olmadığını, Avrupalıların bu sistemi de Endülüs’ten aldığı iddia eden yazar, son olarak kütüphanelere değinmiştir.

Yazarın eserinde değindiği son konu ise Endülüslü bilim adamlarının buluşlarıdır. Özellikle “çalar saat, kâğıt ve barut” icatlarına değinmiş, bu konu hakkında ise genel olarak Avrupalı tarihçilerin kaynaklarına başvurduğunu, bu konuda yazılmış İslami eserlere ise ulaşılmadığından ötürü bilgilerin yetersiz kaldığını belirtmekte, okuyucusuna ve kendinden sonraki dönemde gelecek araştırmacılar için, özellikle büyük hilafet merkezinin kütüphanelerinin araştırılabileceğini önermektedir (Paşa, 1863: 657).

3.1.2. Engizisyon Tarihi

Eser, 1299 yılında yayınlanmış olup önsözünde eserin bir çeviri eseri olduğunu ve yazarın vefatından sonra basıldığı belirtilmiştir (Paşa, 1882: 1). (Ek18) Ziya Paşa eserinin başında Engizisyon hakkında genel bilgiler vermektedir. Özellikle Müslümanların pek çok işkenceye uğradığını bunun sonucunda da göçe zorlandığını belirtmektedir (Paşa, 1882: 4). Ayrıca yazar Engizisyon hakkında pek çok kitap bulunduğunu ancak İspanyol Engizisyonu hakkında yalnızca Carol’a ve Lavalle’ye ait olan kitabı çevirmeyi tercih etmiştir (Paşa, 1882: 5). Eserin önsözünün ardından yazar, Engizisyonun temel amacını açıklar. Kaynakların eşliğinde Engizisyon Hristiyanların dinine bağlılığını artırmak ve farklı din mensuplarını Hristiyanlığa kazandırmak için uygulanan bir yöntemdir (Paşa, 1882: 10).

Yazar genel girişin ardından 1215 yılına dair Engizisyon Sözleşmesine ait olan maddeleri paylaşmış, bu maddelerin uygulanması için “İsa’nın Askerleri” olarak ilan edilen özel bir grubun kurulduğunu belirtmiştir (Paşa, 1882: 15). Engizisyon 1400’lü yıllarda Kastilya ve Aragon Devletlerine intikal etmiş ve bu tarihten itibaren İspanya topraklarına yayılmaya başlamıştır (Paşa, 1882: 18). Yazara göre İspanya Engizisyonu ile İtalya Engizisyonu arasında fark vardır. Buna göre İtalya Engizisyonu Papayı ve Papalığı koruma amacı taşıırken İspanya’da özellikle Aragon Krallığı tarafından yayılcı politikaya destekleme amacını taşımıştır (Paşa, 1882: 19). Nitekim eserin ilerleyen bölümlerinde yazar Kastilya ve Aragon Krallıklarının bünyesinde bulunan “Yahudi” ve “Mülhid” kimselerin din değiştirmesi ve tahakküm altına girmeleri için

Engizisyon mahkemelerinde aldığı cezalara ve işkencelere yer vermektedir (Paşa, 1882: 20). Ayrıca eserde dikkat çeken diğer bir husus ise yeni Hristiyan olmuş kimselerin Roma'dan belli bir para karşılığında emniyet belgeleri almaları ve bundan rahatsız olan Kral Fernando'nun Papalığa başvurup bu belgeleri iptal ettirmesidir (Paşa, 1882: 25). İspanya'da Engizisyon anlamında yapılan diğer bir çalışma ise bir grup rahibin gezici olarak bölgeleri teftiş etmeleri ve bu grubun özellikle "Pazar Ayini" sonrasında halkı uyardığı yazar tarafından vurgulanarak bu uyarılara dair bir metni bütün ayrıntılarıyla paylaşmıştır (Paşa, 1882: 28). Bu metinde dikkat çeken husus halkın "casusluk" yapması gerektiği ve Yahudilere ait olan bütün ibadetlerin ayrıntıyla yer verilmesidir (Paşa, 1882: 30). Eserde Müslümanlara dair bu metne benzer bir metne rastlanmamış olup sadece bir paragrafta bu durumun Müslümanlar için de geçerli olduğuna değinilerek bir dipnot verilmiş, bu dipnotta yazarın "Ehl-i İslam'ı müteessir etmemek adına Müslümanlara ait olan bölümlerin tercüme edilmediği" vurgulanmıştır (Paşa, 1882: 37).

Yazar, Engizisyon mahkemelerinin işleyişi ile alakalı örnekler vermeye devam eder. Özellikle bazı limanlarda silah ve belli başlı malzemelerin alıp satanların, bunlara aracılık edenlerin veya buna şahit olup da Engizisyona haber vermeyenlerin her ne olursa olsun "Mülhit" olarak etiketleneceğine ve cezalandırılacağına dair bulunan kural bu işleyişte dikkat çeken bir husus olarak yazarın eserinde yer almaktadır (Paşa, 1882: 39). Ayrıca bu mahkemelerin suçluları belirleme ve yargılama süreçlerine ayrıntılı bir şekilde değinen yazar, bir mahkûmun yargılanma esnasında kendisini suçlayanı ve neden suçlandığını bilmemesine rağmen mahkeme tarafından itirafa mecbur bırakılmasını garipseyerek bu yöntemi genel yöntemlerle karşılaştırmıştır (Paşa, 1882: 45).

Eserin ilerleyen sayfalarında yazar, alıntı yaparak mahkûmların yaşadığı işkencelerin açıklanamadığını vurgulayarak, bir mahkûmun küçük suçlarından tövbe edilerek affedilmesi için uygulanan ritüellerden bahseder, bununla birlikte bu mahkûmun tövbe etmesine ve malının elinden alınmasına rağmen kuşaklar boyu "Mücrim" olarak adlandırıldığını belirtir (Paşa, 1882: 52).

Yazar eserinde ufak bir başlık açarak genel olarak Engizisyon dilini açıklamaya ve örnekler vermeye çalışır. Yazar bu bölümde "Affetmek" kelimesinin kendi mahkemelerinde anlaşıldığı gibi olmadığını, "Mallarının yağmalanması ve ailesinin rezil edilmesi" anlamına geldiğini belirtir. Yazarın üzerinde dikkatlice durduğu diğer

kelime ise “Azad Edilmek” kelimesidir. Bu kelime de yine kurtulmak özgür olmak anlamından farklı olarak “İdam edilerek ya da yakılarak öldürülmek” anlamını taşıdığını okuyucusuna aktarır (Paşa, 1882: 56). Bu bölümde yazarın amacı okuyucuya Engizisyon mahkemesinin literatür dili ile Osmanlı döneminin literatür dilinin ve dolayısıyla yargılama anlayışlarının arasındaki farkı açıklamaktır. Sonuç kısmında ise yazar Napolyon Bonaparte İspanya’yı ele geçirdiğinde Engizisyonun kaldırdığını vurgulayarak, Napolyon’un aldığı bu kararın olumlu olarak unutulmayacağını belirtmiştir.

Yazar, Endülüs Tarihi eserinden farklı olarak bu eserin tercüme olduğunu, ancak tercüme ederken sadece bu eserle yetinmediğini belirtmesi ve farklı kaynaklara da değinmesi araştırmacılar için değerli bir kaynak oluşturmaktadır. Bununla birlikte yazarın eseri yazmasında birkaç hedef bulunmaktadır. İlk olarak okuyucuya yargı kurumunu açıklayıp Hristiyan bir devletteki yargı kurumunu ve kendi dinlerinden olmayan bir tebaaya karşı bakış açısını aktararak Müslüman bir devletteki yargı ve yönetim sistemiyle karşılaştırmıştır. İkinci olarak bir devletteki birlik ve beraberliğin bozulması ve devletin yıkılması sonucu halkın karşılaşılabilecekleri sonuçlar hakkında bilgi vermek ve bu yolla kendi dönemine “birlik ve beraberlik” mesajını vermiştir.

3.2. Abdülhak Hamit Tarhan

3.2.1. Nazife

Bu eser Abdülhak Hamit Tarhan’ın Endülüs hakkında oluşturduğu ilk tiyatro eseri olarak literatürde yer almaktadır. (Ek 19) Çalışmada eserin 1335/1917 yılında çıkan ikinci baskısından yararlanılmıştır. Yazar hatıratında eserini bir “intikam” olarak vurgulamaktadır (Enginün, 2013: 429). Eserde yazar, Müslümanları yenmiş olan Kral Ferdinand ile Endülüslü Müslüman bir genç kız olan Nazife’ye olan imkânsız aşkı bahsetmektedir. Yazar bu eserde Endülüs’ün yıkılış dönemini ele almakla birlikte kendi dönemindeki devlet yönetimini eleştirir ve halka mesajlar iletir. Eserin başında yazar Ferdinand’ın ağzından “krallığın ve İspanya’ya hakimiyetin” tamamen şans eseri olduğunu dile getirir (Tarhan, 1917: 107). Bu yolla dönemin yönetim anlayışı olan saltanat anlayışını eleştirir (Karaburgu, 2010: 85). Eserin diğer kısımlarında yazar Nazife’nin ağzından bir yöneticinin nasıl olması gerektiğine de değinmektedir. Yazar Ferdinand’ın zalim bir hükümdar olmasıyla birlikte adaletli olduğunu da belirtmektedir. Ona göre bir yönetici aslında zalim de olsa adaleti korumak zorundadır.

Ferdinand kendisiyle Endülüs'ün son hükümdarı olan Abdullah es-Sâğîr'i karşılaştırarak onun Müslüman olmasına rağmen halkına adaletsiz davrandığını belirtir. Nazife ise bu durumu kabul eder (Tarhan, 1917: 115). Bununla birlikte Ferdinand her ne kadar Nazife'ye yakınlaşmaya çalışsa da Nazife "Müslüman" duruşunu bozmamış ve onun yakınlaşma çabalarını reddetmiştir. Özellikle eserde Ferdinand'ın iç konuşmalarına ve tartışmalarına yer veren yazar, son bölümde Nazife ile Ferdinand'ı karşı karşıya getirir. Bu bölümde Ferdinand'ın Nazife'yi serbest bırakması ve ardından bu kararından vazgeçmesiyle birlikte Nazife'nin kendini öldürmesiyle eseri sonlandırır (Tarhan, 1917: 125-129).

Bu eserde yazar Ferdinand karakteriyle "II. Abdülhamid" Nazife'yi ise "hürriyet" kavramıyla ilişkilendirmektedir (Karaburgu, 2010: 85). Onların arasındaki ilişkiyi "hürriyet mücadelesi" olarak gören yazar, bu ilişkide "Nazife" karakterini savunarak bir manada "hürriyet" kavramını okuyucuya aşılama çalışmıştır. Özellikle yazar II. Abdülhamid'in önce meşrutiyeti ilan etmesi bu ilanın ardından meclisi feshetmesi olaylarını eserde Ferdinand'ın Nazife'yi serbest bırakma kararını ve sonrasında bu karardan vazgeçmesi üzerinden hürriyetin engellemeye çalışıldığını okuyucuya aktarmaya çalışmıştır (Karaburgu, 2010: 85).

3.2.2. Tarık Yahut Fethü'l-Endülüs

Eserin basım tarihi ile ilgili farklı rivayetler olmasına karşın ilk basımının 1296 tarihi olduğu düşünülmektedir (Karaburgu, 2010: 92). (Ek 20) Çalışmamızda yazarın 1335 yılında basılmış olan baskısından istifade edilmiştir. Yazar eserin mukaddimesinde bu eseri yazma sebebi olarak kendisinin Paris'te "Tarık" adlı eseri yazdığı sırada Gazi Osman Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşanın aldığı galibiyetler olduğunu belirtir (Tarhan, 1917: 3; Karaburgu, 2010: 104). Yazar bu eseri yazdığından ötürü kendisi için tayin edilen Madrid elçiliği görevinin iptal edildiğini eklemektedir (Karaburgu, 2010: 93). Ancak bu bilgi 1335 baskısında bulunmamaktadır. Yazar, eserinin pek çok kere basıldığını ve çok büyük bir etki yarattığına değinir, bununla birlikte eserinin bir dönem toplatıldığını bu sebepten ötürü bazı kimselerin bu eseri kopyaladığını ve farklı baskılar oluşturduğunu vurgular (Tarhan, 1917: 4). Bu baskılardaki "Tarık" karakteri ile kendi yazdığı asıl karakterin arasında fark olduğunu ve kendi iletmek istediği mesajlardan farklı mesajlar iletilmeye çalışıldığını vurgulamıştır (Tarhan, 1917: 4). Yazar eserin bu basımının özel bir heyet tarafından yapıldığını, bu eserin Arap ülkelerinde ve Bosna Hersek'te basıldığını dile getirmekte, bununla birlikte doğru

nüshanın kullanılıp kullanılmadığına dair belirsizliğe dikkat çekmektedir (Tarhan, 1917: 4). Araştırmada eserin Arapça tercümesine rastlanmış olup yazarın bu sorusuna dair bir cevap verilmeye çalışılmıştır. Yazarın eserinin mukaddime kısmında değindiği son konu ise bu eserinin ardından “İbn Musa” adlı bir eser yazacağıının haberinin vermesi ve bununla birlikte kendisi ve okurların gelecek olan eserin “Tarık yahut Endülüs” eserinden daha etkili olup olamayacağı endişesidir. Hatıratında ise eserin yazımında özellikle Fransızca ve Türkçe olarak İspanya ve Endülüs Tarihi kitaplarından yararlandığını vurgulamaktadır (Enginün, 2013: 425). Eserde mukaddime ve hatim dışında 6 kısımdan oluşmakta ve bu kısımlar kendi içinde 4 ek parçaya bölünmektedir. Sadece son fasılda bir bölüm daha eklenmiştir.

Yazar mukaddimesinin ardından karakterleri tanıtır. Onları iki gruba ayırıp isimlerine yer verdikten sonra bu iki grubun genel özelliklerine yer vermektedir. Bu gruplar “Arap” ve “İspanyol” olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak Arap grubunun hepsi Arap değildir. İçlerinde sonradan İslam’a girmiş olan İspanyol “Müslim” karakteri de bulunmaktadır. Yazarın bu karakteri ilk gruba almasının nedeni onun “Arap” kelimesinden kastettiğinin sadece “köken” olarak değil dini olarak ele aldığıın göstergesi olabilir (Tarhan, 1917: 6). Eserde karakterleri tanımlarken “Arap” grubunun hep iyi özelliklere sahip olduğu görülür. “İspanyol” grubun karakteristik özellikleri genelde kötülük barındırmaktadır (Tarhan, 1917: 7-8). Yazarın büyük bir ayırım yapması okuyucuyu esere hazırlamaktır.

Eserin genel teması “fetih” olmakla birlikte bu temanın alt birimlerinde “vatan ve millet sevgisi”, “aşk” gibi alt başlıklarda bulunmaktadır. Ayrıca eserde dikkat çeken diğer bir unsur ise kadın karakterlerin özellikleri ve sahneleridir. Eserde erkek karakterlerin yanı sıra kadınların da “cihat” anlayışına sahip oldukları hatta bu konuda eserin içerisinde erkeklerden çok daha ön planda oldukları görülmektedir. Gerek “Zehra” karakterinin babası Musa bin Nusayr ile sevdiği Tarık arasındaki ayrılığa “vatan ve cihat” anlayışıyla bakıp üzülmeye gerek “Azra” karakterinin İspanyol olan “Kont Julianus” karakteri karşısındaki tutumu bu anlayışa örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte eserde bulunan Müslüman kadın karakterlerin düşüncelerini paylaşabilecek ve erkek karakterler üzerinde otoriter hale gelebilecek kadar birikime sahip oldukları görülmektedir. Yazarın özellikle kadın karakterleri hakkındaki sahneleri kontrol edildiğinde belli bir tarihi kaynağa dayanmamakta olup, özellikle hanım okuyucularına “Müslüman kadın örneği” vermeyi amaçladığı ve kendi

dönemindeki kadınlarında böyle olabileceğini vurgulamaya çalıştığı düşünülebilir (Karaburgu, 2010: 101). Bununla birlikte eserde genel olarak kadın karakterlerin sahnelerindeki diğer bir olgu ise “aşk üçgeni” olgusudur. Bu olgu sadece Müslüman kadınların sahnelerinde geçerli değil, Hristiyan kadın sahneleri için de geçerlidir (Uğurcan, 2002: 90).

Eserdeki dikkat çeken ve önemli bir bölümünü kapsayan unsur Musa bin Nusayr ile Tarık arasında yaşanan “anlaşmazlık” olarak görülmektedir (Tarhan, 1917 Karaburgu, 2010: 99). Bu anlaşmazlığın “İslam ve Vatan Birliği” kavramını bozacağı yazar tarafından farklı karakterlerin ağzından pek çok kere vurgulanmıştır. Bu vurgulamanın arkasında yazara olması gereken “Müslüman Toplumu” algısı yatmaktadır. Ona göre bir Müslüman topluluğu bireysel çıkarlarını bir kenara koyarak vatanını düşünmeli ve tek bir vücut gibi olmalıdır. Yazarın eseri yazdığı dönemdeki siyasal olaylar ve kopuşların yaşanmasını bir nebze engelleyebilmek adına böyle bir yola başvurmuş olabilir.

Yazarın eserinde kendi dönemi için vermek istediği diğer önemli bir mesaj ise döneminin idaresine karşı hissettiği “memnuniyetsizlik” tir. Bu memnuniyetsizliğini özellikle İspanyollar üzerinden göstermiş ve kendi dönemindeki yöneticileri bu karakterlerle ilişkilendirmiştir. Buna karşılık kendi döneminde “demokrasi” için mücadele eden insanları Arap topluluğu içerisinde görerek onlara pozitif bakış açısıyla yaklaşmaktadır.

3.2.3. Tezer yahut Abdurrahman es-Sâlis

Eserin yazılış amacı olarak herhangi bir mukaddime bulunmamasına rağmen bu eserin yazılmasında etken olan durumun “Endülüs Tarihi” eserinde gördüğü Abdurrahman es-Sâlis’in hayatı hakkındaki bilgi olduğu bilinmektedir. (Ek21) Yazar Abdurrahman es-Sâlis’in anekdotundan yola çıkarak hazırlanan eserde amaç bir hükümdarın halka karşı duruşunu göstermektir (Enginün, 2013: 430). Eser, Sami Paşazade Sezai’nin yazdığı “Seydi Yahya” eseri gibi “koro” özelliğini barındırmakta olup, yazıldığı dönemde hem Burhaneddin Bey Kumpanyasında hem de Dâru’l-Bedâyi’de sahnelenmiştir (Enginün, 1986: 79). Eserin ilk sayfalarında hem yazdığı hem de yazacağı eserlere yer verilmiş, ardından eserde bulunan karakterler kısaca tanımlanmıştır. Eser iki kısımdan oluşmakta ve bu kısımlar da kendi içerisinde kısımlara ayrılmıştır.

Eserde konu olarak “aşk üçgeni” ön planda olmasına rağmen tema olarak ise “vatan sevgisi” yatmakta ve eser bu temel üzerinden ilerlemektedir. Burada “vatan sevgisi” olgusunu taşıyan ve dile getiren karakter hükümdar Abdurrahman es-Sâlis'tir. Yazar hükümdarı devletine ve halkına karşı sadık ve halkına önem veren bir şahsiyet olarak tanımlar. Bu yönle aslında yazarın vermek istediği mesaj kendi dönemindeki yöneticilerdir. Bu eserde yöneticileri eleştirmek yerine daha pozitif bir yaklaşımla onlara “nasıl bir hükümdar olunmalıdır?” sorusunun cevabını vermeye çalışır.

Eserde iç konuşmalara ve ikilemlere yer verilerek okuyucuyla karakter arasında bir bağ kurmaya çalışmış ve özellikle bu bağla birlikte hükümdarın yaşadığı ikilemlere rağmen “halk ve vatan” olgularının ne kadar önemli olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.

Yazarın eserinde dikkat çeken son unsur ise halkın hükümdara karşı çıkması ve tepki göstermesi ve bu tepki sonucunda hükümdarın halkını dinlemek zorunda kalarak sevdiği kadının ölmesi için emir vermesidir. Bu sahnelerden anlaşılacağı üzere Endülüs'te “demokratik” bir anlayış vardır. Halk beğenmediği ve kabul etmediği şeye rahatlıkla tepki gösterebilir. Bu konuda çekince yaşamaz. Çünkü hükümdar halkına değer veren bir kimsedir. Aslında yazarın kendi halkının da rahatlıkla fikirlerini iletebilmesini ister ve bunun imkânsız olmadığını okuyucuya yansıtmaya çalışır.

3.2.4. İbn Musa yahut Zatü'l-Cemâl

Eser yazarın hatıratına göre İstanbul'da yazılmaya başlanmış olup Rize'de tamamlanmıştır. (Ek22) Yazar, eserin Tarık yahut Fethu'l-Endülüs eserinin bir devamı olduğunu vurgulamakta ve bu eserden sonra uzun süre farklı bir eser yazmadığını belirtmektedir (Enginün, 2013;433). Eserin başlangıcında Tarık eserinden farklı olarak Endülüs topraklarındaki İspanyol prensesler ve kraliçenin bulunduğu bir soylu kadın grubunun ağzından savaşın ve kan dökmenin insanlar için kötü bir durum olduğunu vurgulanmaktadır (Tarhan, 1917: 8). Bu girişte yazarın genel olarak savaş karşıtı bir tutum sergilediği gözlenebilir. İspanyol soylu kadınların değindiği diğer bir konu ise Arapların (Müslümanların) hem kendilerine hem de topraklarına zarar vermek için geldiğini iddia etmeleridir. Bu soylu grubun içerisinde Kraliçenin hizmetçiliğini yapan Afrika kökenli “Solla” karakteri ise soyluların aksine Arapların bu topraklara medeniyet getireceğini savunmaktadır (Tarhan, 1917: 12-15). Bu tartışmanın yazar

tarafından ortaya konulmasındaki amaç Avrupalı bir kimsenin İslam medeniyetine bakış açısını göstermek ve bu bakış açısına rağmen İslam medeniyetini savunmaktır.

Eserin ikinci bölümünde ise İspanya'yı fetheden Müslüman saflarına dair sahneleri paylaşan yazar, burada ilk olarak "Müslim" ve "Azra" karakterlerine yer verir. Tarık yahut Fethu'l-Endülüs eserinde savaşçılığıyla ve cesaretiyle ön planda olan "Azra" karakteri "Müslim" karakteriyle evlendikten sonra da "cihad" anlayışını ön planda tutmaya devam etmektedir. Bu bölümden anlaşıldığı üzere Müslümanlar tarafında "cihat" devam etmektedir (Tarhan, 1917: 16).

Yazar eserin üçüncü bölümünde Şam Emevî Devleti yönetimini anlatmaya başlar. Burada halen daha hüküm süren Halife Velid'in Endülüs'te kazanılan topraklardan ötürü Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad'ı ödüllendirmek isteğine rağmen devlet erkânının bunu hoş karşılamamasını ele alır.

Eserin bu bölümünün ardından tekrar İspanya topraklarına geçen yazar, yine "Solla" karakteri üzerinden İslam medeniyeti ve "cihat" anlayışını ve savaş sonrası Müslüman halkın diğer ülkelerden farklı olarak bölge halkına nasıl davrandığını anlatarak, İslam medeniyetinin hoşgörülü olduğunu savunur. Bununla birlikte "Solla" karakteri üzerinden kendi dönemindeki olaylara karşı sessiz kalan yönetimi de eleştirmiştir (Tarhan, 1917: 44). İspanyol soylular içerisinde bu konuşmalarla birebir ilgilenenin sadece Kraliçe olduğu görülmektedir. Nitekim "Azra ve Müslim" karakterlerinin, Kraliçeyle buluştukları zaman, Kraliçe ile "Müslim" karakterinin konuşmalarında da bir yöneticinin nasıl olması gerektiğine dair şartlar sıralanır ve bu şartlara uymayan Kral Rodrick eleştirilir. Bu eleştiri de Kral Rodrick yazara göre II. Abdülhamid olabilir (Tarhan, 1917: 48).

Eserin ilham kaynağı Sardanpal eseri olduğu araştırmacılar tarafından onaylanmıştır. Nitekim İspanyol soylular arasında bulunan "Edilna Morcado" karakterinin ağzından yaşanan olayları bu esere benzettiğine dair bir demeç bulunmaktadır (Tarhan, 1917: 55).

Yazar eserde Abdulaziz bin Musa'nın ağzından İspanya'nın fethinin temelinde "İslam birliğini sağlamak ve korumak" amacının yattığını vurgulamaktadır. Bu demeç aslında yazarın hangi akıma mensup olduğunu gösteren önemli göstergelerden biridir (Tarhan, 1917: 64). Yazarın dikkat çekmek istediği diğer önemli husus ise İspanya'daki herkesin gönülden Müslüman olmadığı, bazılarının menfaat için İslam'a girdiklerini

belirtmesidir (Tarhan, 1917: 120). Abdulaziz bin Musa'nın ağızından değindiği diğer bir konu ise yönetim ve idarecilerdir. Özellikle veliahtlık döneminde farklı tutumlar sergilediğini ancak yönetimin başına geçtiklerinde ise tutumlarını değiştirdiklerini vurgulamaktadır (Tarhan, 1917: 142). Eserin bir bölümün de ise Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad arasında olan anlaşmazlığın Şam'a kadar taşındığını hatta Tarık bin Ziyad'ın fethi kendisinin gerçekleştirdiğini ispatlaması ve Musa bin Nusayr'ın bu sebepten ötürü hapse atılmasına değinen yazar, genel tarih kitaplarının aksine daha ayrıntıya girdiği görünmektedir (Tarhan, 1917: 165).

Yazar bu bilgilendirmenin ardından Şam devletinin yeni yöneticisi Halife Süleyman'ın İspanya'da bulunan Abdulaziz ve Mervan bin Musa'yı ortadan kaldırmak için yaptığı planlara yer verirken bir yandan bazı İspanyol soylu kadınların ve asilzadelerin yaptıkları planlara değinir. Bölümü ise Abdulaziz bin Mervan ile Kraliçenin evlenmesiyle bitirir. Burada özellikle "koro" unsurunun kullanıldığı görülmektedir (Tarhan, 1917: 209).

Yazar, diğer bölümlerde sırasıyla Şam halifesinin planı üzerine Endülü's'e gelen suikastçıların Mervan bin Nusayr'ı öldürülmesini anlatır. Ayrıca burada bulunan Müslüman halk tarafından çıkarılan isyanlara da değinir. Yazar, özellikle bu isyanları "Solla" karakterinin ağızından eleştirir ve yaşanan isyanın temelinde halkın cehaletinin ve fitne olduğunu vurgular. Bunun sonucunda da bir kaos olduğunu belirtir (Tarhan, 1917: 257). Aslında yazar, bu eleştirisiyle kendi dönemindeki okuyucusunu ve tebaayı uyarmak istemiştir.

Yazar, Şam halifesinin planını uygulamaya gelen "Velid ve Ukbe" karakterlerini ele alarak onların iç dünyalarına ve bu planı uygulama konusunda yaşadıkları kararsızlıklara değinmiştir (Tarhan, 1917: 278). Ardından ise halkın isyanına çözüm bulmak isteyen Abdulaziz bin Musa'nın tahtından feragat kararının sebebini açıklar. Abdulaziz bin Musa'ya göre tahtı temsil eden kişinin hükümeti yöneten kişi olmadığını hükümeti yöneten asıl merciinin şeriatı-ı İslam olduğunu, hükümdar veya yöneticilerin o asıl yöneticinin memurları olduğunu vurgular (Tarhan, 1917: 306). Aslında bu sözüyle yazar, "Panislamizm" akımını ön plana koymak istemiştir.

Yazar, Abdulaziz'in suikastı sırasında yaşananlara yer verirken burada hayali karakterler dikkat çeker (Tarhan, 1917: 327). Abdulaziz ve Mervan bin Musa'nın suikastlarının ardından bu haberin Musa bin Nusayr ve Tarık bin Ziyad'a anlatılma

olayına yer veren yazar, Şam halifesinin görevlilerinin bu karakterlere yaptıklarını anlatır. Ayrıca Endülüs'te yaşanan karışıklıktan ötürü pek çok kimsenin öldürülmesine şahit olan “Azra” karakterinin intikam planına da değinir. Bu planın içerisinde “Zâtü'l-Cemâl” karakteri belirir (Tarhan, 1917: 372). Onunla Velid ve Ukbe karakteri de dâhil olur. Azra'nın planıyla birlikte Şam halifesi ölür. Ancak bu sırada “Zat'ül Cemal” karakteri de aldığı yaradan ötürü vefat eder. Eser bu şekilde son bulur (Tarhan, 1917: 415).

Eser, Tarık yahut Fethu'l-Endülüs eserinin bir devam serisi olmasına karşın Tarık yahut Fethu'l-Endülüs eserinin tam tersi özellikleri taşımaktadır. Bu eserde birbiriyle karışan aşk üçgenleri, ihanetler, karışıklıklar, menfaatçilik görülmektedir. Tarık eserinde güzel ve kusursuz özelliklerle donanan Müslümanların kusurları ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte yazarın eserdeki ilk olarak vermek istediği mesaj kendi döneminin yönetiminde belli başlı sıkıntılar vardır. Özellikle bunun sorumlusu olarak II. Abdülhamid'i sorumlu tutmakta ve Kral Rodrik ile Şam halifesi Süleyman karakterlerini anlatırken aslında II. Abdülhamid'e ve onun yönetimine değinmek istemektedir. Özellikle eserin sonunda halifenin ölümüyle birlikte “Artık vatan yaşasın millet nefes alsın” sözleri yazarın yönetime karşı bakış açısını belirten sözlerden bir tanesidir (Tarhan, 1917: 414). Yazar, kendi döneminde yaşanan problemlerin temelinde ayrıca halkın cehaletinin de etkili olduğunu belirtir ve bunu da açık bir şekilde eleştirir. Yazarın bu soruna karşı bulduğu çözümler de eser de yerini almıştır. Ancak açıkça bu sorunun çözümünü “Panislamizm” akımında bulmaktadır. Yazarın eserinde vermek istediği mesajlardan biri de “İslam medeniyetinin hoşgörülü bir medeniyet olduğu” mesajıdır. Bu daha çok dönemin müsteşriklerine verilmek istenen bir cevap niteliğini taşır. Eser bir tiyatro eseri olduğundan fazlasıyla bölüm ve koro içermektedir. Ayrıca bu eser de metafizik unsurlara da yer verilmiştir.

3.2.5. Abdullah es-Sağîr

Eser, Nazife eseriyle birlikte aynı kitapta ve aynı tarihte basılmıştır. Eser 4 kısımdan oluşmaktadır. (Ek 23) Eser Endülüs'teki yıkılış ve çöküş dönemini anlatmaktadır (Karaburgu, 2010: 172). Yazar hatıratında bu eserin “Nazife” eserinin farklı bir versiyonu olduğuna değinmektedir (Enginün, 2013: 437). Eserde ele alınan konu ve tema “aşk” tır. Bu eserde “vatan sevgisi, halka önem” unsurlarının oldukça geride kaldığı görülür. Burada hükümdar Abdullah es-Sağîr “hükümdar” etiketinden memnun değildir, bu sebepten ötürü “Carolina” karakterine âşık olduğunda annesinin

telkinlerine rağmen hükümdarlık vasfından sıyrılıp “aşık” bir karakter olarak tanımlanmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte eserde “Carolina” karakteri dikkat çekmektedir. Özellikle “Nazife” eseriyle yapılan karşılaştırmada iki kadının “aşk” ile “vatan” kavramlarına bakış açıları açıkça görünmektedir. Yazarın eserde belirttiği diğer bir mesaj ise bir devletin yıkılma sebepleridir. Burada en ön plana toplum ahlakının bozulması çıkmıştır. Ayrıca hükümdar da görevlerini ve sorumluluklarını yerine getirmemektedir. Ancak yazara göre hükümdarın “aşık” olmasından ötürü sorumluluklarını yerine getirmemesi ikinci planda kalır. Yazar Abdullah es-Sağır’ın bu özelliğini olumlu karşılamakta ve yüceltmektedir. Yazar her ne kadar onun aşık özelliğini yüceltse de devlet yönetimi bakımından onu sulhsever ve zelil olarak görür, Ferdinand ise ne kadar kötü bir karaktere sahip olsa da yazarın gözünde bir cengâverdir (Enginün, 2013: 437). Nazife karakteriyle Carolina karakteri ise yazara göre iki farklı kavramı çağrıştırmaktadır. Nazife karakteri eserde milliyetçilik ve özgürlüğü temsil ederken, Carolina karakteri ise şefkat ve merhametin temsilcisidir (Enginün, 2013: 437).

Genel bir değerlendirme yapıldığında Abdülhak Hamit Tarhan yazdığı eserlerle hem Endülüs Tarihini okuyucuya aktarmaya çalışmış hem de güncel problemleri eleştirip bu problemlere çözüm bulmaya çalışmıştır. Yazar “romantizm” akımından etkilendiği için eserlerinde genellikle aşk üçgeniyle karşılaşmak mümkündür. Ancak bununla birlikte ne kadar temalar farklı olsa da eserlerin temel teması “vatan sevgisi, dini ve milli birlik” olarak görülmektedir. Yazara göre milli ve dini birliğin bozulmasını etkileyen unsurun kötü ve baskıcı yönetimidir. Yazar bu problemin üzerinde bütün eserlerinde durmuş ve bu sorunun çözümü için çeşitli karakterleri kullanarak düşüncelerini aktarmıştır. Eserlerinde “kadın” karakterler önemli bir yer almakta olup bu karakterler toplumu yetiştiren kadının rolüne dair ipuçları barındırmaktadır. Yazar eserlerini yayınlarken belli bir kronolojik sıralamaya bağlı kalmamasıyla birlikte konular ve temel tema bakımından birbirlerine bağlı olduğu görülmekte ve yayın sırasına göre okunduğunda yazarın düşüncelerine hâkim olunabileceğini göstermektedir.

3.3. Şemsettin Sami

3.3.1. Seydi Yahya

1292 yılında yazılan bu tiyatro eseri 5 bölümden oluşup bu ana bölümlerin alt bölümleri de bulunmaktadır. (Ek 24) Yazar, eserin mukaddimesinde tiyatro eserine dair genel bir eleştirme bulunmaktadır. Özellikle kendi döneminde “aşk ve trajedi” konularının oldukça işlenmesinden şikayetçidir (Sami, 1875: 5; Öztürk, 2014: 87). Ardından kendi eserinin yazılış sebebine değinerek bu eserin başkahramanı olan “Seydi Yahya” karakterinin tarihte “hainlik” yaptığını yakıştıramadığını, bu sebepten ötürü onu bu ithamdan kurtarmak istediğini vurgulamaktadır. (Sami, 1875: 6; Öztürk, 2014;85) Yazar mukaddimenin ardından kişilere değinmiştir. Bu kısımda dikkat çeken özellik ise karakterlerin 16 sene önceki ve sonraki yaşlarına yer vermesidir. Konuya başlamadan önce yazar eserin bölümleri hakkında ayrıca bir özet vermiştir. Buna göre eserin birinci ve ikinci faslı Raze Kalesinde geri kalan üç kısım ise Kastilya’da geçmektedir.

Yazar, ana karakter olan Seydi Yahya’nın duygu durumuna yer vererek eserine başlar. Bu içsel konuşmada hem kaledeki halkın durumuna değinir hem de ana karakterin iç çelişkilerine yer vermektedir (Sami, 1875: 9). İlk olarak Seydi Yahya kaleyi korumakla görevlidir. Ancak dışarıda düşman, içeride ise açlık söz konusudur (Sami, 1875: 11). Halkın bir kısmı teslim olmak istemektedir. Ancak Seydi Yahya halkın teslim edilmemesinden yanadır (Sami, 1875: 15). Karakterin gördüğü hayaletler, kendisine sürekli olarak ölümü ve şehri teslim etmeyi telkin eder (Sami, 1875: 23). Bununla birlikte Tüccar İbrahim karakteri kendisine aynı şekilde şehrin teslim edilmesi gerektiğine dair bir senet getirir (Sami, 1875: 24). Seydi Yahya bu senede güvenilmeyeceğini belirtse de Tüccar İbrahim ve hayaletler sürekli olarak şehrin teslimi için ısrar ederler. Seydi Yahya bununla birlikte kaleyi teslim etmeyeceği kararında ısrar eder ancak Tüccar İbrahim halktan bazı kimseleri getirerek Seydi Yahya’yı ikna etmeye çalışır (Sami, 1875: 49). Sonuç olarak Seydi Yahya şehri teslim etmeye karar verir (Sami, 1875: 35). Ardından arkadaşlarını toplayarak iç kaleye çekilmeye ve orada ya açlıktan ya da savaştan ölmek için kalmaya karar verirler (Sami, 1875: 41). Bu grubun içerisinde bulunan Zeyd’in iç dünyasına yer veren yazar, onun planlarını okuyucuya aktarır ve onun “hainlik” yapma sebebini “para” temeline oturtur (Sami, 1875: 52). Bu sırada Seydi Yahya ve arkadaşları şehrin tesliminden sonra halkın esir olduğunu görmeye dayanamaz ve savaşmaya karar verirler. Bu kararı

içlerinde taşıdıkları “hakkaniyet” duygusundan ötürü yapmak zorunda olduklarını özellikle vurgular (Sami, 1875: 57). Ancak bu durum Zeyd’in planlarını engelleyeceğinden ötürü Zeyd, Seydi Yahya ve arkadaşlarını engellemeye çalışır, bunda da başarılı olur. Ardından Seydi Yahya ve arkadaşlarının uyuduğu bir sırada kale kapılarının anahtarlarını alarak düşmanı iç kaleye alır (Sami, 1875: 63). Sonuç olarak Seydi Yahya ve arkadaşları yakalanmış olup Zeyd görevinde başarılı olmuştur. Ancak kendisine teklif edilen parayı alamadan esrarengiz bir biçimde ölmüştür (Sami, 1875: 65).

Yazar eserin ilk iki bölümüne yer verdikten sonra üçüncü bölümünde ilk olarak “Pedro” karakterinin düşüncelerine yer verir. Burada Pedro’nun hapisaneye girme sebebini ve buradan kurtulmanın imkânsız olduğunu düşünmektedir (Sami, 1875: 96). Bununla birlikte bu hapisaneden kurtulacağını umudunu taşır. Yazar Pedro karakterini tanıttikten sonra sırasıyla hapisanede bulunan diğer karakterleri tanıtır. Burada herkesin suçlarının ne olduğunu ve bu suçları neden işlediklerine değinir. Burada yazarın amacı insanlar ne kadar hata yaparlarsa da içlerinde “iyilik” duygusunun yattığını gösterebilmektir. Ayrıca gardiyanında iç düşüncelerine yer verir. Gardiyan insanları hapsedmek istemeyen ve hapisanelerdeki pek çok insanın masum olduğunu düşünen bir kimsedir. Gardiyanın bu hisleri eserin bir sonraki bölümlerinde yaşanacak olaylara zemin hazırlar.

Seydi Yahya ve arkadaşları yakalandıktan sonra Pedro’nun bulunduğu hapisaneye getirilirler. Bu hapisanede tek olan Pedro olduğu için Seydi Yahya’yı onun yanına yerleştirirler ve diğerlerini de farklı insanların yanına verirler. Bu şekilde Seydi Yahya ile tanışan Pedro onun iyi huylu, vatansever bir yapıya sahip olduğunu görür. Ayrıca Pedro’nun Seydi Yahya’da fark ettiği diğer bir özellik ise “pişmanlık” tır. Pedro kaçış planını bu pişmanlık duygusu üzerinden yaptığı konuşmalarla Seydi Yahya’ya açıklar. Seydi Yahya ilk başta reddetse de sonrasında kendisinin kurtulamayacağını düşünerek Pedro’nun kurtulması için yardım eder. Burada etken olan diğer bir unsur ise Pedro’nun kurtulduğunda kendisinin içindeki pişmanlık hissini yok olabileceği düşüncesidir (Sami, 1875: 96-119). Bu düşüncede olan sadece Seydi Yahya değildir. Pedro aynı yolla gardiyanı da kandırır ve Seydi Yahya ile kıyafetlerini değiştirerek gardiyanın Ziya Paşa’dan etkilendiği düşünülen diğer bir isim ise Muallim Naci’dir. Kendisi Musa bin Ebi’l Gazan yahut Hamiyet eseriyle aslında Endülüs’te yaşananların Osmanlı Devleti’nde yaşanabileceğini bunun engellenmesi için milli birlik ve

beraberliğin korunması gerektiği mesajını vermeye çalışmıştır. Bu iki ismin dışında Şemseddin Sami, Sami Paşazade Sezai, Namık Kemal, Osman Nuri de Endülüs kavramını çeşitli şekillerde ele almışlardır. Bu çalışmada yukarıda belirtilen isimlerin oluşturdukları eserlerden bahsedilerek bu eserlerdeki Endülüs algısı tahlil edilmiştir.

Eserin dördüncü bölümünde yazar esir hayatı yaşayan Osman, Halime ve Yusuf'un durumunu okuyucuya belirtir. Burada dikkat çeken durum, bu üç kişinin yanlarında çalıştığı ailenin oturduğu evin bir zamanlar Müslümanlara ait olmasına rağmen Müslümanları “cahil, barbar” olarak etiketlemeleridir (Sami, 1875: 121). Yazar, kendi dönemlerinde Avrupalı aydınların aynı davranışta bulunmalarını bu sahneyle okuyucuya aksettirmek istemiştir. Burada vermeye çalıştığı mesaj “Avrupalılar Müslümanların yaptıklarını kendi bünyelerinde kullanmalarına rağmen Müslümanları hiçbir şey yapmayan cahil gözüyle görmeye devam edeceklerdir.” mesajıdır. Eserin bu bölümünde dikkat çeken diğer bir sahne ise Halime ile Yusuf karakterlerinin konuşmalarıdır. Bu konuşmalardan anlaşıldığı üzere Halime Seydi Yahya'nın kızı olup, Seydi Yahya tarafından iç kaleye çekildikleri zaman Kâhya Osman'a teslim edilmiştir. Zamanla Halime Osman'ı baba olarak Osman'ın oğlu Yusuf'u ise kardeşi olarak bilmıştır. Ancak Yusuf karakteri Halime'ye içten içe sevgi duymakta bununla birlikte kardeş oldukları için kendinde bir suçluluk hissetmektedir. Bu suçluluk duygusu babasının kendisine Halime'nin kardeşi olmadığını belirtmesiyle yerini cesarete bırakır. Bu cesaretle Yusuf Halime'ye hem sevgisini hem de asıl babasının Seydi Yahya olduğunu açıklar. Ancak Halime Yusuf'u kardeşi olarak görmeye devam ettiği gibi, Seydi Yahya'yı babası olarak kabul etmek istemez. Bunun sebebi Seydi Yahya'nın Müslümanlara zulmetmesi ve İspanyol Krallığıyla 16 senedir iş birliği yapmasıdır. Halime bir “hain” kızı olmaktansa bir “esir” kızı olmayı tercih eder (Sami, 1875: 137). Yazar bu konuşmada okuyucuya “vatansever” duygusunun sadece özgür olduğu zaman değil esir olduğunda da kalıcı olması gerektiği mesajını paylaşır. Ayrıca bu duyguyu erkek kadın her ferdin taşıdığını da vurgular. Yusuf ve Halime karakterinin yaşadığı bu tartışma Osman'ın dâhil olmasıyla son bulur, Osman Seydi Yahya'nın Halime'nin babası olduğunu, hapisaneden çıktıktan sonra kendisine mektup gönderdiğini ve bu mektuba karşılık Seydi Yahya'nın biraz daha beklemeleri gerektiğine dair mühürlü bir mektup gönderdiğini belirtir. Bu açıklamayla birlikte Halime Yusuf'a bir süre daha sırrı saklamak için “kardeş” rolü oynamaları gerektiğini bununla birlikte içinde ona karşı bir sevgi olduğunu da belirtir. Bu şekilde Osman,

Halime ve Yusuf sırrı korumak için dikkatli bir şekilde hayatlarına devam ederler (Sami, 1875: 154). Bu sırada asıl Seydi Yahya 16 sene sonra hapisneden çıkmış, perişan bir halde tesadüfen Osman'ın esir olarak çalıştığı evin bahçesine gelir. Kendisi Osman'ı tanımadığı gibi Osman'da onu tanımaz. Kendisi Osman'dan su ister ve suyu içtikten sonra gidecekken tesadüfen mektubu görür ve mektuptaki mührü fark edince gerçekler ortaya çıkar. Osman, Halime ve Yusuf gerçek Seydi Yahya'yı tanırlar. Asıl Seydi Yahya bu mektubu gönderen ve Müslümanlara zulmedenin bir zamanlar kurtulmasına yardım ettiği Pedro olduğunu anlar (Sami, 1875: 165). Seydi Yahya adını temize çıkarmak için Pedro'yu aramak üzere yanlarından ayrılır.

Asıl Seydi Yahya'nın ayrılmasından kısa bir süre sonra Osman, Halime ve Yusuf, Sahte Seydi Yahya (Pedro) tarafından gönderilen askerler tarafından götürülüp hapse atılırlar. Onların ardından gelen asıl Seydi Yahya ise bahçeye geldiğinde evin diğer hizmetçisinden durumu öğrenir. Seydi Yahya artık sadece adını değil sevdiklerini de kurtarmak durumunda kalır (Sami, 1875: 170). Bunun üzerine Seydi Yahya Kral Ferdinand ve Kraliçe İzabella'nın sarayına gitmeye karar verir. Öteki taraftan sahte Seydi Yahya ile hapisane gardiyanı arasında geçen konuşmalar bulunmaktadır. Gardiyan artık hapisaneler müdürüdür. Ancak Pedro'yu kurtarmaktan ve onun Seydi Yahya'nın adını kötüye kullanmasına göz yummaktan şikayetçidir. Bununla birlikte ona bu rütbeyi de veren Pedro'dur. Bu sebepten ötürü onun emriyle Seydi Yahya'nın kızı Halime'yi kahyası Osman'ı ve onun oğlu Yusuf'u zindana hapsedmiştir. Pedro'nun isteği sadece hapis değil, idamdır. Gardiyan bunu reddederek bütün unvanlarından feragat eder.

Asıl Seydi Yahya Kral ve Kraliçenin sarayına ulaşmış ve gizlenerek Kral ile Kraliçeyi beklemektedir. Kral ve Kraliçenin salonda birbirleriyle yaptıkları konuşmalar okuyucuya dikkat çekici mesajlar içermektedir. Buna göre Kraliçe İzabella Seydi Yahya'nın kendi istediklerini yaparak sadık bir kişi olduğunu düşünür. Ancak Kral Ferdinand buna karşı çıkar. Ona göre Seydi Yahya bir "hain" dir. Kendi vatanına ve vatandaşlarına zulmeden her kimse ne kadar kendileri için yararlı olsa da sadık değildir. Sadık kavramı kendi vatanına sahip çıkan ve ne olursa olsun onu koruyan kişi için kullanılabilir (Sami, 1875: 171). Bu konuşmayı duyan Seydi Yahya saklandığı yerden çıkarak Kralın ayaklarına kapanır ve gerçek Seydi Yahya'nın kendisi olduğunu, kendisiyle birlikte çalışan Seydi Yahya'nın bir hain olduğunu belirtir. Bunu ispatlamak için sevdiklerini zorla hiçbir suçu olmadan hapse atılması için emir verdiği

mektubu çıkarıp gösterir. Başta Kral ve Kraliçe buna inanmasalar da hapishanelerin müdüründen bu kimselerin getirilmesini ister. Getirilen Osman, Halime ve Yusuf Seydi Yahya'nın dediğini doğrularlar. Kral ardından Seydi Yahya'nın (Pedro) çağırılmasını ister ve asıl Seydi Yahya ile sahte Seydi Yahya karşılaşırlar. Sonuç olarak asıl Seydi Yahya hem adını temize çıkartır. Hem de sevdiklerinin hayatını kurtarır. Kralın kendisine sunduğu teklif ve hediyeleri reddederek kızı ve kâhyası Osman'la birlikte hayatlarına devam ederler.

Eser hakkında genel bir değerlendirme yapılmak istendiğinde bu eser Endülüs hakkında yazılan ilk edebi eser olarak bilinmektedir. Eserde yazar, savaş karşıtı bir tutum sergilemektedir. Bu tutumuna örnek olarak hayaletlerin şehri teslim etmelerini telkin etmesi gösterilebilir (Öztürk, 2014: 88). Yazarın eserde hayaletlere oldukça yer vermesi onun batı tiyatrolarından etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca yazarın Tüccar İbrahim'in halktan insanları toplayarak Seydi Yahya ile konuştuğu sahneyi "koro" şeklinde planlaması "Türk Tiyatroculuğu" için bir ilki arz eder. Yazarın bu işlenişe yer vermesinde aldığı eğitimin önemli bir etkisi vardır. Buna göre Şemsettin Sami Yanya'da batılı bir okulda eğitim aldığı için burada Eski Yunan Tiyatrosu hakkında bilgiler edinmiş ve bu bilgileri Seydi Yahya eserinde kullanmıştır.

Yazarın eserinin önemli bir kısmını iç konuşmalar oluşturmaktadır. Yazar neredeyse bütün karakterlerinin planlarını, kararsızlıklarını, duygularını bu konuşmalarla okuyucuya aktarır. Bu sayede okuyucu ile kahramanların arasında kuvvetli bir bağ oluşturur. Ayrıca bu konuşmalar bölümlerin ve karakterlerin birbirleriyle bağlanmasını ve aralarında okuyucu tarafından kıyas yapılmasını sağlamıştır. Örneğin, Seydi Yahya ile Pedro karakterleri eserde yer alan iç konuşmalarında "kanaatkâr olmak" "tamahkar olmanın kötülüğü" "insan fitratı" üzerine birbirleriyle örtüşen fikirlere sahiptirler. Okuyucu bu ortaklığa rağmen eserin içerisinde Pedro ile Seydi Yahya'nın yaptıklarını karşılaştırabilmektedir. Yazarın eserinde en çok iç konuşmalara sahip olan karakter şüphesizdir ki Seydi Yahya'dır. Yazar Seydi Yahya'yı iç konuşmalarıyla masum iyi niyetli sadık ve vatansever olarak tanımlamaya çalışmıştır. Seydi Yahya tiyatrosu hem bu yönleriyle hem de edebi anlamda ilk oluşuyla dönemin okuyucusuna Endülüs'ü aşıl原因 önemli bir eserdir.

3.3.2. Vicdan

Şemsettin Sami'nin kayıp olan ve sonradan bulunan eserlerinden biri olan Vicdan eseri İrfan Morina tarafından günümüz Türkçesine tercüme edilmiş olup, araştırmada bu eserin tercümesinden yararlanmıştır. Bunun dışında kontrol edildiğinde yazarın Endülüs'le alakalı olarak "Mezalim-i Endülüs" eseri de bulunmasına rağmen esere dair herhangi bir materyal yoktur (Morina; 2016: 6). Eserin karakterleri gerçek hayattan alınmamış olmasına rağmen, eserin temeli Musa bin Gazan olduğu görülmektedir. Eserin girişinde başrollerden Fatma karakterinin ağzından yazar, devlet büyüklerinin sadece kendi menfaatlerini düşündüğünü belirterek vatan toprağını önemsemediklerini dile getirir (Morina; 2016: 24). Eserde dikkat çeken diğer bir husus ise Rıdvan karakterinin savaşa gidecekken "Endülüs fevt olursa din biraderleri sağ olsun." sözleriyle yazarın, Endülüslülerin Osmanlı Devleti'ne ve diğer İslam devletlerine bakış açısını vermesidir. Yazar bu yolla okuyucusuna Endülüs ile Osmanlı arasında mutlak bir ilişkinin olduğunu göstermek istemiştir (Morina; 2016: 25).

Esere genel olarak bakıldığında ilk iki perdede Fatma ve Rıdvan karakterlerinin birbirlerine olan sevgileri ile vatana karşı duydukları sevgi karşılaştırılır. Buna göre Fatma ve Rıdvan için öncelikli olan vatan sevgisidir. Eserde bulunan ve Fatma'nın kardeşi olan Hasan karakteri için ise durum tam tersidir. O sevdiği için gerekirse vatanına ihanet etmeyi göze alacak bir karaktere sahiptir. Yazar eserin bu bölümlerinde aslında bu üç karakterinde vatanlarını çok sevdiğini ancak "hamiyet" özelliğine göre birbirlerinden ayrıldıklarını vurgulamaktadır (Morina; 2016: 49).

Eserin üçüncü ve dördüncü perdelerinde ise olaylar üzerinden Hristiyan medeniyeti ile İslam medeniyeti arasındaki farkı göstermek istemiştir. Ayrıca bu bölümlerde Hasan karakterinin iç hesaplaşmalarına yer veren yazar, karakteri derinden işlemiştir. Burada yazarın amacının Hasan karakteri üzerinden kendi döneminde kimlik bölünmesi yaşayan Osmanlı gencinin durumuna vurgu yapma isteğidir.

Morina'nın ifadesine göre eserin bulunan nüshasında son sayfa eksiktir. Bununla birlikte olay örgüsüne bakıldığı zaman kazananlar Müslümanlardır. Yazar bu sonuç üzerinden ne olursa olsun kazananın "İslam" olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca yazara göre aşk ve vatan sevgisi karşılaştırıldığında vatan sevgisi üstün gelmektedir. Eserden çıkarabilecek olan diğer bir sonuç ise İslam medeniyetinin "hoşgörü" temeline sahip olması ve dini ibadetler ve inançlarda aracı bir kurum ya da kişinin

olmadığıdır. Yazar özellikle bu anlamı eserinde yaymış ve İslam medeniyetini savunmak istemiştir.

3.4. Muallim Naci Musa Ebu'l Gazan yahut Hamiyyet

Bu eser 1881 yılında yazılmış bir manzumedir. Bu manzumenin yazımında özellikle Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi eseri önemli bir kaynak oluşturmuştur (Gündoğdu, 2017: 319; Değirmenci, 2022: 2026). (Ek 26) Muallim Naci eserin ilk sayfasında Arap toplumunu övmüş ardından ise "ittihat" konusunun üstünde durmuştur. Bir milletin refahı ve mutluluğunu ittihat olgusuna bağlayan yazar, aslında bu vurgusuyla kendi dönemindeki halkına "birlik" çağrısında bulunmuştur (Naci, 1882: 3). Yazar bu birlik çağrısının ardından "adalet" kavramının üzerinde durmuş ve Endülüs Fethinin gerçekleşmesini de bu kavramın üzerine temellendirmiştir (Naci, 1882: 4). Endülüs Fethinin ardından bölgenin ilim ve irfanla dolduğunu belirten yazar ilimin de tek başına yeterli olmayacağını bunun ittihatla ve içtihatla birlikte bir devleti yükseltebileceğine değinir, bu bağlamda Endülüs Devletinden gurur duyduğunu vurgular (Naci, 1882: 5).

Muallim Naci bu beyitlerinin devamında medeniyeti ele alırken Osmanlı devletindeki medeniyet anlayışının -yahut Avrupalı yaşam tarzına bakış açılarının- insanlarca yanlış anlaşıldığını ve şekil üzerinde olduğunu belirterek bununla alakalı olarak Baston üzerinden örnek verir (Naci, 1882: 6). Bu vurgulamasının ardından yazar medeniyet örneği vermek için III. Abdurrahman'a değinerek onun dönemindeki ilim ve sanatın yüksek bir seviyeye geldiğini vurgular. Ancak bu seviyenin getirdiği zevk ve sefahatin devleti fakir ve çaresiz bıraktığını belirtir (Naci, 1882: 7).

İlerleyen beyitlerde yazar devletin bu hale düşmesinde diğer bir sebep olarak insanların birlik içinde bulunmaması ve devlet adamlarının dahi kendisini düşünmesiyle devletin şanını önemsemediklerini göstererek bir anlamda kendi devletinde yaşanan olaylara dair kayıtsızlığı şikâyet etmiştir. Burada yazara göre ilim ve irfan nasıl ki devlet adamlarının azmi sayesinde devletin topraklarında yükseldiyse, düşmanlık ve çöküş de aynı şekilde devlet adamları yüzünden gerçekleşmiştir (Değirmenci, 2022;2027). Bu parantezin ardından ise Emevî devletinin yaşadığı problemler sonucu parçalandığını ve devletçiklere ayrıldığını dile getirir (Naci, 1882: 8-9). Devletin çöküş dönemi içerisinde liyakatli insanlar bulunsa da dönemin genel şartlarının kötülüğünün o insanların ön plana çıkmasında engel teşkil ettiğini

vurgulayan yazar, düşmanın bu durumdan istifade ederek saldırı düzenlediğini ve pek çok yeri ele geçirdiğini belirtir (Naci, 1882: 10-11).

Yazar, önceki beyitlerde hem mesaj vermek amacıyla hem de okuyucuyu konuya hazırlamak için bir girizgâh yaparak eserinin asıl kahramanı olan Musa bin Ebu'l-Gazan'a yer verir. Bu beyitlerde Musa bin Ebu'l-Gazan'ın Gırnata kentini düşmanlara teslim etmemek için verdiği mücadeleye değinen Muallim Naci, Musa bin Ebu'l-Gazan'ı bir kahraman olarak tasvir eder (Naci, 1882: 12-13). Yazar devleti düşmandan korumayı ve kurtarmayı bir görev olarak görmektedir. Bununla birlikte yazar Gırnata'da bulunan ileri gelenlerin bu görevi yerine getirmeyerek toprağı teslim etme kararı aldıklarını, yalnız Musa bin Ebu'l-Gazan'ın bu karara karşı çıkıp ileri gelenlerle konuştuğunu, kendilerinin millete merhamet etmediğı takdirde düşmanın hiçbir şekilde merhamet etmeyeceğini dile getirir. Ayrıca kendilerinden öncekilerden ders almaları gerektiğini belirtir (Naci, 1882: 16-17). Onların topraklarını teslim etmeleri sonucunda şu anda esir olduklarını dile getirir. Aslında yazar, burada Osmanlı döneminde topraklarını düşman egemenliğine bırakmayı düşünenler için ve halkı milli benlik ve toprak bütünlüğünü koruma fikrini Musa bin Ebu'l-Gazan üzerinden okuyucuya aktarır.

Sözlerine devam eden Musa bin Ebu'l-Gazan kanlarının gözyaşına bedel olacağını, bu topraklarda hâkim olarak yaşamak varken düşman elinde köle olarak yaşamının ne kadar hakir bir durum olduğunu, şehri teslim etmenin hiçbir işe yaramayacağını çünkü düşmanın ateşinin sönmeyeceğini dile getirir. Buna ek olarak Vatanı korumanın namus olduğunu, " üç milyon" Müslüman topluluğı oldukları halde ileri gelenlerin neden halen daha şehri teslim etmek istediklerini sorgular (Naci, 1882: 19). (Yazarın eserde "üç milyon" kullanması muhtemelen Ziya Paşanın Endülüs Tarihi eserinden yararlandığını gösterir.) Burada yazar Ebu'l-Gazan'ın ağzından şehri teslimini Kerbala'da yaşanan olayla ilişkilendirmiş ve burada düşmanı Yezid bin Muaviye'ye benzeterek okuyucunun durumun önemini anlamasını sağlamıştır (Naci, 1882: 19). Diğer beyitlerde sözlerine ahlakın olmadığı yerde devletin olmayacağını vurgulayan Musa Ebu'l-Gazan şehadete katılma fikrinde olduğunu belirtir (Naci, 1882: 22). Ancak konuşmaya rağmen kimsenin fikrine katılmadığını gören Musa bin Ebu'l-Gazan meclisi terk eder ve şehrin dışına çıkar. Yazar buradan itibaren şehrin dışına çıkan Musa Ebu'l-Gazan'ın çarpışmalarını ve kahramanlıklarını anlatır. Ardından

Musa Ebu'l-Gazan'ın hak yolunda şehadet şerbetini içtiğini düşmanın esaretine düşmediğini belirtir (Naci, 1882: 26).

Sonuç olarak Muallim Naci bu eserin üzerinden Osmanlı tebaasına vatanın ehemmiyetini anlatmış, vatanın bekası için öncelikle birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulduğunu, birlik ve beraberliğin ise vatanın mensubu olan insanların ahlakına bağlı olduğunu vurgulamıştır. Adalet, hürriyet kavramlarını bu iki nokta üzerinden işleyen yazar, Endülüs'e dair güzel özelliklerden bahsederken öğütlerini sıralamış, kendi döneminde ortaya çıkan adaletsizliği, ahlaksızlığı, Avrupa'ya özenme sevdasını bu satırlar üzerinden eleştirmiştir. Endülüs devletinin çöküşü ve Gırnata şehrinin ileri gelenler tarafından teslim edilmesi durumları üzerinden düşüncelerini aktarmaya devam eden yazar, burada okuyucunun karşısına Musa bin Ebul Gazan adında "kahraman" olarak algıladığı bir şahsiyet öne sürmüştür. Bu şahsiyetin ileri gelenlerin meclisinde şehri teslim edilmemesi için yaptığı konuşmalar ile Muallim Naci okuyucuya fikir dünyasındaki vatansever kimliğini ön plana çıkartmıştır. Yazar şiirin sonunda ise onun şehadetinin hürriyet olduğunu vurgulamıştır. Hakan Değirmenci'ye göre bu eser Osmanlı Tebaasında Endülüs'ün acısını hissetmelerini sağlamıştır (Değirmenci, 2022;2030).

3.5. Namık Kemal- Renan Müdafası

Eser yaklaşık 60 sayfadan oluşmaktadır. (Ek 27) Eserin yazılış sebebini yazar eserinin önsözünde açıklamış olup Ernest Ronan'ın 29 Mart 1883 yılında İslam Medeniyeti hakkında verdiği konferansından ötürü yazıldığı vurgulanmıştır (Kemal, 1883: 8; Abdullah, 2022: 88). Yazar eserinin ön sözünde ve mektuplarında bu yazıyı oluşturmak için Ziya Paşa'nın "Endülüs Tarihi" ile İbn Hallikân'ın "Vefeyât'ul-Ayan" ve Ahmet Midhat'ın 3 ciltlik "Müdafaa" eserlerini istediğini ve bunları kaynak olarak kullanıldığını belirtmekle beraber eser kontrol edildiğinde herhangi bir dipnot görülmemiştir (Kemal, 1883: 8; Abdullah, 2022: 88). Yazar bu konferansın kısa sürmesine rağmen konferans hakkında derin ve fazla yazılar yazılabileceğini ve talep ettiği kitapların bu konuda yeterli olmayacağını vurgulamıştır (Kemal, 1883: 9).

Eserine giriş yapmak isteyen yazar, genel Avrupalı oryantalistlerin İslam Medeniyetine karşı bakış açılarının uzak kaldığını belirtmekte ve özellikle Arapça ve Farsça bilen ve bölgeyi yakından takip eden bazı aydınların bile İslam Medeniyetini

tanımamasını ve yanlış bilgileri savunmaya devam ettiklerini vurgular (Kemal, 1883: 11).

Müdafaanamenin ilerleyen bölümlerinde Endülüs farklı konularda ön plana çıkmaktadır. Örneğin Ernest Ronan konferansta Endülüslü hükümdarların bilimsel çalışmaları desteklediğini ve bu anlamda din ayrımı yapmadığını vurgular. Namık Kemal buna karşılık yazısında sadece Endülüslü hükümdarlara vurgu yapılmasını diğer İslam devletlerinin saklanması eleştirir (Kemal, 1883: 31). Yazarın diğer eleştirdiği örnek ise Ronan'ın konuşmasında İslam Medeniyetinin filozof yetiştiremediğini belirtmesinin ardından İbn Rüşd'ü en son ve en önemli filozof olarak tanımlamasıdır. (Kemal, 1883: 32) Ayrıca yazar, Ronan'ın İbn Rüşd'ün vefatına dair abartılı ve doğru olmayan bilgileri paylaşarak Hristiyan bir kadın olan Ablar'ın eğitim alabilmek için çektiği sıkıntıları saklamak istediğini düşünmektedir (Kemal, 1883;33). Yazarın diğer eleştirdiği bir husus ise Ernest Ronan'ın 1200'lü yıllarda İbn Haldun'un dışında önemli bir alimin olmadığını vurgulamasıdır. Yazar buna karşılık o yıllardaki İslam Medeniyetinin yetiştirdiği diğer âlimlere değinir (Kemal, 1883: 36). Namık Kemal'in Ernest Ronan'da eleştirdiği diğer bir konu ise, Hristiyanların Müslümanlara sadece "Engisizyon Mahkemeleri" yoluyla zarar verdiğini belirtmesidir. Yazar yazısında Müslümanlara yapılan diğer zulümlere örnek vermiştir (Kemal, 1883: 44). Bu ve buna benzer örneklerle eserini tamamlamıştır. Ancak mektubunda belirttiği üzere eserini basmaktan vazgeçmiştir (Abdullah, 2022: 90).

Eser, genel bir bakış açısıyla incelendiğinde ve örneklerin ışığında denilebilir ki Namık Kemal'in "Endülüs Tarihi" kitabını istemesinin en temel amacı İslam Medeniyetini savunmak değil Ernest Ronan'ın İslam Medeniyetinin zirvesi olarak Endülüs'ü görmesinden ötürü bu konudaki bilgileri teyit etmektir. Özellikle bu konuda Ronan'ın Endülüs'e olan bakış açısına karşı çıkmak ve Endülüs'ün de İslam Medeniyeti olduğunu vurgulayabilmek adına bu kaynağı kullandığı düşünülmektedir. Namık Kemal'in Renan müdafaanamesi Endülüs algısına dair yapılan çalışmalar kontrol edildiğinde pek fazla yer verilmediği ve araştırılmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Namık Kemal ilgili yapılan bir çalışmada bu eserin yayınlanmadığına dair Namık Kemal'e ait mektubu paylaşmasına karşın bu eserin içeriğinden bahsedilmemiştir. Eserin içeriği kontrol edildiğinde diğer pek çok eser ve makaleden farklı olarak Endülüs kavramını İslam Medeniyetini savunma amacıyla değil, Renan'ın tezinin değindiği kaynakları göstermek amacıyla kullanmıştır. Bu örnekler

üzerinden doğuda bulunan İslam Medeniyetini açıklamaya çalışmıştır. Bu anlamda kendi döneminde yayınlanmamış olmasına karşın çalışmada önemli bir yeri bulunmaktadır.

3.6. Sami Paşazade Sezai

3.6.1. Musâhabe

Yazarın bu makalesi *İkdam* dergisinde 1899 yılında yayınlanmış olup, yazar ilk olarak gazetelerin kendi dönemindeki görevini ve işleyişini eleştirmektedir. Yazara göre dünyada olan şeylere rağmen farklı şeylere değinilmesinden şikayetçidir. Burada bu eleştirisine örnek olarak Amerika-İspanya arasında yaşanan savaşın anlatılmayıp farklı bir konudan bahsedilmesini abes bulmaktadır (Kerman, 2003: 22).

3.6.2. Mısır ve Mısırlılar

Yazarın bu yazısı 11 Temmuz 1903 tarihinde *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinde yayınlanmıştır. Yazar yazısında genel olarak Mısır'ın alınmasından ötürü İngilizlere karşı bir kızgınlık hissetmesiyle birlikte, asıl suçlu olarak II. Abdülhamid'i görmektedir (Kerman, 2003: 60). Yazar, İngilizlerin Mısır'ı almalarının ardından gerçekleşen değişimlere değinerek burada kendi dönemindeki İslam medeniyetiyle Bağdat ve Endülüs'te bulunan İslam Medeniyetini karşılaştırmaktadır. Bağdat'ı ve Endülüs'ü ilim ve irfan merkezi haline getiren İslam'ın kendi dönemindeki Mısır'da olmadığını ve olması gerektiğini belirtmektedir. Burada kastedilen İslam "kılıçla, tüfekte ve topla" olan değil, "kitapla, kalemle ve irfanla" olan İslam'dır (Kerman, 2003: 61).

3.6.3. Yemen

Yazı, *Şûrâ-yı Ümmet* dergisininin 78. nolu sayısında 4 Temmuz 1905 tarihinde yayınlandığı görünmektedir. Yazar, bu yazısında Yemen'in işgalini ve bu işgalde Osmanlı Devleti'nin özellikle yönetimin konumunu eleştirmektedir. Ancak eleştirdiği sadece yönetim değil, Arap topluluklarınınin bakış açısıdır.

Kendileri dünyaya en büyük medeniyetlerden birini getiren milletin ahfadından oldukları halde asırlardan beri Bedevilikten çıkıp medeni olmayı istemiyorlar (Kerman; 2003: 207).

Araplara her şeyden ziyade kendi tarihleri gösterir ki, İslam arasına düşen bu nifaktan dolayı en evvel mahvolacak kendileridir. Ecnebi devletlerin

teşvikiyle Devlet-i Osmaniye'nin zayıf düşmesine sebep olurlarsa kendileri de payidar olamaz (Kerman; 2003: 209).

Yazar bu cümleleriyle Endülüs Devletini ve Endülüs Medeniyetini örnek göstererek kendi dönemindeki Arap birliklerinin yaşadığı durumu ve devletin bu duruma karşı verdiği tepkiyi değerlendirmeye çalışmıştır.

3.6.4. Abdülhamid Ahlakiyyundan

Yazı, 14 Eylül 1905 tarihinde *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinin 82. nolu sayısında yayınlanmıştır. Yazar, dönemin yöneticisi II. Abdülhamid'i bazı konularda eleştirmekte ve özellikle kadın haklarıyla alakalı bazı konuları değerlendirmektedir.

İslamiyet'i kendilerinden aldığımız Arapların kadınları Endülüs'te camilerde ders verirler ders alırlardı. Mecâmi-i ülfetin, mahalif-i irfanın cemal ve kemali idiler; o Araplar ki muhadderâtın iffet ve ismeti İslamiyet'in zemini idi (Kerman; 2003: 226).

Bu örneğiyle yazar, aslında Müslüman bir kadının sosyal hayatta bir yeri olduğunu ve kendi döneminde kadınların sosyal hayattaki konumunun kısıtlandığını düşünmekte ve bu kısıtlanmayı reddetmektedir.

3.6.5. Fas

Yazarın bu makalesi 24 Şubat 1906 tarihinde yine *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinde yayınlanmıştır. Yazıda değinilen ana fikir İslamiyet'in ilim ve irfanı emretmesine rağmen kendi döneminin Müslümanlarının cahil kaldığının bu cahillikten ötürü Avrupalılar tarafından topraklarının zapt edilmesidir (Kerman, 2003: 236). Yazar buna örnek olarak Endülüs'ün zapt edilmesinin izlerinin Fas'ın her köşesinde hissedildiğini vurgulamaktadır. Yine bu örneği devam ettirip Abdurrahman Sağır'ın Fas sultanına sığınmasını ve sultanın onu hain görmesinden bahsederek geçmişe dair bir hatırlatma yapmak istemiştir (Kerman, 2003: 237). Yazar bu örneğinden sonra konuyla alakalı günümüzde de aynı şeylerin yaşandığını Fas'ın kendi yakınındaki Cezayir ve Tunus'ta yaşananlardan ders çıkarmadığını İslamiyet'in halen daha olması gerektiği gibi uygulanmadığını, kendi dönemindeki Faslıların "ilim ve irfan merkezinde yaşayan" Endülüslülerin torunları olup olmadığını sorgulamaktadır. (Kerman, 2003: 237). Yazar yazısının sonunda her İslam devletinin halklarına takındığı tutumun ve devletlerini yönetim biçiminin iyi olmasıyla Avrupalıların himayesinden kurtulabileceğini vurgulamaktadır. Bu konuda özellikle Osmanlı Devleti'nin üzerinde büyük bir

sorumluluk olduğunu ancak II. Abdülhamid'in bu alanda hiçbir icraat yapmadığını hatta önceki yapıları yıktığını belirterek eleştirir (Kerman, 2003: 239).

3.6.6. Girit Müslümanları

Bu yazı da *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinde 24 Mayıs 1906 yılında tarihinde yayınlanmakta olup asıl konusu Girit Müslümanlarının bu tarihte yaşanacak Kanun-i Esasi seçimlerinde önemli bir rolü olduğunu vurgulamakta olan yazar, bu avantajın Müslümanların ve İslamiyet'in lehine kullanması gerektiğini belirtmektedir (Kerman, 2003: 257). Bununla birlikte İslam'ın şu anda medeniyetten ve çağdaşıktan uzak olduğunu vurgulamaktadır. Bunun sebebinin İslamiyet'i tam olarak yaşanmadığını belirten yazar, İslami emirlere uyulduğu zaman, geçmişte Bağdat ve Endülüs gibi ilim ve irfan merkezi gibi olabileceğini iddia etmektedir (Kerman, 2003: 257). Yazının ana fikri ise İslam birliği ve hürriyetin bilimle gerçekleşeceğidir (Kerman, 2003: 258).

3.6.7. Gırnata

Yazar yazısının başında Gırnata için bir Arap şiirinden bahseder. (Ek 28) Bu şiirin içerisinde yer alan "güneşin kızılığı" olgusunun Gırnata'da bulunmasının sebebinin "sefayı, meclisi; kin cehalet ve ihtirası" barındıran Elhamra Sarayı'nın olduğunu dile getirir. Bununla birlikte Gırnata'nın üzerine batan güneşin kendisine ilmi ve medeniyeti çağrıştırdığını da vurgulamaktadır (Sezai, 1924 : 58). Sami Paşazade Sezai Gırnata'nın bir zamanlar Kurtuba, İşbîliye ve Belensiye gibi şehirlerden insanların göç ettiği ve sığındığı bir merkez olduğunu belirterek, buraya gelen insanların arasında önemli mimarların olduğunu ve ortaya koydukları eserlerle Gırnata'yı bir "Medine-i Fazıla" haline getirdiklerini vurgular. "Medine-i Fazıla" olgusunu kazandıranın sadece mimarlar olmadığına dikkat çeken yazar, Muhammed el-Kâtib, İbn Haldûn ve İbn Battûta gibi önemli alimlerin de bu göç eden Müslümanlar arasında olduğunu belirtir. Endülüs Müslümanlarını göçe zorlayan ve bu medeniyetin silinmesine sebep olan Hristiyan ruhbanların aşırı tutumudur. Bu tutumları yüzünden yazara göre Avrupa ilim ve medeniyetten 400 sene daha uzak kalmıştır (Sezai, 1924: 59). Ardından Sami Paşazade Endülüs Devleti'nin yıkılışına yer vermekle birlikte tarihsel bir anlatımdan farklı olarak kendisi için önemli bir noktaya dikkat çeker. Yazar devletin yıkılışını okuyucunun aklında kalıcı bırakmak ve tarihsel olarak birbirleriyle ilişkili olmaları sebebiyle Abbâsî devleti üzerinden örnek verir (Sezai, 1924: 60). Abbâsî Devleti yıkılış sürecinde her şeye rağmen medeniyeti yükseltmek adına çokça çaba sarf

etmiştir. Aynı durum Gırnata Halifeleri için de geçerlidir. Gerek göç eden mimarlar ve alimler sayesinde gerek Halifelerin tutumları sayesinde Gırnata kenti medeniyetini oldukça yükseltmiştir. Öyle ki yazar Gırnata'nın yıkılış döneminde tarım bakımından "İrem Bağlarına" mimari bakımından "Medine-i Mes'ud'a" ilim bakımından ise "üniversiteye" benzediğini vurgulamıştır (Sezai, 1924: 61). Ancak bu yüksek medeniyete ve bunca Müslümanın bir arada yaşamasına rağmen devletin iç karışıkları ve dış savaşlar engellenememiş ve devlet yıkılmıştır. Özellikle yazar bu durumun sebebini Abbâsî Devleti üzerinden vererek iki devletin yıkılmasında "İslam'ın temel şartlarından olan birlik ve beraberlik" eksikliğini etken olduğunu vurgulamaktadır (Sezai, 1924: 60). Yazar tekrar Gırnata'nın yapılarına değinerek bu yapıları inşa eden mimarların işledikleri sanat sayesinde şehrin bir mimari merkezine dönüştüğünü belirten yazar, bir zamanlar bu insanların topraklarını terk edip göçe zorlanan bir milletin vatandaşları olduğunu, bu milletin gerek kurumlarının gerek ilminin gerek mimarisinin tamamen tahrip edildiğini vurgular. Kendi döneminde Gırnata'da kalanların ise o üzüntünün bir hatırası olduğunu belirtir. Bu milleti yıkılmaya yüz tutmuşken tekrardan ümitlendiren durumun II. Mehmet'in İstanbul'u alması olduğunu belirten yazar, sonrasında milletin "sükut-u ebedi" olarak kendi dönemine kadar kaldığına dikkat çeker (Sezai, 1924: 62).

Yazar bu genel girişin ardından Gırnata'nın dağlarından, bulunduğu bölgeden bahseder. Bu kısımda genel bir coğrafi bilgi vermek yerine Elhamra sarayı ve çevresindeki harap olmuş yerleri anlatarak bu yerlerin "şark seccadeleri serilmiş" gibi bir görüntü verdiğini vurguladığını belirtir (Sezai, 1924: 62). Yazar genel bakışın ardından "Arab'ın Ah Ettiği Yer" olarak geçen tepe için bir kişileştirme yaparak bu tepenin yazarı bir "Şarklı" olarak gördüğünü ve onunla konuşmak istediğini belirtir (Sezai, 1924: 63). Buradan yola çıkıldığında özellikle yazarın Gırnata ile kendisi arasında özel bir bağ kurmuştur. Bu bağ "Şark" bağıdır. Her ne kadar Gırnata bir Avrupa kenti de olsa o yine "Şarklır." Sami Paşazade Sezai bu ilişkiyle aslında okuyucuya "Batı medeniyetine girmek için her şeyi yapsan da sen bir şarklısın" mesajını vermeye çalışır. Yazar Gırnata şehrinde yaşadığı hissiyatı başka hiçbir yerde yaşayamadığını dile getirerek Gırnata'nın her zerresinde bir ışığın yansıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca yazar, bu şehirde bir "Afrika" hissiyatı olduğunu belirtir.

Gırnata hakkında genel bir giriş yapan yazar, kaldığı otelde rastladığı bazı durumlar ve şahıslar üzerinden kendi hissettikleri ile bir karşılaştırma yapar, Buna göre otelde

bulunan Amerikalıların otelde yaptığı konuşmalarından yola çıkarak onların sanata ve hayata bakış açılarını “Kaba, Gösterişli ve Geniş” olarak tanımlanmaktadır. Ancak Arap Sanatı “İnce, Mütevazı ve Derin” olduğu için bu şehre geldiklerinde şaşkınlık yaşayabileceklerini de vurgular (Sezai, 1924: 64). Bu düşüncesini ise Avusturyalı bir kadınla yaptığı sohbetiyle ispatlamaya çalışan yazar konuşmanın ardından odasına çekilerek “Arab’ın Ah Ettiği Yer” olarak adlandırılan tepenin kendisini çağırdığı ilk zamanda endişe hissettiğini ancak bu endişenin yerini vicdan duygusuna bıraktığını belirtmiştir. Bu vicdan duygusunun sebebi bir ihtimal daha önce Gırnata veya Endülüs’e olan bakış açısı olabilir (Sezai, 1924: 66).

Yazar eserin bu kısmında farklı bir noktaya geçer ve düşünceler içerisindeyken elinde bir kitap bulduran hayali bir karakter ile karşılaşır. Bu karakter ile birlikte bir topluluk da gördüğünü belirten Sami Paşazade Sezai karakterin Gırnata’nın son hükümdarı olan Abdullah es-Sağır’ın annesi olan “Aişe Sultan” ile karşılaştığını belirtir. Yazar daha sonra bu karakterin ağzından bir kez daha uzaklarda görünen o topluluğun ilim ve medeniyet anlamında kemale erdiğini ancak bununla birlikte milletini dağıtan ve yıkan unsurun “birlik ve beraberliğin eksikliği” olduğunu vurgular (Sezai, 1924: 67). Ardından Gırnata kentine İslam’ın ve Müslümanların zulüm ve pişmanlığının devam ettiğine dikkat çekmek amacıyla Aişe Sultan’ın ağzından “Abdullah es-Sağır’ın 500 yıldır ağladığını” belirtir. Ardından Aişe Sultan, yazara elindeki kitabın Kur’an-ı Kerim olduğunu vurgulayarak bu kitabı verir. Bunun sebebi olarak ise İslam Medeniyeti için Anadolu’da kanlarıyla ve canlarıyla mücadele eden insanlarda kalması gerektiğini bildiren Aişe Sultan yazarın gözünden kaybolur. Yazar yazısını bu şekilde bitirir (Sezai, 1924: 68).

Sami Paşazade Sezai’nin İspanya’ya gittiğinde yazmış olduğu iki yazıdan birisi olan bu yazı ilk başta bir gezi yazısı olarak görülse de gerek kendi düşüncelerini ön plana koyarak gerek hayali bir karakter ile konuşma sağlayarak okuyucuya Gırnata kentini yakınlaştırmaya çalışmıştır. Özellikle yazısında Gırnata’dan yola çıkarak okuyucuya “birlik ve beraberlik” olgusunun önemini ve “batılılaşma” çabasında olan halkının belli bir kesimine “şark” kimliğinden vazgeçilemeyeceği mesajlarını aktarmaya çalışmıştır. Özellikle otelde yaşanan durumlara ayrıntılı yer vererek bir “batılı” anlayışı ile bir “şarklı” anlayışın asla aynı olamayacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca yazar, Endülüs halkının İstanbul Fethi’ne bakış açılarını yazısında yer vermesi ve Aişe Sultan’ın kendisi üzerinden milletine Kur’an-ı Kerim’i emanet etmesine dair

yazdıkları sayesinde okuyucunun Endülüs ile Osmanlı arasında hem tarihi hem de dini bir yakınlaştırma oluşturmaya çalışmıştır. Yazar İspanya'nın farklı bölgelerine gitmiş olsa da Gırnata şehrini anlatmasının iki temel nedeni olabilir. İlk neden olarak bu şehir, Yıkılan Endülüs ve İslam medeniyetlerinin hatıralarını taşımaya devam etmektedir. İkinci olarak ise muhtemelen kendi dönemindeki İstanbul ile Gırnata arasında yakın bir bağlantı kurmuş olma ihtimalidir.

3.6.8. Mescid'ül Cami: Elhamra

Eser 1914 yılında yazılmış olmasına karşın 1927 yılında *Yeni Kitap'ta* yayınlanmış olup toplam 5 sayfadır. (Ek 29) Bu gezi yazısında bilgilerin yanı sıra resimler de kullanılmış olup bu resimlerin bir kısmı Yıldız Albümünde bulunan İspanya ile alakalı resimlerle örtüşmektedir. Muhtemeldir ki Sami Paşazade Sezai'nin sefreti zamanında bu resimler Yıldız Albümlerin de yer bulmuştur.

Yazarın gezi sırasında ilk durağı Kurtuba'dır. Bu kent için yazar pek çok millet ve medeniyetin elinde bulunmasına karşın Arapların kurduğu devletin üniversitesi olduğunu eserinde vurgular (Sezai, 1927: 12). Yazar, bu kentin İslam devletiyken 1 milyon nüfusa sahip olduğunu, kendi döneminde ise 5 bin nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Şehrin genel mimarisi ve yapısı hakkında bilgiler veren yazar, özellikle şehrin dar sokaklarının kendisinde merak uyandırdığını ve heyecanlandığını dile getirir. Yazarın bu sokaklarda çekildiği bir fotoğraf da yer almaktadır (Sezai, 1927: 13). Sokaklarda gezerken karşısına "Kurtuba Camii" çıkar. Yazar camiinin bulunduğu yerden farklı olarak şarka mahsus bir âleme sahip olduğunu dile getirir. Caminin mimarisinden bahseden yazar, mimari güzelliğine rağmen caminin kiliseye çevrildiğini ve Müslümanların yaptığı mihrabın kaldırıp yerine Şarlken tarafından bir kilise mihrabı yapıldığını vurgulamaktadır (Sezai, 1927: 12).

Yazarın gezisinde ikinci durağı Gırnata şehridir. Yazar Gırnata şehrini Paris, İstanbul, Madrid ve Viyana ile karşılaştırarak bu şehirleri "ihtiyar" Gırnata şehrini "genç" olarak görür. Gırnata şehrinin doğasının Roma'ya atıf yaptığını, Gırnata'daki bir serçenin sesinin aslında bir milyon insanın feryadını duyurduğunu belirten yazar bunlara karşın şehri genç görmeye devam etmektedir (Sezai, 1927: 13). Yazar Gırnata şehrinin eski zamanın hatıralarını gün yüzünde tutmaya devam ettiğini vurgular. Yazarın kente ulaştıktan sonraki ilk durağı Elhamra Sarayıdır. Saraydan çok bir yerleşim bölgesine benzettiği Elhamra'nın giriş kapısına dair bir fotoğraf ilave eden

yazar, bu bölgenin dışa kapalı olarak çeşitli evlere, avlulara ve havuzlara sahip olduğunu belirtir. Ardından “Sefirler Salonu” bölümünün bir fotoğrafını yerleştirerek bu bölümün mimari özelliklerini anlatmaya başlar ve bu mimarinin bir Arap ruhu taşıdığına değinir (Sezai, 1927: 14). Ayrıca bu sarayın Avrupalılar tarafından anlaşılamayacağını vurgulayan yazar, bu sanatı anlamak için “Şarklı” olmak gerektiğini belirtir. Yazara göre Avrupalılar için sanat anlayışı heykel ve resimden ibarettir. Bu sebepten ötürü bu saray onlara göre sanat kurallarının dışına çıkmış olup, sarayı inşa edenlerin sanattan anlamadığı düşünmeye sevk etmiştir. Bu düşünceye karşılık yazar, bu sanatı bir “şarklı” gördüğü takdirde normal karşılayacağını bildirir (Sezai, 1927: 16).

Yazarın bu eserde değindiği diğer konu ise sarayın mimarisinde bulunan “ve lâ gâlibe illallâh” lafzıdır. Bu lafzın sarayın her yerinde olmasını hükümdarların ümitsizliğine bağlar. Bu lafzı “elim ve zelil” bir tevekkül olarak görür. Bu bakış açısına sahip olmasının temelinde Osmanlı Devleti’nin yaşadığı çöküntü ve bu çöküntüye karşı devletin ümitsizliği yatabilir (Sezai, 1927: 16).

3.6.9. Yeni Neşriyat

Zeynep Kerman’ın eseri kontrol edildiğinde Yıldız’ın belirtmiş olduğu “Yeni Neşriyat” başlığı yerine “Neşriyat” başlıklı yazısı bulunmuştur. Bu yazı da yazarın diğer yazıları gibi, *Şuray-ı Ümmet* dergisinde yayınlanmış olup eser 22 Teşrin-i Sani’de yazıldığı veya yayınlandığı görülmektedir. Yazı kontrol edildiğinde ise kendi döneminin Osmanlı Devleti’nde yaşanan yayıncılık hayatında yaşanan zorluklardan bahsedilmektedir. Bununla birlikte Endülüs ile alakalı olarak herhangi bir örnek ve ibare bulunamamıştır (Kerman; 2003: 81).

3.6.10. Ahval-i İnan

Yazar, İnan ve Fas devlet rejimlerinde yaşanan olayları değerlendirmek amacıyla yazdığı bu yazı, *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinin 140/64. sayısında yayınlanmıştır. Yazar bu iki devlet yönetimlerinin durumunu Endülüs’te bulunan Gırnata hükümetinin son hükümdarı olan Abdullah es-Sağir’in durumuna benzetmiş ve Fas Hükümdarı Mevla Abdülaziz’e ve İnan Şahı Muhammed Ali Şah’a ibret olması gerektiğini vurgulamıştır (Kerman; 2003: 439).

Sonuç olarak yazarın Endülüs’ü yazılarında ve eserlerinde kullanma amaçları farklı gibi gözükse bile aslında iki ana temelde toplanmaktadır. İlk olarak, yazar, Madrid

sefaretı görevinden ötürü Endülüs'ün bölgelerini mistik bir havayla da olsak anlatmak istemiştir. Bununla birlikte İslam birliğini de bu yolla savunduğu görülebilir. İkinci olarak ise kendi döneminde yaşanan farklı olaylara karşı düşüncelerini ve eleştirilerinde haklı olduğunu gösterebilmek ve kuvvetlendirmek amacıyla Endülüs'e yer verdiği görülmektedir. Sami Paşazade Sezai, Endülüs'e dair iki yazısından başka bazı yazılarında da Endülüs'ü örnek göstermiştir. Yazarın aşağıda belirtilen yazılar genel olarak Şûrâ-yı Ümmet dergisinde yayınlanmış olup, Musahabe yazısı İkdam dergisinde yayınlanmıştır. Çalışmada Özlem Yıldız'ın çalışmasından yararlanılmış olup, çalışmanın içerisinde kaynak olarak Zeynep Kerman'ın eserlerinden yararlanılmış ve bu yazıların hangi dergi veya gazetelerde yayınlandığına dair bir bilgi verilmemiştir.

3.7. Filibelizâde Mehmed Nizameddin Endülüs Mersiyesi Tercümesi

Endülüs Mersiyesi Nizami Tercümesi

Hengam-ı tamamında gelir her şeye noksan;

Ömründeki hoşluklara aldanmasın insan.

Her şey mütehavvil, bu fena sence de meşhud,

Bir lahza meserret göreni kahreder ezman.

Dünya denilen yer olamaz kimseye müşfik,

Bir hal-i muayyende devam eyleyemez ekvan.

Tesirini göstermez ise seyf ite mızrak,

Her zırhı yed-i dehr eder elbette perişan

Seyfin kını Gımdan'da eğer olsa da mahfuz;

Her seyfi eder seyf-i zeman hak ile yeksan.

Fikret: Yemen'in nerde ekâlil-i zerrini?

Fikret ki: bugün nerde o şahan-ı cihanban?

Karun'un o bitmez görünen serveti nerde?

Bak, nerde bugün Ad ile, Adnan ile Kahtan?

Naçar, kabul eyliyerek emr-i azimi, onlar ki,

Bugün oldu bir efsane-i devran.
Rüyada temaşa edilen şey gibi hatta,
Her mülk-i melik şimdi gayalat ile siyyan.
Dara'ya zaman çattı, zaman oldu mukatil;
Kısra'ya vefa etmedi iyva için eyvan.
Her vakıa bir gün bile sehl olmadı Sab'a,
Fikret ki beka bulmadı, alemde Süleyman.
Bin türlü musibetleri var dehr-i deninin; İmla eder ezmanı, meserret ile ahzan.
Geçmekte teselli ile her hadise lakin İslam'a hulül eyliyemez gaflet ü sülvan.
Sehlân u Uhud üstümüze münhedim oldu;
Düştü Adâ bir derde ki, yok sabrına dermân.
İslam'a nazar değdi, musibetler erişti,
Hâlî bugün İslam'dan o aktâr, o büldân
Sor... Mürsiye'nin hâlini sen şimdi, Valans'dan
Sor... Nerde, ne hal oldu bugün Şâtıba, Ceyyân?
Sor... Dâr-ı 'ulüm olmuş olan Kurtuba nerde?
Sor... Nerde yetiştirdiği her âlim-i zîşân?
Sor Hims'ı... Bugün nerde, o nüzhetleri nerde?..
Bunlardı birer 'aşimesi cümle bilâdın,
Beyhûde bekâ lâfzı, fenâyâb ise erkân
Sor... Nerde o 'Azv nehri, o feyyâza vü reyyân?
Ma'sûku için ağlayan âşık gibi gamla,
Ma'sûm olan İslâm'ı, bütün eyledi giryân
İslâm'ı tükenmekle o yerler çöle döndü.
Onlar ki, bugün bulmadadır küfr ile 'umrân
Mescidlerinin yerleri hep oldu kenîse,

Her buk'ada nākûs u sanem oldu nümâyân.
Câmidse de hatta buna mihrâblar ağlar;
Hattâ buna, minberler olur mersiyehânân.
Ev gâfil! Uyan, mev'iza-i dehre nazar kıl...
Sen uykuda olsan bile dehr olmada yaqzân
Ey mâşi-i mesrûr-i vatan! Hims'ı hayâl et!..
İnsanı nasıl ba'de ezîn aldatır evtân?
Mensî bu musîbet ile her fâci'a lâkin,
Vermez buna dehrin ebediyyetleri nisyân.
Ey atların a'lâlarına rākib olanlar!
Onlar ki, bugün sâhib-i zîsebkāt-i meydan.
Ey en kesici seyfleri hâmil olanlar!
Onlar ki, olur tozların 'umkunda dirahşân.
Ey karşıdaki kıt'ada râhat yaşayanlar!
Onlar ki, o evtân ile pür-saltanat ü şân.
Siz, Endelüs'ün hâlini hiç duymadınız mı?
Her kâfile etmişken onü âleme destân.
Âcizleri sizden ne kadar istedi imdâd
Hep öldü, esir oldu, kımıldanmadı insan
Yâ Rab! Bu tekâtu' nedir İslâm arasında?
Ey kulları Hakk'ın, bütün ihvânsınız ihvân!
Sizlerde bulunmaz mı sebât ehline himmet?
Hiç kalmadı mı hayr için ensâr ile a'vân?
Vâveyl bugün zill'e düşen kavm-i azîze,
Bir kavm ki mahvetti mezâyâsını tuğyân.
Dün her yere sultân iken onlar, bugün eyvâh...

Küfr ellerinin hükmüne kulluk ile nālân.

Görseydin eğer onları bîkes, mütehayyir,

Eylerdi sana zilletin envâmı i'lan.

Görseydin o ağlaşmayı onlar satılırken,

Eyler idi hayrân seni, ehvâl le ahzân.

Yâ Rabbî! Cüdâ eylediler mâder ü tıflı;

Eylerse teferruğ nasıl, ervâh ile ebdân

Bâkirleri ki, neyyir-i nev-tâli'a benzer,

Pür-şa'şa'a parlar gibi yâkût ile mercân.

Râmetmek için cebr ile hep aldılar elden,

Gözler dolu yaşlarla, yürekler ise hayrân.

Eyler bu mesel hüzn ile her qalbi izâbe,

Kalbinde eğer var ise İslâm ile îmân

Bu mersiye “an” redifi ile Osmanlıcaya çevirisi yapılmıştır. Mersiyede kelimeler aslına daha yakın tutulmuş, hatta pek çok kelime aynı şekilde tercüme edilmiştir. Tercüme edilirken Arapça ve Türkçe'nin yanında Farsça kelimelere de başvurulmuştur. O günde bu kelimeler ve tabirler her ne kadar anlaşılabilir da günümüz için bu söz konusu değildir. Nizami tercümesinin bir özelliği de üslubudur. Buna göre Nizameddin Bey, mersiye'yi tercüme ederken bu eseri okuyanların, devletin her bir ferdini kendi kardeşi saymasını, milliyetçilik akımının, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya sürükleyebileceğini anlatmak ister. Bu istek sadece Nizameddin Bey'in değil, o dönemde yaşayan pek çok Osmanlı aydınının da isteğidir. Bu anlamda Endülüs Mersiyesinin tercüme edilmesi halkı ve insanları bir olmaya çağırarak için en önemli araçlardan biri olmuştur.

3.8. M. Şemseddin İslam'da Fen ve Felsefe Sırat-ı Müstakim Dergisi (Ek 30)

Sırat-ı Müstakim dergisinin 1328 yılı Eylül ayında çıkan sayısında İslam'da Fen ve Felsefe başlığı altında Endülüs'ten bahsedilmiştir. İlk paragrafta Avrupa'nın dokuzuncu asırdaki durumuna değinilmiştir. Buna göre Avrupa debdebe ve kabusa yakın bir baskıyla ezilmekte, Avrupa halkının derebeyleri krallar ve papalar tarafından

hayatları kemirilmektedir. Yazar, Avrupalıların çektikleri sıkıntılar ve hürriyetlerine verilen zarar için başvuracakları hiçbir yerin olmadığını belirtmiştir (Şemseddin, 1911: 20). Bu dönem için İslam medeniyetiyle karşılaştırma yapan yazar İslam medeniyetinin ilim ve irfanda ileride olduğuna değinir. Hristiyanlardaki ilim denilen şeyin birkaç dua ve hurafeden olduğunu öne süren yazar, Avrupa'nın ilerisinde bulunan Endülüs Devletinin Vizigotlar'ın ardından bölgeye irfan nurunu ve bilgiyi dağıtmaya başladığını dile getirir (Şemseddin, 1911: 20).

Yazar, yukarıda belirttiği bilgilerin ışığında galip olan millet sadece maddi değil maneviyata da hâkim olması için, ilmi ve medeni açıdan o kavmin üstünde olması gerektiğini vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 20). Bu yorumundan hareketle yazar Müslümanların "istila" ettikleri yerde madden ve manen hakimiyet sağladıklarına değinmiş, Endülüs'te genel dilin terkedilmesini on beş senede sürdüğünü mahalli dillerin otuz sene de terkedildiği vurgulayarak Endülüs'teki İslam Medeniyetinin Hristiyan medeniyetine ne derece etki ettiğini göstermek istemiştir.

İspanya'nın Müslümanlar tarafından alındığı zamanda hiçbir şekilde ilmi bir gelişme olmadığını ancak Müslümanların İspanya'ya ilmi anlamda pek çok şey kazandırdıklarını belirten yazar, özellikle hac ibadetinin ilmin doğudan batıya akmasında önemli bir rol oynadığına değinmiştir (Şemseddin, 1911: 21). Daha sonraları hac yolculuklarının ilim yolculuklarına dönüştüğünü söyleyen yazar, bu yolculukların halifeler tarafından ödüllendirildiğini de vurgulamaktadır. Özellikle IX. yüzyılda II. Abdurrahman'ın çalışmaları ile pek çok ilim ve edebiyat erbabının Endülüs'e geldiğini belirtir. Ancak Endülüs'ün Bağdat ile X. yüzyılda rekabet edebilecek hale geldiği yazar tarafından savunulmaktadır (Şemseddin, 1911: 21).

Yazara göre Hicri IV. asır Endülüs'ün en zirvede olduğu devirdir. Endülüs'teki İslam hilafetinin en zirve hükümetlerinin III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemi olduğu yazar tarafından vurgulanmaktadır (Şemseddin, 1911: 21). Yazar bu savunmasına örnek olarak III. Abdurrahman'ın Avrupa hükümdarları ile kurmuş olduğu dostane ilişkiler neticesinde Alman Devletinden gönderilen heyetin Endülüs Devleti hakkında yaptığı yorumu göstermektedir (Şemseddin, 1911: 21). Yine İstanbul Kayseriyle yapılan görüşmenin tarih için önemli olduğunu belirten yazar bu dönemin ilmi alanda zirve bir dönem olduğunu belirtmek amacıyla onun döneminde yaşamış ve icraatlar gerçekleştirmiş tıp alimlerinin isimlerini vermiş ve bununla birlikte Medînetü'z-Zehrâ'da tıp fakültesi olduğunu belirtmiştir. Bu fakültenin ilk Dâru'l-Fünûn olduğunu

belirten ve bu yerin zahiren saray olduğunu vurgulayan yazar dahilinde bir ilim yuvası olduğuna değinmiştir (Şemseddin, 1911: 21).

Yazar II. Hakem'in babasının yolundan gittiğine değinerek burada özellikle doğuya gönderdiği heyetlerden bahseder. Bu heyetler gittikleri yerlerde yazılmış olan eserleri toplamışlar ve istinsah etmişlerdir. II. Hakem'in ulemaya karşı olan davranışına örnek olarak İsfahâni'nin eserine gönderdiği hediyeden bahseder, ayrıca sarayında özel olarak nadir eserleri kaydetmekle meşgul olan memurlarının bulunduğunu belirten yazar, bu dönemde oluşturulan kütüphanenin sadece kataloglarının 44 cilt olduğuna yer verir (Şemseddin, 1911: 21). Yazar II. Hakem'in kütüphanesi hakkında Casiri'nin verilerine dayanarak 600.000 bin cilt kitap olduğunu belirtmiştir (Şemseddin, 1911: 21). II. Hakem'in ardından Vezir Mansur'a ve onun âlimlere bakışına değinmiş bununla birlikte diğer devlet erkanının âlimlere karşı takındıkları tavrın, onların çalışmaları üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu belirtmiştir. Yazar âlimlerden bahsederken özellikle Zehrâvî, İbn Cülcül, Mesleme b. Ahmed gibi isimlere yer verir (Şemseddin, 1911: 21). Özellikle III. Abdurrahman'ın ve II. Hakem'in döneminde devlet memurlarının çoğunluğunun ulemadan oluştuğuna değinir. Burada örnek olarak Müslime bin Ahmed'in Endülüs'te astronomi ve matematik alanını geliştirenlerden biri olduğunu söyler ve onun hakkında daha fazla bilgiyi V. Asırda vereceğini belirtir (Şemseddin, 1911: 21). Yazar, Gerbert -Sylvestre namıyla papalığa kadar yükselmiştir.- adlı bir gencin Endülüs'ten eğitim aldığını ve onun astronomi ve matematik alanında iki çeviri yaptığından bahsederek, bu örnek gibi pek çok Avrupalı gencin aynı şekilde İslami okullarda okuduğundan ve vatanlarında medeniyeti kurmaya çalıştıklarından değinir (Şemseddin, 1911: 21).

IV. hicri asırda Endülüs'teki ilim ve fenin köklü olduğunu belirten yazar, burada örnek olarak Amerikalı meşhur "Draper" adındaki araştırmacının -İlim adamlarından olduğunu belirtiyor.- "Avrupa'nın Entelektüel Gelişim Tarihi" adlı kitabından alıntı yaparak Müslümanların medeniyet gelişimlerine olan hizmetlerine ve bu münasebetle Endülüs Müslümanlarının İspanya kıtasına geçer geçmez Avrupa'nın entelektüel gelişiminde derin bir etkisinin olduğunu vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 21).

Endülüs'teki bu gelişimin İtalya'daki medeniyeti sarsmaya başladığını belirten yazar, burada yine bir parantez açarak İslam medeniyetini anlamak için Avrupalılar ile Müslümanlar arasında karşılaştırma yapma ihtiyacı hissetmiştir (Şemseddin, 1911: 22). Avrupa medeniyetini ilk olarak Roma medeniyetinin bulunmadığı yerlerdeki

insanların yaşamlarından bahsederek aktarmayı tercih eden yazar burada Hristiyanlık öncesine dair çeşitli yaşam şartlarını örnek göstermektedir. Yazar Avrupa'ya Hristiyanlık geldikten sonra cehalet ve taassubun arttığını belirterek bu dönemde Avrupalıların tahrif edilmiş bir dinin her hükmünü kabul etmelerini normal karşılamamaktadır (Şemseddin, 1911: 22). Özellikle din adamlarının halkın cehaletinden faydalanarak kendi şeytani ihtiras ve menfaatlerine ulaştıklarını iddia etmektedir (Şemseddin, 1911: 22).

Yazar Avrupa medeniyetinin temelini Roma öncesine dayandırmasına karşın Avrupa'da oluşan İslam medeniyetini de Endülüs'ün fethiyle başlatmıştır. Endülüs'ün fethedilmesinde iki temel olduğunu düşünen yazar ilk temel olarak Yahudilerin konumunu, ikinci temel olarak ise Vizigot Kralı Rodrik'in yönetim şeklini göstermiştir. Bu temeller üstüne Müslümanların yaptığı savaş sonucunda Endülüs kıtasının tamamen alındığına değinen yazar, bu fethin mimarlarından olan Musa bin Nusayr'ın Fransa Almanya ve İtalya üzerinden İstanbul'u alma emeli olduğunu vurgulamakta, bununla birlikte fetih sırasında Tarık bin Ziyad ile yaşadığı anlaşmazlık ve bu anlaşmazlığın sonucu olarak ikisinin de Şam'a çağırılmasıyla bu planın gerçekleşemediğini belirtmektedir.

Şam Emevî devletinin çöküşüne ve ardından I. Abdurrahman'ın Endülüs emirliğine geçmesine yer veren yazar, I. Abdurrahman'ın halife unvanı almamasına yer vererek bir anlamda İslam medeniyetindeki merkeziyete gösterilen saygıya değinmek istemiştir (Şemseddin, 1911: 22). Diğer yandan iç işlerini düzene koyduktan sonra, Şarلمان ile anlaşma imzaladığını belirtmesi de Avrupa'daki İslam medeniyetinin barışçıl bir politika izlediğinin göstergesidir (Şemseddin, 1911: 22).

Endülüs Halifelerinin sanat ve ilmi fikirlerin hamisi olma arzularının batılı prensler ile karşılaştırıldığında daha yüksek bir seviyede olduğunu iddia eden yazar, Endülüs Emevî Devleti'ni geliştiren ve zirveye çıkaran unsurunda bu arzu olduğunu iddia etmektedir. Yazar, bu iddiasını güçlendirmek ve delillendirmek adına devletin başkenti Kurtuba'yı örnek olarak göstermiş, bu şehrin gerek mimari yapısıyla gerek altyapısıyla 700 yıl sonra bile örnek alınan bir konumda olduğunu vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 22). Yazar Kurtuba şehrine ek olarak Gırnata Sevilla ve Toledo kentlerinin de şehirleşme konusunda ileri bir seviyeye sahip olduklarını belirtmiş bu şehirlerde inşa edilen sarayları, her ne kadar "debdebe" olarak tanımlasa da Almanya,

Fransa ve İngiltere saraylarıyla karşılaştırarak daha muntazam olduğunu dile getirmiştir. (Şemseddin, 1911).

Yazar Endülüs'teki şehirler hakkında bilgiler vermeye devam etmekte bu şehirleşmenin güzelliğinden bahsetmektedir. Burada caddelerden başlayıp yazlık ve kışlık evlerin mimari özelliklerine bu mekanlarda kullanılan o döneme ait ısıtma ve soğutma sistemlerine değinmiştir. Ayrıca bu meskenlerde kullanılan aydınlatma sisteminden de bahseden yazar, buralarda kullanılan süslemelere ve bu süslemelerin ham maddelerine değinerek makalenin ilk sayısını tamamlamıştır (Şemseddin, 1911: 22).

Yazar ikinci sayıda İslam'da sanata değinmiştir. Yazar İslam sanatında insan şekli ve heykelinin yasak olmasını bir noksanlık olarak görmekte birlikte bu noksanlığın çeşitli süslemeler ile telafi edildiğini bildirir (Şemseddin, 1911: 54). Yazar bu sebepten ötürü Müslümanlardan sanatçı ve "artist"lerin çıkamadığını bunun yerine pek çok maharetli kumandan, filozof ve idarecilerin ortaya çıktığını belirtmiştir (Şemseddin, 1911: 54). M. Şemseddin, İslam sanatının Endülüs'te tezahürlerini okuyucuya aktarabilmek amacıyla Endülüs evlerinin ve bahçelerinin mimarisine değinmiş, bu mimari yapılar içerisinde, havuz ve kütüphane unsuruna özel olarak vurgu yapmıştır. (Şemseddin, 1911).

Yazar, Endülüslüler için kütüphane unsurunun temelini II. Hakem'e ait olduğunu düşünmektedir. Bu tezini güçlendirmek adına II. Hakem döneminde kurulan kütüphanelere yer vermiş ve bu kütüphaneler hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Endülüs ev bahçe mimarisinin diğer bir unsuru olan havuz ile alakalı olarak yazarın dikkat çektiği nokta bu havuzlarda yetişen balıkların cinsi ve bunların beslenmesi için özel bir besin stoğunun olmasıdır (Şemseddin, 1911). Son olarak yazar, kendi döneminde Osmanlı Devleti'nde pahalı bir meyve olarak satılan şeftali meyvesinin Endülüs bahçelerinde sıklıkla bulunduğunu belirterek bu meyvenin Avrupa'ya doğudan Endülüs üzerinden nakledildiğini vurgulamaktadır.

İslam'da sanatın Endülüs'te tezahürünün ikinci kademesi ise yazara göre Kurtuba kentinin yakınlarında kurulmuş olan Medînetü'z-Zehrâ'dır. Yazar bu saray-şehir yapısı hakkında ayrıntılı olarak bilgiler vermiş, bu yapının Endülüs şehir mimarisinin bir örneği olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca yazar, bu saray-şehirde yaşayan hanedanın yaşam standartlarına dair okuyucuya ayrıntılı bilgiler vermiştir (Şemseddin, 1911: 56).

Yazara göre, Endülüs'te İslam sanatı sadece ev ve bahçe mimarisi dışında farklı alanlarda da kendisini göstermektedir. Bu alanlardan biri de koku ve giyim alanındadır. İlk olarak koku alanında yazar, Endülüs topraklarında yetişen çiçek çeşitlerine yer vermiş, Giyim alanında ise öncelikle Endülüs bölgesinde bulunan madenlere ve tarım ürünlerinden bahsetmiş bu ürünlerin Endülüs'te üretilen kumaşların ve elbiselerin ham maddesi olduğunu vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 57). Yazar, bu ürünlerin zamanla Avrupa'da kullanılır olduğunu belirtmekte, bu durumun Avrupa dillerini de etkilediğini iddia etmektedir. Bu iddiasını, Fransızcada geçen "Chemise" kelimesi üzerinden göstererek bu kelimenin aslının Arapçada gömlek anlamına gelen "el-kamîs" kelimesinden türetildiğini vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 57).

Yazar İslam'da sanat ve bilimi ayrı tutmamış, Endülüs hükümdarlarının ilme olan rağbetinin ve Bağdat halifeleri ile bu konuda yarışmalarından bahsederek sadece ulemayı himaye konusunda değil, kendilerinin de ilim ile ilgilendiklerine değinmiştir (Şemseddin, 1911: 57). Burada Hıristiyan devletlerdeki "en bilgin kişi" olarak tanımlanabilecek papazların bile Endülüs hükümdarlarıyla boyu ölçüşemeyeceğini vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 57). Yazar bu karşılaştırmanın ardından, Endülüs halifelerinin ilmi seviyelerine örnekler verir, ardından İslam sanatındaki diğer bir unsur olan musikiye yer verir. Yazar, Endülüs'te musiki alanında Zarihal (asıl adı Ziriyab) adlı sanatçının meşhur olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Endülüs'te özel bir musiki mektebi kurulduğunu yazar, bu sayede pek çok önemli sanatkarın ortaya çıktığını vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 58). Musiki alanından sonra İslam sanatına yakın olan edebiyat alanından bahseden yazar, Müslümanların zengin bir edebiyata sahip olduğunu bu edebiyatı Endülüs üzerinden Avrupa'ya taşıdıklarını vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 58). Bu yayımda etkili olan sebep yazara göre Endülüs halifelerinin, insanları edebiyata teşvik etme ve edebiyatçıları himaye etme hususunda "İmam Ali'ye ait prensiplerin" uygulanmasıdır (Şemseddin, 1911: 58). Yazar, İspanya Müslümanları sadece erkeklerin değil kadın şairlerinde bulunduğunu vurgulayarak, Velade, Aişe, Lebni ve El-Fesaniye gibi kadın şairlerinin isimlerinin zikredilmesi gerektiğini dile getirir. Bununla birlikte hanedan sultanlarının da şiir ile meşgul olduklarını belirtir (Şemseddin, 1911).

Yazar, bu örneklerden yola çıkarak X. asırda Endülüs'ü, Avrupalı gençlerin koşarak geldiği bir medeniyet merkezi olarak tanımlamıştır. Yazar, burada yine örnek olarak

Gerbert'i göstermiş ve Endülüs'teki eğitim sistemine değinmek istemiştir (Şemseddin, 1911: 58). Endülüs'ün başkenti dahil pek çok şehrinde üniversite düzeyinde eğitim kurumlarının bulunduğunu belirten yazar, yetim çocukların ücretsiz olarak eğitim gördüğünü vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 58). Buna ek olarak yazar, o dönemde Endülüs Devlet'inde yalnızca Müslümanların değil, Yahudilerin de eğitim ve öğretim yapabildiğini belirtmiş, bu örnekle İslam medeniyetinde eğitim ve öğretim hakkının din ve ırk ayırt etmeksizin herkese açık olduğunu okuyucuya aktarmak istemiştir (Şemseddin, 1911: 58). Müslümanların, bulunduğu bu ortamdan doğan fikri hürriyetin asla Hristiyanların baskıcı anlayışı ile kıyas edilemeyeceğini belirten yazar, Avrupalıların sonrasında bu yolu takip ettiklerini iddia etmektedir. Ayrıca kendi döneminde Osmanlı Devleti'nde kurulmuş olan eğitim müesseselerinde de Endülüs eğitim tarzının benimsendiğini vurgulamaktadır. (Şemseddin, 1911: 58) Yazar, Endülüs'te okumuş bir kimsenin gerek hitabet gerekse liderlik vasfını kazandığını ve bu vasıfları iyi bir şekilde uygulayabildiklerini belirtmektedir.

Yazara göre, ilimlerin öğrenimi ve uygulanması mecburidir. Yazar bu görüşünü desteklemek için önce genel olarak İslam alimlerinin yönteminden bahsetmiş, ardından Endülüs'te yaşayan alimlerin yöntemlerinden örnekler vermiştir. Endülüs'te yaşayan alimlerin ilgilendikleri ilim dallarını sıralayan yazar, dönemin alimlerinin ileri derecede ilmi başarılar elde etmesinin temelinde alimlerin pratik fikirli, kendi döneminin ihtiyaçlarını düşünen, geniş fikirli ve dikkat sahibi gibi önemli vasıflar yattığını belirtmektedir (Şemseddin, 1911).

Yazar Endülüs'te bulunan İslam alimlerinin çalışmaları sayesinde tıp, kimya gibi ilim dallarında önemli başarılar elde ettiklerini vurgulamış, Avrupa'nın cehaletle ve hastalıkla uğraştığı zamanlarda, Müslümanların ameliyat yapabilecek derecede hem kadın hem de erkek cerrahların yetiştiğini iddia etmiştir. Bunun yanı sıra ortaya konulan çalışmaların Avrupa'ya nakliyle birlikte Avrupa dillerinde Arapça kelimelerin fazlalaştığını da belirten yazar, bu kelimelerin sadece tıp veya kimya alanında değil, matematik bilimlerinde kullanılan terim kelimeler ve günlük hayatta kullanılan kelimelerinde önce Avrupa dillerine sonra da diğer dünya dillerine aktarıldığını vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911). Özellikle matematik bilminde "sıfır" kelimesinin ve sembolünün Araplar tarafından icat edilip, Endülüs üzerinden Avrupa'ya geçtiğine değinen yazar, cebir sisteminin de Endülüs'ten İtalya'ya ve oradan da Avrupa'ya yayıldığını okuyucuya aktarmıştır (Şemseddin, 1911). Matematik

ilmiyle alakalı olarak yazarın yazısında Müslüman alimlerden ve yaptıkları hesaplamalarıyla alakalı bir tablo görünmektedir. Bu tablo bir anlamda yazarın Endülüs'ü ele alış biçimini göstermektedir.

Yazar, hesaplama konusunu kapatıp, Endülüs'te şöhret bulmuş diğer bir bilim dalı olan astronomi hakkında bilgiler verir. Özellikle küre şeklinin Endülüs medreselerinde kullanıldığını belirten yazar, Endülüs'te bulunan bu medreselerde dünyanın küre şeklinde olduğu anlatılırken doğu ve batı Roma'nın başkentleri İstanbul ve Roma'da Hristiyan aleminin tamamı dünyanın düz olduğuna inanıldığını vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 58). Bununla birlikte Kahire Kütüphanesinde Batlamyus'un hazırladığı bir küre şeklinin olduğuna değinen yazar, bu kürenin muhafaza edildiğini İdrîsî'nin Sicilya kralına büyük gümüşten bir küre yaptırdığını ve yine bu küreye benzer bir küreyi de Kurtuba'dan Sicilya'ya götürdüğünü belirtir. Ancak bu düşüncenin yerleşmesi için oldukça zaman geçmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır (Şemseddin, 1911).

Yazar, bununla birlikte alimlerin dünyanın oluşumu için oluşturulan çalışmaların pek çok fayda sağladığını belirtirken bu çalışmalar için Zic'ler ve Usturlaplar icat ettiklerini dile getirir (Şemseddin, 1911: 58). Yazar bu icatların mucidinin Müslümanlar olmasından ötürü benzerinin bulunmadığını vurgular (Şemseddin, 1911: 58). Yazar, aynı zamanda asma saatlerin hareket özelliğinin de Müslümanlar tarafından icat edildiğini belirterek bunun altında bir parantez açar ve bilim ile sanat tarihi kitaplarında hareketli asma saatlerin ilk olarak Mösyö Hukin tarafından yapıldığı iddiasına yer verir. Ancak bu iddianın "Draper'in" itirafıyla da çürütüldüğüne değinir (Şemseddin, 1911: 58).

Astronomi ilminin Avrupa'ya ulaşmasında Muhammed el-Fergânî'ye ait olan eserlerin Latinceye çevrilmesinin büyük bir etken olduğunu belirten yazar, Avrupa'da ilk rasathanenin Endülüs'te kurulduğuna değinir (Şemseddin, 1911: 59). Yazar bu rasathanenin Giralda yahut İşbiliye kalesinde 1196 yılında ünlü matematikçi Cabir tarafından kurulduğunu belirtmiştir (Şemseddin, 1911: 59).

Yazar, burada bir parantez açıp ilmi çalışmalar hususunda Avrupa Medeniyetinin İslam Medeniyetlerinde bu çalışmalarını bulduğunun kabul etmemesinin şaşılacak bir durum olduğunu belirterek artık Avrupa medeniyetinin bu durumu tanımak ve itiraf etmek zorunda olduklarını bildirmiştir (Şemseddin, 1911: 59). Gurur ve nefret

üzerinden yürütülen haksızlıkların sonsuza kadar devam edemeyeceğini vurgulayan yazar, Avrupa'nın cehalet ve vahşet içinde olduğu zamanlarda, bir yandan borularla, göz merceği hakkında çalışmalar yapılmasına diğer yandan Abdurrahman Sufi gibi bir alimin yıldızların ışık şiddetlerini ölçmek için çalışmalar yapmasına karşılık nasıl hüküm vereceklerini sorgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 59).

Yazar bu yorumlama birlikte, İbn Yusuf'un "Zic Fatimi" adıyla ve Nasuriddin Tusi'nin "Zic İlhani" adında oluşturduğu aletler sayesinde zamanın ölçülmeye çalışılması örneği ile bunun gibi pek çok buluş ve çalışmanın Müslümanların hür bir fikir anlayışına sahip olduğunu kanıtladığını dile getirir (Şemseddin, 1911: 58). Yazar genel olarak, Müslümanların Avrupa düşünce tarzında büyük izler bıraktığını ve Hristiyan aleminin çok geçmeden bu durumu itiraf edeceklerini iddia etmektedir. Bu savunmasını kuvvetlendirmek için gökyüzü haritasına bakıldığında burç ve yıldız adlarının Arapçadan çevrilmiş olduğunu vurgulamıştır (Şemseddin, 1911).

Endülüs Müslümanlarının yaptığı ilmi çalışmaların belli bir alanda olmadığını iddia eden yazar, bu iddiayı kuvvetlendirmek için, tarımdan örnekler vermek istemiştir. Yazar, Endülüs topraklarında Müslümanların hakimiyetinden önce, az miktarda tahıl çeşitliliğinin bulunduğunu belirten yazar, Müslümanlar bu topraklara yerleştikten sonra, pirinç, pamuk, şeker gibi tahıl ürünlerinin, pek çok meyvenin, endemik bitkilerin ve çeşitli çiçeklerin yetiştiğini vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 59). Yazar, tarımın önemli unsurlarından biri olan sulama kanal sistemini de bu bilimsel çalışmaların bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Yazar, bilimsel çalışmaların diğer bir alan olan, askeri sanayisine de etki ettiğine değinmiş, bununla alakalı olarak çeşitli örnekler vermiştir (Şemseddin, 1911: 59). Yazar hem tarım ürünlerinin hem de üretilen silahların Avrupa'ya nakledildiğini, hatta bazı silah çeşitlerinin kendi dönemlerinde de kullanıldığını vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 60). Yine bu ürünler sayesinde ticaretin geliştiğini belirten yazar, Barselona kentinin Endülüs bölgesinde önemli bir ticaret merkezi haline geldiğini iddia etmektedir. Yazar, Avrupa'nın o dönemlerde "Gafiristan" olduğuna değinirken, Endülüs Müslümanlarının o topraklarda silinmeyecek izler bıraktığını belirtmektedir (Şemseddin, 1911).

Arapların bıraktıkları izlerin kendi dönemlerinde devam ettiğini belirten yazar buna örnek olarak kendi dönemlerinde kullanılan ölçü birimlerine yer verir (Şemseddin, 1911: 60). İslam Halifeleri hem ihtişamlı hayatlarıyla hem de ilmi çalışmalarda göstermiş oldukları başarılar sayesinde önemli bir nam bırakmışlardır. Avrupa

Hristiyanlarının İslam medeniyetine dair olan “müntedarlığı” doğal olarak bilinirken Avrupalıların kendi dönemlerinde dahi bunu itiraf etmekten çekindiklerini belirtir (Şemseddin, 1911: 61).

Hristiyanların Müslümanlar hakkındaki nefreti Haçlılardan çok uzun zaman bile sonra devam etmekte olduğunu vurgulayan yazar burada bir parantez açarak yorumlar:

Acaba halen daha devam ediyor mudur? Şüphe yok ki pek çok filozof Haçlıların bu asırdaki yaptıklarını tasvir etmekten haya ediyor. Aslında bu acı gerçeğin itirafı “Draper” gibi bir zat için pek ziyade ızdırab verici olacaktır (Şemseddin, 1911: 70).

Endülüs medeniyetinin bütün mutlu şaşalı ve üst düzey refah yaşamlarının bir süre sonra mahvolduğunun bilindiğini belirten yazar, Endülüs'te bulunan büyük halifelerin yaptırdıkları sarayların duvar süslemelerinde "Allah fethedenlerin en hayırlısıdır." lafzını yerleştirmiş olmalarını dikkat çekici olarak bulur (Şemseddin, 1911: 70).

Yazar bu makalenin son bölümünde gerek felsefi gerek siyasi olsun bir Müslümanın kıymet ve ehemmiyetinin kendisinde bulunan kıymete göre verildiğini belirterek Endülüs Araplarının bıraktığı bu izlerin sadece belli bir süre korunabildiğini, ancak sonrasında tahrif edildiğini vurgulamıştır (Şemseddin, 1911: 76). Yazar için Mısır Piramitleri, Mısır medeniyetinin yegâne sembolüyse İslam medeniyeti için de Müslüman müelliflerin yazdıkları eserlerin bir sembol olduğunu düşünmektedir. Ancak yazar bu düşüncesini yarıda kesmiş ve 3. Sayısının başında devam etmiştir (Şemseddin, 1911: 76).

Yazar, makalesinin 3. sayısında ikinci sayısında savunduğu tezini örneklerle desteklemek istemiş, bu sebepten ötürü ilk olarak el- Hazin adı verilen bir alim hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Yazar, el-Hazin'in yazılan bir eserinin Latinceye tercümesinden sonra Avrupa'da daha çok değer ve kabul gördüğünü dile getirir. Ayrıca el-Hazin'in görme yetisi ile alakalı yaptığı çalışmalar sonucunda gözün her gördüğünün gerçek olamayacağını, bu şekilde illüzyonu bulduğunu görmenin kesin bir bilgi kaynağı olmadığını ispat ettiğini vurgulamaktadır (Şemseddin, 1911: 78). Bu şekilde makaleyi sonlandıran yazar, dördüncü sayıya geçiş yapmıştır.

Yazar, makalenin son sayısında ilk olarak, Endülüs Emevî Devleti'nin genel tarihini özetlemiş ve tarihi olayların ilmi çalışmalara etki ettiğini vurgulamak istemiştir. Yazarın Endülüs Emevî Devleti'nin genel tarihini anlattığı bu bölümde I.

Abdurrahman, III. Abdurrahman gibi önemli hükümdara değinmekle birlikte, II. Hişâm'ın annesi Sabiha Sultan ve II. Hişâm'ın döneminde vezirlik yapan Hacib Amir El-Mansur'a da ayrıca yer vermiş, Sabiha Sultan'ı kadınların en akıllı olarak Hacib El-Mansur'u ise vezirlerin en hamiyetlisi olarak görmüştür (Şemsettin, 1911: 7). Bu iki şahsiyetin vefatının ardından yazar siyasi karışıkların arttığını belirtmekte bu karışıklıklar yüzünden pek çok önemli alimin öldürüldüğünü vurgulamaktadır. Yazarın bu bölümde dikkat ettiği diğer bir husus ise Endülüs Emevî Devleti'nin dış siyasetinde yaptığı hatalardır. Devletin sınırındaki düşmanlarla ilgilenmemesinin büyük bir hata olarak gören yazar, bu hatanın Endülüs Devleti'nin yıkılışını hızlandırdığını belirtmektedir. Ayrıca yazar, siyasi anlamda yaşanan problemleri, dönemin hükümdarlarının kendilerini ilmi açıdan geliştirmemesine, sadece kendi yaşamlarına önem vermesine bağlamaktadır.

Yazara göre Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi anlamda mutlu, refah ve çağdaş dönemlerinde ilmi çalışmalar olumlu anlamda ivme kazanmış, siyasi anlamda çalkantılı olduğu dönemlerde ise ilmi çalışmalar sekteye uğramış, kendini geliştirebilecek seviyede olan kimseler siyasi sebeplerden ötürü bu haktan mahrum kalmışlardır (Şemseddin, 1911: 8). Yazar bu dönemde yaşamış olan bazı alimlere ve çalışmalarına yer vermek istemiş, ilk olarak tıp alanında İbn Vâfid'e coğrafya alanında ise el-Bekrî'ye değinmiştir. Yazar, İbn Vâfid'e dair paylaştığı önemli bilgiler arasında onun eczacılık alanın ihtisas yapması, Galen ve Dioscorides'in eserlerini açıklayan bir eser hazırlaması gibi detaylar bulunmaktadır. Yazarın bu alime dair önemli bilgiler vermesi ve ona özel bir bölüm ayırmasının temelinde Endülüs Devleti'nin ilmi çalışmalar bakımından düşüşe geçtiği bir dönemde bu alimin yaptığı çalışmaların üst düzey olduğu fikri yatmaktadır. Yazarın El-Bekri'yi anlattığı bölümde ise onun yazmış olduğu "el-Mesâlik ve'l-memâlik" adlı coğrafya kitabının Avrupa'da önemli bir eser olarak kaynak alındığı görülmektedir (Şemsettin, 1911).

Yazarın bu iki alimin ardından bilgilerine yer verdiği diğer iki alim de Ebu'l Hasan ez-Zehrâvî ve Ebu'l Hakem Amr bin Abdurrahman el-Kirmânî'dir. Her iki alim de tıp alanında çalışmalar yapmış olup, Ebu'l-Hasan ez-Zehrâvî'nin kendisi III. Abdurrahman döneminde yaşamış ve tıp alanının önemli isimlerinden olan Ebu'l Kâsım ez-Zehrâvî ile karıştırıldığını iddia etmiş, bu iddiasını ise bilim tarihi yazarlarından olan Mösyö De Slan'ın tarih kitabında yaptığı araştırmayla desteklemiştir (Şemseddin, 1911: 8). Yazarın Zehrâvî için okuyucuya aktarmak

istediği diğer bir özellik ise bu alimin yetiştiği yer olan Medinetü'z-Zehrâ sarayının bulunduğu Zehra bölgesidir. Yazar, bu bölgenin önemli bir bölge olduğunu bu bölgede önemli şahsiyetlerin yetiştiğini vurgulamıştır. El-Kirmânî ile alakalı olarak yazar, alimin doğuda aldığı eğitimler sonrası ülkesine dönerken “İhvan-ı Safa” eserini Endülüs’e getirdiğini belirtmiştir.

Yazar, bu iki ismin ardından, ise Ebu Hisam Amr bin Ahmed bin Haldun, Ebu Osman Said bin Muhammed bin Beğuneş ve El-Becai'den bahsetmiştir. Bu alimlerin ihtisas alanı belli bir alandan oluşmamakta, tıp, felsefe, mantık ve matematik gibi birden fazla alanla ilgilendiğini belirten yazar, bu alimlerin ardından Endülüs'te şöhret sahibi olan Ebu'l Arab Yusuf bin Muhammed ve Ebu Muhammed Abdullah El-Azevi El-Dehbi'ye ait bilgileri okuyucuya aktarmıştır (şemsettin, 1911: 8). Edebiyat alanında ise Ebu Cafer bin Hamis, Ebul Hasan Abdurrahman bin Halif ed-Darimi ve Ebu Bekir Yahya bin Ahmed bin el-Hayyad, ve hem şarkıcı hem de yazar olan meşhur Ebu Amr Ahmed bin Muhammed bin Haccac'ı örnek olarak gösteren yazar, El-Hayyad'a özel bir bölüm ayırmıştır. Yazarın burada özellikle dikkat çekmek istediği husus El-Hayyad'ın sadece edebiyat alanında matematik ve astronomi alanında da önemli çalışmalar yaptığıdır (şemseddin, 1911: 9). Yazarın El-Hayyad'dan sonra makalesinde yer verdiği diğer alimler, Ebu Abid Abdullah bin Abdulaziz, Ebu Fazl Kaşdai, Ebu Amir Ahmed bin Mervan bin şehir, İbn Heysem ve Abdullah bin Yunus'dan bahsetmiştir. Bu alimleri alanlarına bakıldığı zaman Ebu Abid Abdullah bin Abdulaziz'in ihtisası eczacılık üzerinedir. Ebu Fazl Kaşdai ise Yahudi asıllı olup Sarakusta hükümetinde uzun süre vezirlik yaptığı, kendisinin ihtisasının felsefe ve mantık olduğu belirtilmiş, yaptığı araştırmalar ve düşünce bakımından ortaya koyduğu tezlerle İslam'a girdiği vurgulanmıştır. Ebu Amir Ahmed bin Mervan bin şehir, şiirleri ve hitabetiyle ön plana çıktığı belirtilmektedir. İbn Heysem'in ikinci sınıf ulema olarak tanımlanmış, bununla birlikte doğa ilimlerinde ihtisası olduğu vurgulanmıştır. Abdullah bin Yunus'un tıp alanında ihtisası olduğu belirtilmesine rağmen, hesaplama alanında da önemli çalışmalar ortaya koyduğuna değinilmiş ve makale bu şekilde sonlandırılmıştır.

Makale serisinde en çok dikkat çeken özellik zaman kavramının oldukça karmaşık oluşudur. Bu durum olayları belli bir sıraya koymada okuyucuda zorluk yaşanmasına sebep olabileceği gibi aslında yazarın makaleyi yazarken sahip olduğu bakış açısını da göstermektedir. Yazar makalede yer yer ve karışık bir şekilde tarihi olaylara yer

vermesindeki amaç, okuyucunun kafasında bir devletin çağdaşlaşma yolunda tarihi olarak hangi merhalelerden geçtiğini göstermek, bir devletin siyasi durumu ile medeniyeti arasındaki ilişkiyi açıklamak olduğu söylenebilir. Yazarın 4 bölümlük serisinde ilk iki bölümü Endülüs'teki genel durumu medeniyet seviyesini şehir planı ve yaşam stilleri üzerinden açıklamaya çalışmış, ardından bu alt yapının oluşturduğu ilmi gelişmeleri IV. yüzyıldan itibaren örnek ve alıntılarla belirtmiştir.

Yazarın en kısa bölümü 3. bölümüdür. Bir önceki bölümde her medeniyeti temsil eden bir unsur olduğunu ve İslam medeniyetinin de temsil eden unsurun bilim ve fen olduğunu belirten yazar bu bağlamda önemli gördüğü bir alim hakkında ayrıntılı örnek vermesi aslında yazarın Endülüs'e bakış açısının temelinde bilim yattığını göstermektedir. Yazar Endülüs bölgesinde olan her olayın, bölgeye ait olan her mesleğin Endülüslülerin yaşantı biçimlerinin Endülüs'e gelen Müslümanların fetih anlayışlarının, ihanetlerin, isyanların devlet içi siyasi problemlerin hepsinin tezahürünü bilim ortamında görüldüğünü, bilim insanların ortaya çıkmasında ve bilimsel çalışmaların mahiyetinde bu sebeplerin hepsinin bulunduğunu belirtir.

Yazar son bölümünde serinin ilk bölümünde Endülüs hakkında bahsettiği bütün güzel unsurların yerine yaşanan ahlaki ve siyasi aksiliklerden bahsetmiş, burada devletin kuruluşundan yıkılışına kadar ki süreç içerisinde oluşan durumlara yer vererek bu durumların sonucunda fazlasıyla ilmi gelişme olmadığını açıkça vurgulamıştır. Ancak yazar bununla birlikte Endülüs'te özellikle V. asırda yaşamış olan önemli alimleri tek tek zikretmiş ve yaşamlarına dair bilgiler vermiştir. Yazar burada pek çok kaynağa başvurmuş ve bu kaynakları eserinde ayrıca zikretmiştir. Kaynak bakımından sadece yabancılardan değil, Müslüman müelliflerden de yararlanan yazar, makalesinin sonunda herhangi bir yorum yapmaz ve seriyi bitirir. Genel kanı olarak denilebilir ki yazar için Endülüs, yetiştirdiği bilim insanlarıyla ve oluşturulan icatlarla İslam Medeniyetini Avrupa'ya ve dahi dünyaya tanıtan önemli bir semboldür.

3.9. Hafız Hüseyin Ebu'l-Bekâ Salih Endülüsü'nin Bir Kaside-i İbret-i Amizi - Hayru'l-Kelam (Ek31)

Bu tercüme 1912 yılında Fatih Medreseleri müdürü olan Hafız Hüseyin tarafından tercüme edilmiştir. Tercüme Hayru'l-Kelam dergisinde Arapça aslıyla birlikte "Ebu'l-Bekâ Salih Endelüsü'nin Bir Kaside-i İbret-âmîzi" başlığıyla yayınlanmıştır.

"Ebu'l-Bekâ Salih Endelüsü'nin Bir Kaside-i İbret-âmîzi"

Her şeyin kâmilini zevâl takib eder

Hiç kimse refâh hale mağrur olmamalı

Bu havâdîs-i eyyam görüp tecrübe ettiğin vecihle

Kararsız şeylerdir bir zamanın memnun ettiği kimseyi, diğer zamanlar mahzun eder.

Bu âlem kimseye kalmaz, şerefli bir hal üzere de devam etmez,

Kılıçların, süngülerin tesir ettiği ruhları, zaman kat'iyen parça parça eder.

Kılıçları “Seyf bin zi yezen” ve ğalâf-ı “Kasr-ı Ğamdân” olsa yine mahve mahkumdur.

Hani Yemen'in mulûk tâcidârâni: Onların haşmet vedârâtı nerede kaldı?

Şeddâd'ın tarh eylediği Bâğ-ı İrem'e ne oldu?

Sasânilerin hükmettiği İran ne hale geldi?

Hani Kârûn'un mâlik olduğu hazineler?

Hani Âd'lar, Şeddâd'lar, Kahtân'lar?

Ben söyleyeyim: Onların hepsine def-i nâ kâbil zevâl târ-ı arlâdı nihâyet göçüp gittiler, gelmemişe döndüler.

Bütün mulûk, bütün memalik emizğânân şahsın hikâye ettiği rüyaya benzedi.

Zaman Dârâ'nın aleyhine döndü ve onu mağlup etti, sıra Kisra'ya geldi, o da eyvânında bârinemaz oldu.

Sanki sa'b “Zülkarneyn” hiçbir yol bulmamış, Süleyman zaman-ı cihana mâlik olmamıştır.

Dünyanın türlü fecâi-i vardır.

Zamanın da sefâ ve kederleri çoktur.

Vukua gelen her musibetin ğameskârı bulunabilir, âlem-i İslam'ın düçâr olduğu mesâib için medâr-ı teselliyet yoktur.

Bu tercüme Endülüs Mersiyesinin tamamını kapsamamaktadır. Tercüme yapılırken dönemin manzume stiline ve aruz ölçüsüne uyulmadığı görülmektedir. Ayrıca yazarın tercümesi Arapça aslına uymamaktadır. Örneğin, şiirin Arapçasında Sasanilerin yönettiği bölge olarak “İran” lafzı belirtilmemişken, yazarın bu ibareyi kullandığı görülmektedir. Ayrıca “Ben söyleyeyim” ibaresi de eserin Arapçasında

bulunmamaktadır (Hüseyin, 1912: 7). Yazarın belli bir ölçüye ve eserin aslına uymamasının temelinde okuyucuya sadece bir tercüme yayınlamak yerine bu tercüme üzerinden bazı mesajlar verme arzusu yatmaktadır. Tercüme kontrol edildiğinde yazar, dünya hayatının gelip geçici olduğunu, zamanla bir gün her şeyin yok olacağını ve Müslümanların başına gelen kötü olayların teselli edilebilecek bir yanı olmadığını vurgulamak istemektedir (Hüseyin, 1912: 7). Burada yazarın yaptığı vurgulardan anlaşılacağı üzere genel olarak kendi topraklarında yaşanan problemlerden ümitsizlik duyduğu görülmektedir.

3.10. Celal Nuri - Endülüs'e Dair Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası (Ek32)

Bu makale Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi eserine ithafen yazılmıştır. Makalenin başında Kitab-ı Mukaddes'ten bir pasaj verilmiş ardından Yahya Kemal'in şiirinden "Baki kalan bu vaki de hoş bir sada imiş" beytini alıntılanmıştır (Nuri, 1917: 337). Yazar Endülüs hakkında ufak bir giriş yapıp Endülüs ile Osmanlı devleti arasında zamansal olarak bağlantı olmadığını söyler, ancak bununla birlikte Endülüs'ün İslam tarihinde yer aldığını belirtir.

Yazar İspanyolların Müslümanların zamanındaki yerini kendi dönemindeki yerler ve merkezlerle karşılaştırır. Bu mahiyette Endülüs'te bulunan şehirlerden ve genelde bulunan kurumların sayılarını vermiş ve bu sayılarla dünya tarihinde önemli olan şehirleri kıyaslamıştır (Nuri, 1917: 337). Bu karşılaştırmada Endülüs şehirlerinden Kurtuba, bu şehirlerden üstün gelmiştir. Yazara göre, Kurtuba'nın bu üstünlüğünün temelinde Endülüs'ün büyük bir medeniyet olması yatar (Nuri, 1917: 337).

Yazar Endülüs'teki şehirciliğe örnek olarak İşbîliye kentini tanıtmaya başlar. Bu kentin "Şerif- Bakla, Kerim-Teriyye ve Daim-i Hadra" gibi sıfatlarla bilindiğini belirten yazar okuyucunun zihninde betimleyebilmek adına, şehrin kilometrelerce zeytin ağacıyla kaplı olduğunu bu ağaçların yanı sıra farklı ağaçların fazlalığından ve sıklığından ötürü bazı yerlere güneş bile girmediğini vurgular (Nuri, 1917). Bunun dışında şehrin etrafında nehirlerin bulunduğunu ve bu nehirlerde kayıkların gezdiğini bildiren yazar, bu nehirlerin üzerinde yapılan köprülerin birer sanat eseri gibi olduğunu dile getirir (Nuri, 1917: 337).

Ayrıca yazar, şehrin etrafının "varoşlar" ve kaleler ile çevrili olduğuna değinmiştir. Burada varoşlar kelimesinden kastedilenin kasaba ve kenar mahalle olabileceği düşünülmektedir (Nuri, 1917: 337). Yazar şehir halkının çoğunlukla tüccarlardan

oluşturduğunu ve elde ettikleri servetlerle tanındıklarını belirtmiştir. Kenar mahallelerin fazlalığına dikkat çeken yazar, burada dönemin Londra ve New York kentindeki kenar mahallelerinden örnek vererek, bu örneklerle hem İsbiliye'deki hem de Kurtuba'daki mahalleleri karşılaştırır (Nuri, 1917: 338). Sonuç olarak yazara göre İsbiliye ve Kurtuba şehirleşme bakımından kendi dönemindeki Londra ve New York'tan daha gelişmiştir (Nuri, 1917: 338). Bu şehirlerin ardından Gırnata ve Belensiye şehirlerinden bahseden yazar, bu şehirlerin de diğer iki şehir gibi gelişmiş şehirler olduğuna değinerek, özellikle bu şehirlerde kurulan su sistemleri sayesinde Endülüs topraklarında yılda 3 kere tarım yapılabildiğini ve mahsul alınabildiğini vurgulamıştır (Nuri, 1917: 338).

Yine yazar Orta Çağ Avrupa'sında kurulmuş devletlerin, halklarına olan bakış açılarıyla Endülüs Devleti'nin halkına karşı bakış açısını karşılaştırarak Endülüs Devleti'nin halkıyla daha fazla ilgilenen, sorunlarını çözmeye çalışan bir medeniyete sahip olduğunu vurgulamıştır (Nuri, 1917: 338). Bu medeniyet sayesinde geniş sınırlara sahip olan Endülüs Devleti'nin yönetimde problemle karşılaşmadığını ve halkın refah içerisinde yaşadığını belirten yazar, Endülüs halkının geçim kaynaklarından biri olan tarım sistemine yer vermiş, bu sistemin kendi dönemindeki İspanya tarım sisteminin özünü oluşturduğuna ve İspanyolların elinden Avrupalılara geçtiğine değinmiştir (Nuri, 1917: 339).

Yazar, Endülüs halkının tarım dışında madencilik, deri işlemeciliği, silah üretimi ve ticaret ile ilgilendiklerini ve bu konularda Avrupalılara örnek teşkil edebilecek derecede ilerlediklerini iddia etmektedir. Bu iddiayı desteklemek amacıyla yazar, Endülüslülerin ticarete polişe sistemini kurmalarını ve Fransızca "Kunduracı" manasına gelen "Cordonnier" kelimesinin aslında Kurtuba kelimesinden türetilmesini örnek olarak göstermektedir (Nuri, 1917: 339). Endülüslülerin oluşturduğu üretim ve ticaret sistemi sayesinde refah bir hayat yaşadıklarını öne süren yazar, bu refah yaşantının sanata da etki ettiğini ve önemli sanat eserlerinin meydana çıktığını belirtir. Bu sanat eserlerine örnek olarak ise yazar ilk olarak Kurtuba Camisini anlatmayı tercih etmektedir (Nuri, 1917: 339). Bu camiye dair mimari ayrıntılarını paylaşmış, mübarek günlerin ve bayramların bu cami etrafında kutlandığını vurgulamıştır (Nuri, 1917: 339). Kurtuba Caminin dışında Medinet'uz-Zehra ve Alkazar'ın da önemli yapılar olduğunu dile getiren yazar bu yapılara dair ayrıntılı bilgiler vermiş, bununla birlikte bu eserlerin kendi dönemlerinde tahribata uğradığını belirtmiştir (Nuri, 1917: 340).

Son olarak Gırnata'da bulunan Elhamra'ya dair bilgiler veren yazar özellikle bahçe mimarisine dair mimari unsurları Fransızca terimlerle okuyucuya aktarmıştır. (Nur, 1335) Bu örneklerle birlikte yazar, bir ülkenin kuvvetli maddiyatının yanında yüksek ve zarif bir sanat anlayışının bulunması gerektiğini iddia etmektedir (Nuri, 1917: 340).

Makalenin ikinci bölümünde yazar Avrupa'da yaşayan Müslümanların, belli bir kanuna bağlı olmadan insan haklarını koruduğunu ve gözettiğini savunmaktadır. Yazar bu fikrini kuvvetlendirmek amacıyla Sedillot adlı bir müellifin eserinden alıntı yapmıştır (Nuri, 1917: 342). Bu alıntıya göre:

Endülüs'te kadıların hakimlik yapmadığını hüküm verdiklerini ve bölgelerinde mevkilerini suiistimal etmemişlerdir. (Nuri, 1917: 342).

Yazar, bu örnekten yola çıkarak bir topluluğun insan haklarını koruması ve ahlaki bir tutum sergilemesinin temelinde bilimin ve edebin yattığını belirtmektedir. Bu iki temele Yunan Felsefesinin eklenmesini de etkili olduğunu iddia eden yazar, kendi dönemlerin bu derece ahlaki üstünlüğü toplumun bütün kesimlerine yayabilen devletleri araştırdığında İskandinav ülkelerini örnek göstermiştir (Nuri, 1917: 342). Yazar, bir devletin toplumunun bütün kesimlerinin ahlaki ve ilmi anlamda donanımlı olmasının idarecileri etkilediğini belirtir ve İspanya'ya ait olan "Herkesin kör olmadığı yerde tek gözlüler kral olamaz" atasözüne binaen gerek idari kadroda çalışanların ve yöneticilerin her daim kendini geliştirmeleri ve ilerletmeleri gerektiğini savunur (Nuri, 1917: 343).

Bu girişinin ardından yazar, bir önceki makalesinde değindiği Endülüs'te sanatın mimari ve oymacılıkta ileri düzeye eriştiğini belirtmekle birlikte müzik ve edebiyat dışında farklı sanat dallarında ileriye gidemediklerini ve eser ortaya koyamadıklarını bildirmektedir. Edebiyat alanında sadece erkeklerin değil, kadınların da ön planda olduğunu ileri süren yazar, edebiyatın gelişmiş olmasının Endülüs'te gelişen İslam medeniyetine önemli bir katkısı olduğunu vurgulamaktadır (Nuri, 1917: 343).

Yazar, Endülüs'te oluşan bu sanatsal etkinin temelinde eğitimin yattığını belirterek sarf ve nahiv gibi dil bilimlerinin yanında felsefe ve mantık gibi sosyal bilimlerin ve tıp, coğrafya, astronomi gibi pozitif bilimlerin Endülüs eğitim kurumlarında okutulduğunu vurgulamıştır. Endülüs'teki eğitim yöntemlerinin ileri bir düzeyde olduğunu, sadece Endülüs topraklarından değil, Avrupa'nın pek çok ülkesinden de

öğrencilerin eğitim için Endülüs'e geldiklerini savunmaktadır. Yazar, bu fikrine örnek olarak "II. Sylvester" adıyla papalığa oturan Gebert'i göstermektedir (Nuri, 1917: 343). Endülüs Medeniyetine dair makalesinde belirttiği bilgileri, Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi adlı eserinden alıntıladığını belirten yazar, okuyucularının yeni konuya geçmeden önce makalede aşağıdaki gibi bir giriş yapmak istemiştir:

İmdi... bu kadar ürüne ve icada, iyi yöneticilere dar'ul fununlara, barut gibi başarılarla, büyük şehirlere, maharetli bir ziraate ve ilmi bir ticarete, istinade bir sanata ve daha nice nice keramete mazhar olan biçare Endülüs biçare Avrupa Müslümanları neden muzmahil oldular? Neden batı haçlıları bunları kolaylıkla adalarından öbür tarafa geldikleri yere Cebeli Tarık kapısının arkasına attılar veya atabildiler? (Nuri, 1917: 343).

Yazara göre Endülüs Müslümanlarının XI. yüzyılda dağılması ve perişan halde olmasının temelinde sadece kader olgusu yatmaktadır. Yazar, Müslümanların rehavetinin ve "Şüphesiz ki Müminler Kardeştir" fetvasının benimsenmemesinin getirdiği fitne ve ayrılıkçı uygulamaların Endülüs Devlet'inin yıkılmasına ve İslam medeniyetinin bu toprakları terk etmesine sebep olduğunu vurgulamaktadır (Nuri, 1917: 343). Endülüs topraklarının Müslümanlar tarafından 15 ay gibi kısa bir sürede alındığını belirten yazar, İspanyolların bu toprakları geri alması ve İslam izlerini silmesinin yaklaşık 800 yıl sürdüğüne değinmektedir. Bu sürecin doğal olarak İspanya'da hakikatli bir İspanyol topluluğu oluşturduğunu iddia eden yazar, bu dönemde Arapların ürettiği bütün sistemlerin ve ürünlerin mahvolduğunu Engizisyon Mahkemelerinden ötürü Endülüs topraklarının adeta bir mahşer alanına döndüğünü belirtmektedir. Yazar, müellif Draper'in eserinden alıntıyla X. yüzyılda dünya üzerinde en refah ve en teşkilatlı kıtası olduğunu vurgulamaktadır (Nuri, 1917: 345).

Yazar Endülüs'ün refah ve teşkilatlı bir kıta olmasının temelinde yüksek bir İslam medeniyetinin yattığını belirtmekte, bu medeniyetin getirdiği mezhepsel, dinsel hoşgörü ve fikir özgürlüğü sayesinde Avrupa kıtasında önemli bir örnek teşkil ettiğini iddia eder. Yazar bu iddiasını Draper'in "Bilim ve Din Arasındaki Farklılıklar" adlı eserinden ve Tevfik Fikret'in "Sis" şiirinden alıntı yaparak Bizans Devleti'nin bile Endülüs Devleti kadar hoşgörülü ve özgür bir devlet olmadığı vurgusuyla destekler (Nuri, 1917: 345).

Yazar, İspanya'da İslam Medeniyetinin tamamen yok olmadığını bu medeniyetin kendi dönemlerinde Batı Medeniyeti şeklinde devam ettiğini, İspanya Müslümanlarının bekasız kalmadığını Afrika'ya göç edip ardından İspanya'ya geri dönen İspanyol Müslümanlarının yeni İspanyol ırkını oluşturduğunu belirtir. (Nuri, 1917: 346) Yazar, İspanyolların, düşünce mizaç, din yaşayışları ve bedeni özellikleri olarak Faslı kimliğini taşıdığını bunun sadece kendi dönemlerindeki İspanya'da yaşayan İspanyollar için geçerli olmadığını Meksika ve Güney Amerika bölgesi için de aynı durumun geçerli olduğunu savunmaktadır (Nuri, 1917: 346) İspanyolların hayat tarzları şekil ve görünüşleriyle Necidli, Yemenli, Suriyeli ve Mekkeliyi andırdığını belirten yazar, köy, şehir ve evlerde Arap kokusunun bulunduğunu vurgulamaktadır. Yazar, Engizisyon Mahkemelerinin Arap izini silmeye çalışmasına rağmen bunu başaramadığını iddia etmekte, bu iddiasını kuvvetlendirmek adına İspanyolcada iki bin Arapça kelime bulunduğunu özellikle Kastilya'nın kendine has lehçesinde sanayi ve fikri durumlara ait kelimelerin Arapça olduğunu vurgulamaktadır (Nuri, 1917: 349).

Yazar, Endülüs'ün yıkılma sebeplerini birkaç başlıkta toplamış ve açıklamak istemiştir. Makalede kontrol edildiğinde yazara göre Endülüs'ün yıkılmasında 5 temel sebep bulunmaktadır. Bu sebepler özet olarak, Müslümanların fethettiği bazı bölgelerin yönetimiyle ilgilenmemesi, Endülüs bölgesinin coğrafik konumundan ötürü Arapların bir bütünlük oluşturamaması, Arapların çok evliliği ve Endülüs Araplarının savaş ve askeri sistemi olarak yazar tarafından açıklandığı görülmektedir. (Nuri, 1917: 350) Özellikle yazar, Endülüs Müslümanlarının fethettikleri bazı bölgeleri yönetmeme stratejisini Osmanlı Devleti'nin uyguladığı "Balkan ve Macar" politikasına benzetmiş, bu düşünceden yola çıkarak Osmanlıların ilk dönemde Endülüs Devleti'ne dair hiçbir bilgileri olmadığını iddia etmiştir (Nuri, 1917: 355). İkinci sebebin ise İspanya Devleti zamanında devam ettiğini belirten yazar son yüzyılda Katalonya'nın İspanya Devleti'ne bağlı kendi içinde özerk bir bölge olduğunu vurgulamıştır.

4. ve 5. sebepleri yazar hem Sidellot'tan hem de Ziya Paşa'dan alıntılar yaparak okuyucuya aktarmıştır (Nuri, 1355). Özellikle son iki sebepte yazarın vurgu yaptığı konu Hristiyan askerlerinin düzeni ve İspanya'yı almak istediklerinde gösterdikleri çabadır. Yazarın diğer bir görüşü ise Endülüs Devleti'nin dış sebeplerden çok iç sebeplere bağlı olarak yıkılmasıdır. Müslümanların Endülüs topraklarını fethederken ayrılıklar yaşadığını devletin yıkılış sürecinde yapılan birleşme çağrılarına rağmen

Müslümanların birleşemediğini belirten yazar, İspanyolların bu toprakları almasının hızlanmasında Müslümanların bu tutumunun etkili olduğunu savunmaktadır.

Yazar, Gırnata Müslümanlarının yaşananlar karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım istediğini belirtmekte, Osmanlı Devleti'nin ise o dönemde Papa'ya iki elçi gönderip, İspanya'da bulunan Müslümanlara karşı yapılan zulmü bu yolla engellemeye çalıştığını iddia etmektedir. Yazarın makalesinde pek çok bölümde Ziya Paşa'dan yararlandığı görülmekle birlikte bu iddianın Ziya Paşa tarafından reddedilmesine rağmen savunulması dikkat çekicidir (Nuri, 1917: 357). Yazar, Osmanlı Devleti'nin bu yardım talebine karşı pasif bir cevap vermesinin temelinde donanma eksikliği; Mısır ve Tunus hükümetleriyle yaşanan anlaşmazlıkların yattığını vurgulamaktadır. Ancak eksikliklere rağmen bir grup Osmanlı donanmasının Endülüs kıyılarına gidip Endülüslüleri kurtarmaya çalıştığını belirten yazar, bu bilgileri hem Muhammed Fevzi'nin "Haber-i Sahih" adlı kitabından hem de Abdurrahman Şeref'in "Osmanlı Tarihi" kitabından alıntıladığını vurgulamaktadır (Nuri, 1917: 360). Bununla birlikte yazara göre eğer bu dönemde II. Bayezid değil de I. Selim (Yavuz) tahtta olsaydı Endülüslüleri kurtarmak için elinden her şeyi yapıp, hatta Endülüs'ü Osmanlı Devleti'ne bağlı bir bölge haline getirebileceğini savunur ve makaleyi bu şekilde sonuçlandırır (Nuri, 1917: 373).

Bu makale kontrol edildiğinde deneme türüne benzer özellikler göstermektedir. Yazar okuyucusuna bir sohbet havasında Endülüs hakkında bilgiler aktarmaya çalışmıştır. M. Şemseddin'in makalesi gibi bu makalede de belli bir kronolojik sıra bulunmamaktadır. Ayrıca konular birbirleriyle girift bir biçimde işlenmiş, farklı alanlar aynı paragrafta bahsedilmiştir. Bu makale yazım amacına uygun olarak Ziya Paşa'nın "Endülüs Tarihi" kitabından izler taşımaktadır. Bununla birlikte yazar bazı bilgilerde Ziya Paşa'nın tam aksini iddia etmiştir. Yazarın makalesinde sıklıkla görülen dipnot sistemi gerek eklemek istediği açıklamalarda gerek kaynak belirtmede kullanmış olması dikkat çekicidir. Ayrıca yazarın okuyucuya sorular sorması ve bu sorulara verdiği cevapları bir liste halinde sıralaması bir anlamda bu yazıya didaktik bir hava katmaktadır. Yazar, Endülüs Devleti'nin gelişmiş ve çağdaş bir devlet olarak görmekte, bu devleti doğuda bulunan diğer devletlerden ayrı tutmaktadır. Ancak yazara göre bu kadar çağdaş ve gelişmiş bir devlet birlik ve beraberlik olmadığı için ilerleyememiş ve yıkılmaya yüz tutmuştur. Bu görüşlerine göre yazar okuyucusuna

Endülüs üzerinden bir İslam devletinin sahip olması gereken özelliklerini aktarmak istemiştir.

Sonuç olarak, Edebiyat dergilerinde yayınlanan makaleler kontrol edildiğinde, makale yazarları eğitim kitaplarından daha farklı bir sistem üzerinden gitmişlerdir. Yazarlar bir yandan Endülüs hakkındaki bilgileri tazelemeye çalışmışlar, bir yandan da Endülüs hakkında bu bilgilerin üzerinden İslam medeniyetine karşı yapılan saldırıları engellemeye ve İslam medeniyetini muhafaza etmeye çalışmışlardır. M. Şemseddin ve Celal Nuri'nin yazılarındaki sistem ve yorumlama birbiriyle örtüşmesine rağmen Namık Kemal'in makalesi farklı bir yorumlama ile Endülüs'ten yararlanmıştır. Bununla birlikte 3 yazarın da batı medeniyetiyle İslam medeniyetini bilim, temizlik, sokak ve ev mimarisi, edebiyat ve sanat gibi pek çok alanda karşılaştırmışlar; bu karşılaştırmaların pek çoğunu Endülüs üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Bu karşılaştırmaların Endülüs üzerinden yürütülmesinin sebebi, İslam medeniyetini oluşturan maddi ve manevi kaynakların gelişiminde ve aktarımında bu devletin kilit bir konumda olmasıdır.

Yazarların diğer yabancı yazarlardan sürekli olarak bu konuda alıntılarda bulunması bir anlamda İslam medeniyetine saldıran oryantalist yazarları kendi silahları ile vurmaları amacını taşır. Yazarların oluşturdukları bu makaleler, eğitim kitaplarında Endülüs hakkında yazılan bölümleri okuyanlar için daha anlaşılır bir konumdadır. Bunun sebebi yazarlar, yazılarını eğitmek ve bilgi vermek amacı ile oluşturmamışlar, sadece batı medeniyetinin kaynağını İslam medeniyetinden aldığını göstermek istemişler ve bunu gösterebilecekleri en iyi konum olarak Endülüs'ü kullanmışlardır.

3.11. Muhammed Kürd Ali Ğabir Endülüs ve Hâzırühâ

Eser, 1922 yılında yazılmış olup 124 sayfa ve 22 bölümden oluşmaktadır. Yazar eserin ilk bölümünde eserin yazımına dair bilgiler vererek yakın dostlarının kendisinden 1922 yılında Endülüs'ün bazı büyük şehirlerine yaptığı ziyaretler hakkında bilgi almak istediklerini dile getirmektedir. Yazar bununla birlikte eserinde okuyucunun İslam Ümmetinin geçmişi ile başkalarının kendi dönemindeki durumlarını karşılaştırmasını istemektedir (Ali, 2012: 7). Ayrıca yazar eserinde Endülüs Medeniyetindeki Arap etkisine değineceğini vurgulayarak bu alanda faydalandığı kaynaklara değinmiştir (Ali, 2012: 7-10).

Endülüs'e Merhaba adlı bölümünde yazar, Endülüs'e olan hayranlığının çocukluk yıllarından itibaren okuduğu kitaplardan geldiğini belirtirken, kendi döneminde oluşmuş medeniyetin hiçbir dönemdeki medeniyete benzemediğini ve benzemeyeceğini vurgulamaktadır (Ali, 2012: 13). Endülüs Medeniyeti ile Batı Medeniyeti arasında bir karşılaştırma yapılmak istendiğinde yazara göre batılı toplumlar kendi dönemlerinde pek çok yapı inşa etmişlerse de pek çok yenilik getirmişlerse de halen daha Roma Medeniyetinden kalma bir tarzı devam ettirdikleridir. Ancak Endülüs Medeniyetinin kendine has bir tarzı ve bir üslubu vardır (Ali, 2012: 13). Yazara göre Endülüs "Arap Medeniyetinin canlı bir örneğidir." Bu örnek batıda ve özellikle İspanya'da sürmektedir (Ali, 2012: 14). Ayrıca Müslüman Arap Endülüs, Hristiyan Batı için bir okul olma özelliği olmaya devam ettiğini belirten yazar, özellikle eğitim alanında batının karanlık çağında Hristiyan öğrencilerin Müslüman alimlerden eğitim almak için geldiklerini, bu alimlerin öğrencilere sadece ilmi anlamda değil, ahlaki anlamda da eğitim verdiklerini vurgulamaktadır. (Ali, 2012: 14) Yazara göre kendi dönemindeki Avrupalılar kötü karakterleri yüzünden Arapların kendilerinden daha iyi olduklarını açıklamamakta ve buna inanmamaktadırlar (Ali, 2012: 15).

Yazar "Endülüs'ün Coğrafyası" adlı bölümünde Endülüs'ün coğrafik yapısı, şehirleri ve bölgeleri hakkında genel bir bilgilendirme yapar (Ali, 2012: 17). Burada dikkat çeken bir özellik olarak Endülüs'ün yönetim anlamında alanının genişliğinin bilinemeyeceğini belirten yazar, sebep olarak Arapların büyük bir bölgeye hükümranlık ettiğini ve bir süre sonra bazı yerlerin pek çok Araplar ve Hristiyanlar arasında yer değiştirmesi olarak görmektedir (Ali, 2012: 18). Yazar bu parantezin ardından Endülüs'te yaşayan nüfusun özelliklerine değinerek bölümü tamamlamıştır (Ali, 2012: 19).

"Endülüs'ün Fethi" bölümünde yazar, fetihle ilgili askeri bakımdan ordunun durumunu, fethin aşamalarını belirtmektedir (Ali, 2012: 21). Bölümde dikkat edilmesi gereken kısımlardan bir tanesi, yazarın Musa bin Nusayr'ın Tarık bin Ziyad'a olan kıskançlığının "fetih şerefine nail olamama" korkusundan olduğunu vurgulamasıdır (Ali, 2012: 22). Bölümde fethin Araplar tarafından tek başına gerçekleşemeyeceğini belirten yazar iki önemli etken sunmakta ve ilk etkenin Kuzey Afrika ile Endülüs toprakları arasındaki yakınlık olduğunu, ikinci etkenin ise dönemin Endülüs topraklarındaki siyasi zayıflama olduğunu belirtmektedir. Yazarın eserinde belirttiği

diğer önemli bir konu ise, Müslümanların fetih sonrasında topraklarını korumaları için Yahudilerden yardım istemeleridir (Ali, 2012: 23). Yazar eserinin bu bölümünde Musa bin Nusayr ile Tarık bin Ziyad arasındaki anlaşmazlığa dair bilgi vermemiş, ayrıca fetihten sonraki ilk duraklama dönemine değinmemiştir (Ali, 2012: 23). Burada yazar, okuyucuya aktarmak istediğı Müslüman Arap kavramına zarar gelmemesi için böyle bir yola başvurmuş olabilir.

Yazar fethin ardından yukarıda belirtildiğı üzere ilk döneme değinmeden I. Abdurrahman'ın Endülüs'e gelişini ve devletin onun elinde kuruluşunu anlatır. Ardından devletin yıkılmasından sonra oluşan Tavâif-i Mülûk devrine yer verir. Bu dönem içerisinde Endülüs topraklarına gelen Murabıtın ve Muvahhidin devletlerine de kısaca yer verdikten sonra Ben-i Ahmer devleti hakkında özet bilgiler verip, bölümün sonunu Ebu'l-Bekâ er-Rundî'ye ait olan Endülüs Mersiyesinden birkaç beyitle bitirir (Ali, 2012: 24). Bu bölümde aslında yazar, okuyucuya tarihi bir bilgi vermek niyetinde değildir. Bölüm daha çok giriş mahiyetinde sayılabilir.

Yazar Endülüs fethinden sonra "Endülüs Medeniyeti" başlığı altında Endülüs medeniyetine dair kendi görüşlerini delilleri ile açıklamıştır. Yazara göre Endülüs Medeniyeti Araplardan önce diğer Avrupa Medeniyetlerine benzemektedir. Arapların Endülüs'ü fethetmesi ve ardından I. Abdurrahman'ın Endülüs'e gelmesiyle birlikte Endülüs'e kendi üslubunu getirerek bir medeniyet oluşturmuştur (Ali, 2012: 27). Yazarın bununla birlikte Endülüs Medeniyetinin oluşmasında ve geleceğe aktarılmasında etkili olan mimaride Şamlıların çabalarını vurgulamakta, Şamlıların çabalarıyla oluşan bu mimarinin önce saray ve camilerde görüldüğüne ardından Rönesans mimarisini etkileyecek şekilde kendini geliştirdiğine değinmektedir (Ali, 2012: 28). Özellikle yazarın bu alana dair hem alıntılar yapması hem de sık sık örneklere yer vermesi yazarın "medeniyet" algısında mimarinin yerini gösteren önemli bir unsur olmuştur.

Yazar, bölümün devamında Endülüs Medeniyetinin gerek halifeler gerek sultanlar tarafından geliştirildiğini belirterek, III. Abdurrahman döneminde yer alan Medinetü'z-Zehra'nın mimarisi hakkında bilgiler verir. Ardından bazı Fransız yazarlardan aldığı bilgiler ışığında "Batı Arap" mimarisini öğrenmek için İspanya'nın bir eğitim meydanı olduğunu vurgulayarak bölümü sonlandırır (Ali, 2012: 29).

“Endülüs Medeniyeti” bölümünün ardından “Endülüs Halkı” bölümüne geçen yazar bu bölümde Endülüs’ü fetheden kabileleri bu kabilelerin fetihten sonra Endülüs’teki konumlarına değinmektedir. Bölüm incelendiğinde yazar özellikle Şamlılar, Yemenliler ve Berberilerin Endülüs’e yerleşme sorunlarından bahsetmekte, I. Abdurrahman’ın Endülüs’e gelmesiyle bu kabilelerin tek bir elde toplandığını ve sorunların ortadan kalktığını bildirmektedir (Ali, 2012: 32). Yazarın bu bölümde değindiği önemli bir konu ise Arapların güttüğü iskân politikası ve “mağlubun galibi taklit etme” durumudur. Yazar bu iki durumun İspanyolların İslam’a girmesinde ve Arap adetlerini, örflerini ve dilini benimsemesinde kolaylık sağladığını vurgulamaktadır. Yazar, bu benimsemenin devletin yıkılış sürecinde bile devam ettiğini belirterek bölümü bitirmektedir (Ali, 2012: 33). Yazarın bu bölümde kullandığı “mağlubun galibi taklit etmesi” aynı şekilde yakın dönemlerde M. Şemseddin’e ait olan “İslam’da fen ve felsefe” makalesinde de karşılaşılmaktadır. Bu kavram her iki yazar ve eserde kontrol edildiğinde ise iki yazar da okuyucularına “Endülüs Medeniyeti” için bu kavramı kullanmışlardır. M. Şemseddin bununla birlikte kendi döneminin durumunu da değerlendirmiş olup, Muhammed Kürd Ali’de buna benzer bir karşılaştırma görülememiştir.

Yazar, Endülüs’ün genel nüfusundan bahsettikten sonra “Arapların Hoşgörüsü” başlığıyla Arapların Endülüs’ü fethettiklerinde farklı din ve ırklara karşı takındıkları tutumdan bahsetmiş ve bu tutuma dair örnekler vermiştir (Ali, 2012: 38).

“Arap ve İspanyol” başlığında ise yazar, Arap Medeniyetinin Endülüs Medeniyetine etkisini ispatlamak için yaptığı araştırmalardan yola çıkarak Araplar, İspanyollar tarafından kovulmasaydı, kendi dönemindeki İspanya’nın diğer ülkelerden daha iyi bir seviyede olacağı sonucuna varmıştır (Ali, 2012: 40). Bununla birlikte kendi döneminde Güney İspanya ziyaret edildiğinde Arap etkisinin hissedildiğini, İspanyolcada pek çok Arapça kelimelerin olduğunu vurgulayan yazar, İspanyolların Araplardan pek çok şey aldığını İspanya’ya ait az bir etkinin olduğunu, hatta bazı İspanyol sanatçıların asıllarının Arap olduğunu belirtmekten gurur duyduklarını belirttiklerine değinir (Ali, 2012: 42). Bununla birlikte yazar, bazı İspanyol kurum, kuruluş ve şahsiyetler hakkında örnekler vererek İspanyollar arasında “Arap Medeniyeti” etkisini açıklamaya çalışmıştır (Ali, 2012: 44).

Yazar, “Endülüs’te İlim” başlığında öncelikle mühendislik alanında önemli bir yere sahip olan Belensiye (İsp. Valencia) kentinden bahsetmekte, bu kentin mükemmel bir

mühendislik ile yapıldığını belirtmekte ve bu yapıların kendi dönemindeki İspanyollar tarafından halen daha kullanıldığını vurgulamaktadır (Ali, 2012: 45). Yazara göre Endülüs bölgesi “İlmin Kabe’si” olma özelliğini taşımakta, Fransa, Almanya ve İtalya’dan pek çok zeki öğrenci burayı “hacsetmektedirler.” Yazar Endülüs’ün Arap dönemindeki bu ilmi alışverişin kendi döneminde Almanya, Fransa, Hollanda ve İsviçre gibi ülkelerde gerçekleştiğini belirtmektedir (Ali, 2012: 46). Endülüs’ün fethinin ilk dönemlerinde eğitim alanında çok fazla çalışma yapılmadığını savunan yazar, I. Abdurrahman ve sonraki hükümdarların eğitime oldukça destek verdiğini belirtmektedir. Özellikle II. Hakem döneminde Endülüs’te ilmin ilerlemesi için Bağdat, Mısır ve diğer beldelerden kitaplar telif ettiğini belirten yazar, II. Hişâm devrinde ise tam tersi yaşandığını pek çok kitabın yakıldığını, hatta bir fakihın sözü üzerine felsefe alanına dair her çalışmanın yok edildiğini vurgulamıştır. Bu konuda İbn Hazm’dan alıntı yapan yazar, II. Hişâm döneminden sonra tıp, matematik, astronomi alanına dair kitapların ve çalışmaların olduğunu ancak felsefenin az değer gördüğünü belirtmektedir. Yazar özellikle felsefe ve mantık alanının gelişmesini 5.yüzyılda gerçekleştiğini belirttikten sonra bölümde doğa bilimi, astronomi, tıp ve müzik alanında yapılan çalışmalara ve bu çalışmaları gerçekleştiren alimlere değinmiştir. Yazar bu alimlerin çalışmalarına yer verirken alimlerin, sadece tek bir alanda kalmadığını pek çok alanla ilgilendiklerini vurgular, Endülüs’te pozitif ilimlerin dışında; edebiyat, coğrafya ve tarih gibi alanlarında olduğunu belirterek özellikle edebiyat alanında çalışmalar yapan kadın ve erkek şahsiyetlere yer vermiş ve bölümü bu şekilde tamamlamıştır (Ali, 2012: 59).

“Arap Endülüs Sanatı” bölümünde ise yazarın genel olarak mimari alanındaki bakış açısının birebir belli ettiği görülmektedir. Yazar için mimari ve sanat Endülüs Medeniyetinin bir göstergesi ve işaretidir. Yazar bu bölümde Endülüs sanatının oluşmasında yatan alt temellere de değinmektedir. Bu temellerden ilki “Şam” kentidir. Yazara göre Araplar Şam’dan bitki, ağaç gibi pek çok malzemenin getirildiğini belirtmektedir (Ali, 2012: 61). Diğer bir etken olarak bölümde Endülüs bölgesinde Kurtuba, Mürsiye, Tuleytula ve Sarakosta gibi şehirlerin üretimlerine ve Endülüs’teki tarıma yer verilmiştir (Ali, 2012: 63). Yazarın değindiği bir etken ise eğitim ve sultanların sanatçılara verdiği imtiyazlardır. Bu konuda yazar özellikle Gırnata hükümdarlarından örnekler vermiştir (Ali, 2012: 65). Yazar bölümde gerek eğitim ile gerek tarım ve ticaretin Endülüs medeniyetini geliştirdiğini bu gelişmenin sonucu

olarak da mimari ve sanat anlamında Endülüs'ün kendini gösterdiğini okuyucuya aktarmaktadır. (Ali, 2012: 68).

Yazar bu bölümün ardından gezdiği şehirlere dair ayrı ayrı bölümler oluşturmuştur. Bu bölümlerden ilki “Madrid Şehri” bölümüdür. Bu şehir hakkında genel bilgiler veren yazar, Endülüs dönemindeki önemini ve konumunu bildirmek amacıyla dönemin şairleri tarafından yazılmış beyitlere yer vermiştir (Ali, 2012: 73). Madrid şehrinde genel olarak Latin ve İtalyan tarzın hâkim olduğunu belirten yazar, Arap izine pek fazla rastlanılmadığını, Müslümanların elinden alındıktan sonra şehirde Araplara ait bir sarayın IV. Henry tarafından av köşkü olarak kullanıldığını vurgulayan yazar; şehrin kendi dönemlerinde dar sokaklara ve yeni metro hatlarına sahip olduğunu, 19.yüzyılda gelişmişlik bakımından önemli bir şehir olduğunu belirtmektedir (Ali, 2012: 74).

Yazar, Madrid başlığından sonra “Eskoryal Manastırı” başlığında aslında Madrid kentinde bulunan bir manastıra dair bilgiler verir. Yazar burada özellikle Arapça yazıların varlığından söz etmektedir (Ali, 2012: 75). Yazarın özellikle bu yapıyı ayrı bir başlıkta almasının temelinde okuyucuya Arap etkisinin alanını gösterme amacı taşımaktadır.

Madrid şehrinin ardından “Kurtuba ve Zehra” başlığı altında Kurtuba şehrine ait bir beyte yer verdikten sonra Kurtuba kentinin Endülüs başkentleri arasında en önemli başkent olduğunu belirtir. Kurtuba'nın Endülüs dönemindeki durumunu anlatmak için Merraküşî ve İbn Feyaz'dan alıntılar yapan yazar, okuyucuya Kurtuba'nın Endülüs zamanında gelişmiş kalabalık ve büyük bir şehir olduğunu belirtmek istemektedir (Ali, 2012: 77). Fransız kaynaklardan aldığı bilgiler ışığında ise Kurtuba'nın kenarı başında kurulduğu Vâdiü'l-Kebîr nehri üzerinde pek çok saray, yapı ve yazlık bulunduğunu ve şehrin merkezi yapısı dışında 14.000 köyü olduğunu da okuyucuya örnek olarak vurgulamaktadır (Ali, 2012: 78). Yazar, Kurtuba'ya dair bu bilgilendirmenin ardından kendi döneminde şehirde Kurtuba Camii ve bir köprü dışında Araplardan bir iz kalmadığını belirterek, köprünün Endülüs Medeniyetinin oluşmasında ilk adım olduğuna değinir ve ardından Kurtuba Camii hakkında okuyucuya genel bilgiler verir (Ali, 2012: 79).

Yazar Kurtuba şehrinin merkezine değindikten sonra Kurtuba'nın 4 mil ötesinde bulunan “Medînetü'z-Zehrâ” saray-şehirden bahseder. Özellikle yapım aşamasında

kullanılan malzemelerin nereden geldiğine, içerisinde kadın ve erkek kaç kişi çalıştığına, mimarisine ve süsleme sanatına değinen yazar, özellikle mimari anlamda diğer saraylarla karşılaştırma yapmaktadır. Yazar Kurtuba'yı anlattığı bu bölümü saray-şehrin yıkılıp yakılmasıyla ve Kurtuba şehrinin teslim edilmesiyle bitirmektedir (Ali, 2012: 81).

Kurtuba şehrinin ardından “İşbîliyye” kentini anlatan yazar, Kurtuba şehrinin İspanyollar eline geçtikten sonra Endülüs'ün ikinci en büyük başkenti olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, kendi döneminde Büyük Camiye ait bir minare ve “Gerald” adında bir yapı dışında İşbîliyye’de Araplara dair bir iz kalmadığını vurgular (Ali, 2012: 83). Yazar bu yapı hakkında genel bilgiler verdikten sonra şehrin bahçelerini ve saraylarını gezdiğine değinir, bölümün sonunda ise İşbîliyye'nin düşmanlar tarafından ele geçirilmesi sonucu 300.000 kadar Müslümanın Kurtuba, Ceyan, Belensiye ve Gırnata'ya göç etmek zorunda kaldıklarını vurgulamaktadır (Ali, 2012: 84).

Yazar, Gırnata şehrini 4 ayrı bölümde ele almıştır. İlk bölüm olan “Gırnata” başlığında yazar, şehrin Endülüs'te son başkent olduğunu, binlerce Müslümanın şehre göç etmesiyle birlikte şehrin genişlediğini, büyüdüğünü ve dehşet verici şekilde gelişip ilerlediğini belirtir (Ali, 2012: 85). İbn Said'den yaptığı araştırmaların sonucunda yazar, Gırnata'nın Endülüs'ün ilk fethedildiği zamanlarda “Batı Şam” olarak adlandırıldığını, şehirde yaşayan Şamlıların mimari ve yapı bakımından şehri Şam'a benzettiklerini vurgulamaktadır. Ardından Ebu Haccâc bin Hisan'ın Gırnata şehrini anlattığı kasidesinden örnekler verir. Benî Ahmer döneminde yönetimin Kastilya Krallığı ile güttüğü siyasetten ötürü şehrin uzun süre daha Müslümanlarda kaldığına değinen yazar, şehir Hristiyanlar tarafından ele geçirildikten sonra hem nüfus bakımından hem de ilerleme bakımından gerilemeye ve azalmaya başladığını vurgulamakta buna delil olarak ise İbnü'l-Hatîb'in eserinden Endülüs zamanındaki Gırnata nüfusuna dair örnekler vermektedir (Ali, 2012: 87).

Yazarın Gırnata ile ilgili yazdığı ikinci bölüm ise “Elhamra Sarayı” bölümüdür. İlk olarak Ebu'l Bekâ er-Rundî'ye ait olan Endülüs Mersiyesinden Gırnata bölümüne yer veren yazar, Elhamra isminin nereden geldiğine, saray-şehrin kaç saraydan oluştuğuna ve bu sarayların mahiyetine değinmektedir (Ali, 2012: 89). Yazar, bu sarayların bazı salonlarına ve bölümlerine ait bilgiler vermekte ve bu salon ve bölümlerden Sefirler Salonu ve Arslanlı Avlu 'ya özellikle değinmektedir. Bölümde Elhamra'yı anlatan İbn

Hamdis es-Sakali'ye ait kasidenin bir bölümüne yer veren yazar, ardından Benî Serrâc Salonu ve Cennetü'l Arîf bölgesine değinmektedir (Ali, 2012: 92). Yazarın yaptığı araştırmalar sonucu saray pek çok hükümet ve sultanın elinde yer değıştirmesine karşın, en meşhur dönemini Benî Ahmer döneminde yaşamıştır. Yazara göre bu saray döneminde yapılan diğer saraylar ile karşılaştırıldığında, daha azametli, daha zarif, daha sanatsal olarak ön plana çıkmaktadır (Ali, 2012: 93). Bölümde İspanyolların şehre ilk girdikleri zaman saraya önem verdiklerini hatta sarayın iyileştirme çalışmaları için Arap mühendislerle anlaşma yaptığını belirten yazar, 17. yüzyıla geldiğinde ise sarayın ihmal edilmeye başlandığını, fakir insanların ve askerlerin kaldığı bir yer haline geldiğini vurgulamaktadır. Bölümü yine İbn Hamdis'e ait kasideyle sonlandırır (Ali, 2012: 95).

Yazarın Gırnata şehriyle ilgili oluşturduğu diğer bir bölüm ise “Elhamra'nın Yazıları” bölümüdür ki bu bölümde Elhamra Sarayı'nın salonlarını ve duvarlarını süsleyen yazıları, hangi ayet olduğunu veya hangi kasideden çıktığını okuyucuya örnekler vererek açıklamaktadır. Bu bölümde araştırma içerisinde Sami Paşazade Sezai'de görülen “ve lâ gâlibe illallâh” lafzına dair ve diğer örneklere dair herhangi bir yorumda bulunulmamıştır (Ali, 2012: 96-100).

Gırnata şehrini anlatan son bölüme yazar “Hüzünlü Bir Hatıra” başlığını açar. Bunun sebebi olarak da kendisinin Gırnata'da bulunduğu tarihin şehrin Benî Ahmer Devleti'nin son hükümdarı olan Abdullah tarafından teslim edilip, Abdullah'ın da şehirden ayrılmasına tekabül etmesidir (Ali, 2012: 101). Yazara göre İspanyollar Endülüs bölgesini ele geçirdikten sonra Arapları bölgeden kovmakla kalmamış, Marakeş'te bile onlara saldırmıştır. Arapların yaptıkları çalışmalar ve yeniliklerle Endülüs bölgesini karanlıktan aydınlığa ulaştırdıklarını savunan yazar, kendi dönemindeki İspanya ve Portekiz Devletlerinin hiçbir şekilde o dönemdeki kadar gelişmiş olamayacaklarını vurgulamaktadır (Ali, 2012: 102). Yazar bu savunmasında biraz daha ileri giderek, İngiliz, Fransız ve Alman Medeniyetlerinin bile Arap Medeniyetine ulaşamayacağını vurgulayarak bölümü sonlandırır (Ali, 2012: 103).

Yazar, Endülüs'te gezdiği şehirler hakkındaki bilgi ve görüşlerini paylaştıktan sonra “Müslüman Toplularının Hristiyanlaştırılması” adında bir başlık açar. Bu bölümde ilk olarak Müslümanların Endülüs'ü fethettiğinde din ve ırk bakımından farklı olan halka davranış biçimini açıklar ve halkın Müslüman olmasında “benimseme”

unsurunun yattığını vurgulayarak Müslümanların hoşgörüsüne dair örnekler verir (Ali, 2012: 105).

Ardından İspanyolların Endülüs bölgesini ele geçirdiğinde Müslümanlara karşı güttüğü siyasete dair Selavi ve Makkari'den alıntılar yaparak örnekler vermiş ve Müslümanların Hristiyanlaştırmalarına değinmiştir. (Ali, 2012: 107) Yazar son olarak kendi döneminde bu konu hakkında konuşmak istendiğinin pek çok Hristiyan ve İsraili tarafından reddedildiğini belirtmekte, kendi dönemindeki İsraililerin Endülüs'ün Hristiyanlar tarafından alındığı dönemde Yahudi ve Araplara karşı tutumlarını ve davranışlarını bilmediklerini savunmaktadır (Ali, 2012: 108). Yazar bu savunmasını ispatlamak için ise Ronach ve Sidilyo'ya ait eserlerden alıntılar yaparak örnekler vermiştir (Ali, 2012: 109).

“Endülüs'ün Yıkılışı” bölümünde ise yazar ilk olarak Endülüs'ün fethinden beridir Arapların sürekli olarak savaş halinde olduğunu belirtmektedir. Özellikle Emevîler döneminde savaşların zaferle sonuçlandığını vurgulayan yazar, Tavâif-i Mülûk devriyle birlikte bu zaferlere ulaşamadığını ve Arapların arasında ayrılıkların başladığını belirtmektedir. Bu ayrılıklarla birlikte güneyde Berberiler ile kuzeyde ise İspanyol ve Portekizlilerle çarpışmak zorunda kalındığını belirten yazar Tavâif-i Mülûk zamanında hangi şehirlerin hangi aileler tarafından yönetildiğine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir (Ali, 2012: 112). Yazar Tavâif-i Mülûk zamanında Endülüs'e gelen Murabıtın ve Muvahhidin Devletlerine kısaca yer verdikten sonra özellikle Endülüs'teki yapılanmaların çökmesinde kötü ahlakın etken olduğunu belirtmekte ve ilk sebep olarak okuyucuya sunmaktadır (Ali, 2012: 114). Yazarın çöküş sebebi olarak dikkat çekmek istediği ikinci sebep ise askeri düzendir. Yazara göre Arapların askeri savaş anlayışı “cihat” odaklı olup sadece belli zamanlar için geçerlidir. Bu sebepten ötürü bazı halife ve sultanlar, “Slav” ırkından ve farklı milletlerden topladığı “Saklebi” adında bir ordu bulundurmak zorunda olduklarını bildiren yazar, İspanyolların ve Portekizlilerin düzenli orduları karşısında Arap ordularının savaşamadığını vurgulamaktadır (Ali, 2012: 114). Yazarın bu iki sebep ile Endülüs'ün yıkılışını hızlandıran bir durum olarak Ísabel ve Ferdinand'ın evlilikleriyle Kastilya ve Aragon krallığının birleşmesini göstermektedir. Yazar bu durumu “Allah, Endülüslülere karşı fenalığa izin verdi.” olarak yorumlayarak bölümü bitirmiştir (Ali, 2012: 115).

Yazarın Endülüs bölgesinin dışına çıkarak “Cebeli Tarık ve Tanca” başlığı altında bu iki bölgeye dair bilgiler vermiştir. Öncelik olarak Cebeli Tarık'ı ziyaret ettiğini belirten

yazar bölgenin İspanyolların eline geçtikten sonra İngilizler tarafından alındığını, kendi döneminde görünürde İspanya'ya bağlı olsalar da yönetim ve hükümetin İngilizlerin olduğunu belirtmekte, bu bölgede Amerikan, Avrupalı, İngiliz ve Afrikalı pek çok insanın yaşadığını ve mimarisinin de bu çeşitliliğe bağlı olarak farklı tarzları barındırdığını vurgulamaktadır (Ali, 2012: 117).

Yazar, Tanca bölgesine geldiğinde ise burada da Cebeli Tarık gibi İngiliz, Fransız ve İspanyol gibi pek çok milletten insanın bulunduğunu belirtmekte ve bu bölgenin de kontrolünün Marakeşliler tarafından sağladığına değinerek bölümü bitirir (Ali, 2012: 118).

Yazarın eserinin son bölümü “İspanya’da Yapılan Şarkiyat Çalışmaları” bölümüdür. Bu bölümde yazar, Endülüs bölgesinin Müslümanlardan çıktıktan sonra Müslüman izlerinin İspanya’da tutunma serüvenini anlatmıştır. İlk olarak İspanya tarihi kontrol edildiği zaman Araplarla 800 yüzyıl boyunca bağlantısı olduğunu belirten yazar, İspanya’da kurulan ilk eğitim kurumunun ve tercüme kurumunun Araplar tarafından inşa edildiğine değinir. Yazar özellikle İspanyolların eğitim konusunda uzun bir süre Arap yöntemini kullandığını bölge Hristiyanların eline geçtikten sonra Hristiyanlar tarafından oluşturulan eğitim yönteminin rağbet edilmemesinden ötürü tekrar Arap eğitim sistemine geri döndüklerini belirtmektedir (Ali, 2012: 119). Yazar bu sebepten ötürü özellikle bir dönem Arapçanın eğitim sisteminden kaldırıldığını belirtmekte, bu dönemde Arap izine dair hiçbir şey kalmadığını vurgulamaktadır.

19. yüzyılın ilk yarılarında İspanya’da yapılan ıslah çalışmaları sırasında, Arapça dili üniversitelerde okutulmaya başlanmış ve özellikle Arap Dili ve Edebiyatı üniversitelerin genel eğitim sistemlerinde yerini almıştır (Ali, 2012: 121). Yazar kendi döneminde 10 şehirde kurulan üniversitede Arapça eğitimin verildiğini belirtmekte yine kendi döneminde İspanya ve Portekiz’de Arapça öğrenimi için çalışmalar yapan şahsiyetlerden ve bu alanlara dair yazılan eserlere değinerek eserini sonlandırmıştır (Ali, 2012: 122).

Yazarın eseri oluşturmasının temelinde yatan sebep İspanya’da yaptığı gezi olmasına karşın, içerisinde Endülüs’e dair bilgilere yer vermekte ve bu bilgileri aktarırken kullandığı kaynaklardan aldığı alıntıları birebir eserinde bahsetmiştir. Yazarın eserde vermek istediği amaç doğrultusunda Endülüs tarihinde yaşanan bazı olaylara yer vermediği görülmektedir. Ayrıca yazarın eserde pek çok bölümde “Arap” ve “Şamlı”

kavramlarını vurguladığı görülmektedir. Bu vurgulamanın temel sebebi araştırılmak istendiğinde yazarın “Kürt” asıllı olmasına rağmen “Şam” vilayetinde doğması ve I. Dünya Savaşı sonrası milliyetçi akımının etkisiyle “Arap Kültürü” ve “Arap Medeniyeti” olgularını savunmak istemesi olarak tespit edilmiştir. Yazar, eserde Endülüs’e ve Endülüs dışına dair yazdığı bölümlerde şehirlerin, bölgenin ve sarayların mimari yapılarını oldukça ayrıntılı anlatmıştır. Bu noktadan hareketle yazara göre bir medeniyetin tezahürü mimaridir. Yazarın eserde Endülüs’e dair tarihi olayları ve gezi notlarını anlatırken, dönemin şairlerinden kasidelere ait beyitlere yer verilmesi eserin içerisinde Endülüs’ü betimlemeye yardımcı olmuştur. Bu eser yazıldığı tarih içerisinde Osmanlı döneminde yazılmış olmasına ve bazı kavramlar bakımından benzerlikler bulunmasına rağmen bu kitabın dönemin Osmanlı halkı veya Arap halkı tarafından okunulup okunulmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Genel bir değerlendirme yapılmak istendiğinde, Osmanlı Devleti’nde Endülüs hakkında bulunan yazılı kaynaklar içerisinde edebi eserler, ulaşılabilirlik bakımından en yaygın kısmı oluşturmuşlardır. Özellikle şiirler Endülüs ile Osmanlı ilişkisinin bel kemiği olmuş, Osmanlı devletine gönderilmiş olan “Ebu’l Beka er-Rundî’ye ait Endülüs Mersiyesi” Osmanlı devletinin son dönemlerinde pek çok farklı gazetelerde farklı kişiler tarafından aslı veya tercümesi ile yayınlanmıştır. Şiirlerin yanı sıra tiyatro ve gezi yazıları da bulunmaktadır. Bu eserler halk tarafından çokça okunmasına yahut bilinmesine rağmen, Endülüs’ü genel olarak tanımaktan uzaktır. Özellikle eğitim kitapları ve makaleler ile karşılaştırıldığında şiir ve tiyatro eserlerinde yorumlamalar, öznel yargılar daha fazla gözükmektedir. Yazarlar Endülüs hakkında kısacık bir bilgi verip kendi hedefledikleri ideolojilerini, düşüncelerini, şikâyet ve yakınmalarını bu bilginin üzerine inşa etmişlerdir. Yazarların Endülüs’ü kullanmadaki amacı genelde Osmanlı son döneminde yaşanan usulsüzlükler, yanlış batılılaşma, İslam medeniyetine karşı yapılan saldırılar olarak birkaç başlıkta toplanabilir.

Bu üç seviyeye Osmanlı tebaasından herkesin ulaşip ulaşamadığı bilinmemekle birlikte bir kişinin bütün bu merhalelerden geçtiği düşünülürse, buradan elde ettiği bilgi ve birikimi kendi hayatında somut bir şekilde görmek ister. Bu anlamda yayımlanan tiyatro eserleri, fotoğraf albümleri ve mimari eserlerdeki Endülüs izleri, insanı besleyen bu algının en somut göstergesini oluşturmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FOTOĞRAFLARDA ENDÜLÜS

4.1. Kurtuba (İsp. Córdoba)

Kurtuba Endülüs Emevî devletinin başkenti olmasıyla ön plana çıkan bir şehirdir. (Ek 33) Bu özelliği ile aslında Osmanlının yükseliş dönemindeki İstanbul ile bir ortaklığa sahiptir. Ayrıca Endülüs Emevî devletinin yaptırdığı eserlerden biri olan Kurtuba Ulu Camisi de bu şehrin önemini arttırmaktaydı. Fotoğraf sanatçısı Jean Laurent sanki II. Abdülhamid’i geziye çıkartır gibi önce Kurtuba kentinin mahallelerini, kale önlerini, köprüsünü çekerek oradaki sosyal durumu Padişaha göstermek ister.

Ardından Kurtuba Ulu Camii Jean Laurent’in kadrajına girer. Kurtuba Camisini çeken diğer bir fotoğraf sanatçısı ise Garzon’dur. Bu iki fotoğrafçı Padişaha camiye çekerken caminin kubbesinin ve mihrabının yanında kemerlerine ait detayları da vermişler, adeta Padişahın canlı gözüyle görmek istediği sanatları bu fotoğraflar ile oraya ulaştırmaya çalışmışlardır. Burada tezyinatına dair en ön planda olan fotoğraflar, kemerlere ait fotoğraflar olmuştur.

4.2. Gırnata (İsp. Granada)

Gırnata şehri de Benî Ahmer devletinin başkentidir. (Ek34) Benî Ahmer devleti, komşu olduğu devletlerle savaşmaktan çok anlaşma stratejisi ile Müslüman Endülüs’ü 200 sene daha ayakta tutabilmiştir. Bu strateji aslında 19. yüzyılda Sultan II. Abdülhamid’in güttüğü strateji ile benzerlik göstermektedir. Bu sebepten dolayı Gırnata şehri ile İstanbul arasında siyasal açıdan ortak noktalar bulunmaktadır.

Gırnata kentinin ön planda olmasının diğer bir sebebi şüphesiz ki Padişahın oradaki Elhamra Sarayı’nı görmek istemesiydi. Nasıl ki İstanbul ile Gırnata şehirleri birbiri ile ortak noktaya sahiplerse, Elhamra ve Yıldız Sarayları da ortak pek çok özellik bulunduruyordu. Jean Laurent Gırnata kentinde Kurtuba şehrindekine benzer bir yol izlemiştir. Ancak buradaki fark, Gırnata şehrinde şehir içinden ziyade Elhamra Sarayı’nı ön plana almıştır.

Sarayın karşısındaki tepeden ve giriş kapılarından çekmeye başlayan Jean Laurent adeta bir rehber gibi Padişaha Sarayın bölümlerini, hamamlarını, avlularını odalarını, kulelerini gezdirir. Bazı salonlarda durur, detaylara, iç ve dış tezyinatına değinir. Hatta sarayın merdiven tezyinatını bile görüntüler.

Örneğin Elçiler Salonuna ait pek çok bölgeyi kadraja alan Jean Laurent, burayı II. Abdülhamid'in sefirleri ve elçileri kabul ettiği odası ile ortak bulduğundan dolayı ayrıntılarıyla çekmiştir. Ayrıca Ben-i Serrac Salonuna ait süslemeleri de yakından çekmiştir. Jean Laurent'in önem gösterdiği diğer kısımlar ise Mersin ağaçları Avlusu ve Aslanlı Avlu'dur.

Saray bölgesinin dışında olmasına rağmen Al-Kasaba kısmını, orada bulunan meşhur kuleyi ve Cennetü'l-Arif bahçesini çekmesinin sebepleri bulunmaktadır. Al-Kasaba kısmı Elhamra Sarayı'nın askeri kışlasıydı. Bu kısımdaki kule İspanyolların "yeniden fetih" akımının temsilcisi ve Endülüs'te İslam'ın son kırıntısının da elden gittiğini gösteren bir sembol olmasıyla meşhurdu. Cennetü'l-Arif ise, çiçekleri, verandaları ve suları ile İslam devletlerinde yapılmış en güzel bahçe olarak nitelendirilirdi.

Jean Laurent sadece plastik sanatları çekmekle yetinmemiş Elhamra Sarayı'nda bulunan vazoları, camiye ait lambaları ve seccadeleri de çekerek orada bulunan el sanatlarına da değinmiştir. Laurent'e nazaran Garzon ayrıntılardan daha çok bilinen yerleri çekmiştir. Bunlar Aslanlı Avlu, Mersin ağaçları Avlusu, Elçiler Salonu, Meşveret Salonu, Elhamra Saray Camii, Ahkam- Şeria Divanı ve Cennetü'l-Arif'tir. Burada Garzon'un Jean Laurent'i bazı yönlerden tamamladığını görebiliriz. Özellikle Garzon'un çektiği Meşveret Salonu'nun süslemesindeki "ve lâ gâlibe illallâh" hattı burada ön plana çıkmaktadır. Yıldız Sarayının duvarlarını da bu hattın süslemesi Elhamra Sarayı ile Yıldız Sarayı arasındaki etkileşimin bir izidir.

4.3. İşbîliyye (İsp. Sevilla)

Sevilla kenti için Ziya Paşa'nın eserinde toprağının verimliliği ve şehrin güzelliği ile bahsedilmesi, hatta Mısır ve Şam bölgeleri ile Sevilla şehri karşılaştırıldığında Sevilla şehrinin önde geldiğini belirtilmesi Padişahın bu şehre karşı rağbet etmesine sebep olmuştur. Burada özellikle Alkazar sarayı ön plana çıkmaktadır. (Ek35)

Jean Laurent önce şehrin manzarasını gösterir. Burada özellikle köprülere ve kanallara odaklanır. Jean Laurent buna ek olarak Giralda kulesini ve Şark kilisesini çeker. Bu iki yeri çekmesinin nedeni oradaki eserin tezyinatının Müslüman Endülüs'ten miras

kalmasıdır. Hartua Kilisesi de Jean Laurent'in kadrajına takılan diğer bir kilise olmuştur.

Bundan sonra Alkazar Sarayına geçer. Alkazar (Ar. El-Kasr) Sarayına dair emirlerin salonu, sefirlerin ağırlandığı salon ve salonunun kapısı, İspanyollara geçtikten sonraki kralların isimlerinin verildiği kapılar fotoğraflanmıştır. Burada özellikle tezyinat ön planda tutulmuş, Müslüman Endülüs ile İspanyol Endülüs arasındaki farklar ortaya konulmuştur. Garzon'un çektiği fotoğraflarda Jean Laurent'ten farklı olarak divanlar, avlu ve fiskiye görülmektedir.

Gırnata kentine ait sadece Jean Laurent'in çektiği 108 fotoğraf varken Sevilla kentinde 21 adet fotoğraf çekilmesi diğerlerine nazaran az olmasına rağmen bu şehrin önemli bir şehir olduğunu göstermektedir.

4.4. Tuleytula (İsp. Toledo)

Ziya Paşanın eserinde sadece büyük bir şehir olarak adlandırılan Tuleytula kenti II. Abdülhamid'e Jean Laurent'in fotoğrafları ile ulaşır. (Ek 36) Bu arada büyük olmasına rağmen şehir mütevazidir. İki fotoğrafta da gösterilen yerler şehrin giriş kapıları ve kale surlarıdır. Bunların çekilmesindeki sebep Tuleytula şehrinde Endülüs'ten miras olarak bu kale ve girişin olduğu düşüncesidir. Endülüs Emevî Devleti döneminde, X. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen ancak daha sonra kiliseye çevrilen Babu'l-Merdum Mescidi, Jean Laurent'in gözünden kaçmış olmalıdır. Garzon'un çektiği fotoğraflar içerisinde Tuleytula şehri bulunmamaktadır.

4.5. Mâleka (İsp. Malaga)

Bu fotoğraf albümünde bulunan şehirlerden en az fotoğraf çekilen şehir Mâleka'dır. Bu fotoğrafı Jean Laurent çekmiştir. Fotoğraf şehirdeki bir giriş kapısı ve onun önünde kendine has kıyafetleriyle poz veren bir İspanyol'dan oluşur. (Ek 37)

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Endülüs ile Osmanlı devletinin ilişkisi, dünya tarihinde iki devletin sınır komşusu olmadan etkileşim geçirebileceğinin ve zaman olarak birbirlerinden uzak olan iki devletin mutlaka ortak noktalara sahip olduğunun kanıtıdır. Özellikle her iki devletin yükselme dönemlerinde askeri, siyasi, kültürel, bilimsel başarıları ve Avrupa'ya örnek olması bu iki devletin yakın ilişki kurmasını sağlayan temellerden biridir. Diğer bir temel ise pek çok kabileden insanı ve farklı dinlere mensup olan kimseleri uzun yıllar bir çatı altında refah içerisinde yaşatabilmeleridir.

Fatih Sultan döneminde filizlenen, II. Bayezid döneminde iç ve dış zorluklara rağmen bir mersiye üzerine büyümeye çalışan bu ilişki, Benî Ahmer devleti yıkılıp orada bulunan Müslüman ve Yahudilere kucak açmasıyla gelişmiştir. Özellikle Sefarad Yahudileri kendi kültürlerini koruyarak, asimile olmadan buldukları bölgedeki halk ile iç içe olmuş, dini yaşantılarını da özgür bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.

Ancak Endülüs ile Osmanlı arasındaki bu ilişki bir süre sonra silikleşmeye başlamış ve zaman içinde Endülüs artık eski bir hikâye olarak Osmanlı topraklarında anılır olmuştur. Bu durum 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Tarih bir devletin çöküşüne daha tanıklık etmiştir. Ancak Endülüs çökerken bile 2 asır daha ayakta kalabilen bir devlettir. Bu ve yukarıdaki bahsedilen diğer sebeplerden ötürü Osmanlı devleti yüzünü “Müslüman Avrupa” olarak tabir edebileceğimiz Endülüs’e dönmüştür.

Bir mersiye ile başlayan bu ilişki 19. yüzyılda İbn Haldun'un kitabıyla tekrar ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlıda “Endülüs” kavramının küllerinden yeniden doğmasını sağlayan isim Ziya Paşa olmuştur. Kaleme aldığı “Endülüs Tarihi” kitabı ile aydınların, halkın devlet adamlarının kalbine Endülüs ateşini düşürmüştür.

Ziya Paşa'nın ardından pek çok isim övmek veya eleştirmek için kalemi ele aldığı gibi Endülüs üzerinden gitmiştir. Endülüs'ün fethini ve çöküş sebeplerini araştırıp bu sebepleri kavramlaştırarak kitaplarında ve piyeslerinde kullanmışlardır. Yine gezi

yazılarıyla ve şiirlerle hem kendi Endülüs merakını gidermişler hem de halkı bilgilendirmişlerdir.

Endülüs ile alakalı edebi eserlerin çoğalmasında Padişah II. Abdülhamid'de orayı görme isteği uyandırmıştır. Ancak İspanya'ya gidememesinden ötürü İspanya'da bulunan Jean Laurent ve Garzon'u görevlendirmiştir. Araştırmalara dayanarak denilebilir ki Garzon'a dair hiçbir bilgi bulunmamıştır. J. Laurent İspanyollar tarafından günümüzde de ön planda tutulan bir isim olmuştur. Onun hakkındaki kaynaklara bakıldığında ise II. Abdülhamid tarafından görevlendirildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak çektiği fotoğraflar onun bu görevi gerçekleştirdiğinin bir kanıtıdır.

Fotoğraflar 5 şehirde çekilmiştir. Bunlar Kurtuba, Gırnata, İşbiliyye, Tuleytula ve Mâleka'dır. Kurtuba ve Gırnata şehirleri en fazla fotoğraf çekilen şehirler olmuştur. Çünkü bu iki şehir çöküş öncesi ve çöküş sırasındaki İstanbul'u anımsatmaktadır. Özellikle Kurtuba Ulu Camii ve Elhamra saray-şehri karış karış gezilmiş, odalarından süslemelerine kadar her şey en ince ayrıntısıyla çekilmiştir. Sevilla ise bu iki şehirden sonra gelen en önemli şehirlerden bir tanesidir. Bu şehrin albümde yer almasında Ziya Paşa'nın büyük bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Sevilla'nın ardından gelen Toledo ve Malaga şehirlerini ise sadece J. Laurent çekmiştir. Bu fotoğraflarda sadece saraylar camiler yer almaz. Sokaklar, kaleler, o dönemde yaşayan insanların pozları ve tarihi eserlerde bulunmaktadır.

Fotoğrafçılardan J. Laurent'in çektiği fotoğraflar albümün büyük bir bölümünü oluştururken Garzon'un çektiği fotoğraflar daha genel kalmıştır. Ancak bazı yerlerde Garzon'un çektiği fotoğraflar J. Laurent'in çektiği fotoğrafları tamamlamış ve böylece birbiriyle bütün bir "Endülüs" albümü ortaya çıkmıştır. Bu seri her yönüyle "II. Abdülhamid eğer İspanya'ya seyahate gitseydi nereleri görmek isterdi?" sorusunun en somut cevabıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, F. (2022). Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler. [Journal of Turkology » Submission » Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler \(dergipark.org.tr\)](#)
- Ayar, T. (2022). Osmanlı Medreselerinde Darülfünun İlahiyat Fakültesi'ne Siyer ve İslam Tarihi Dersleri. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 9(1): 221-268.
- Ayrancı, İ. (2017, Eylül). Türkiye'de Endülüs Alanında Yapılan Çalışmalar. *Uluslararası Sempozyumu*, İspanya.
- Ayvazoğlu, B. (1996). Edebiyatımızda Endülüs. B. Ayvazoğlu (Der.), *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 79-85.
- Bayram, M. (2011). Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Endülüslüler. *İSTEM*, 9(17): 45-48.
- Değirmenci, H. (2020). Muallim Naci'nin Manzum Hikayelerinde Kahraman Tipi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4): 2024-2039.
- Elhajhamed, A. (2018). 1875 Yılına Kadar Türk Edebiyatında Endülüs. *Mukaddime*, 9(1): 101-110.
- Elhajhamed, A. (2022). Arap ve Türk Edebiyatında Halife Abdurrahman en-Nasır'ın Şahsiyeti: Abdülhak Hamid ve Corci Zeydan Arasında Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Şarkiyat Mecmuası*, (40): 1-14.
- Enginün, İ. (1986). *Abdülhak Hamit Tarhan: Türk Büyükleri Dizisi*. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (2013). *Abdülhak Hamit Tarhan'ın Hatıraları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erünsal, İ. E. (2015) Türk Edebiyatında Endülüs'e İlginin Uyanmasında Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi Adlı Tercümesinin Rolü ve Bu Tercümenin Yapılış Nedenleri, A. Koçal. & Z. Berkaş. (Der.) *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, İstanbul: Timaş Yayınları, 417-423.
- Gözütok, Z. (2008). *Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

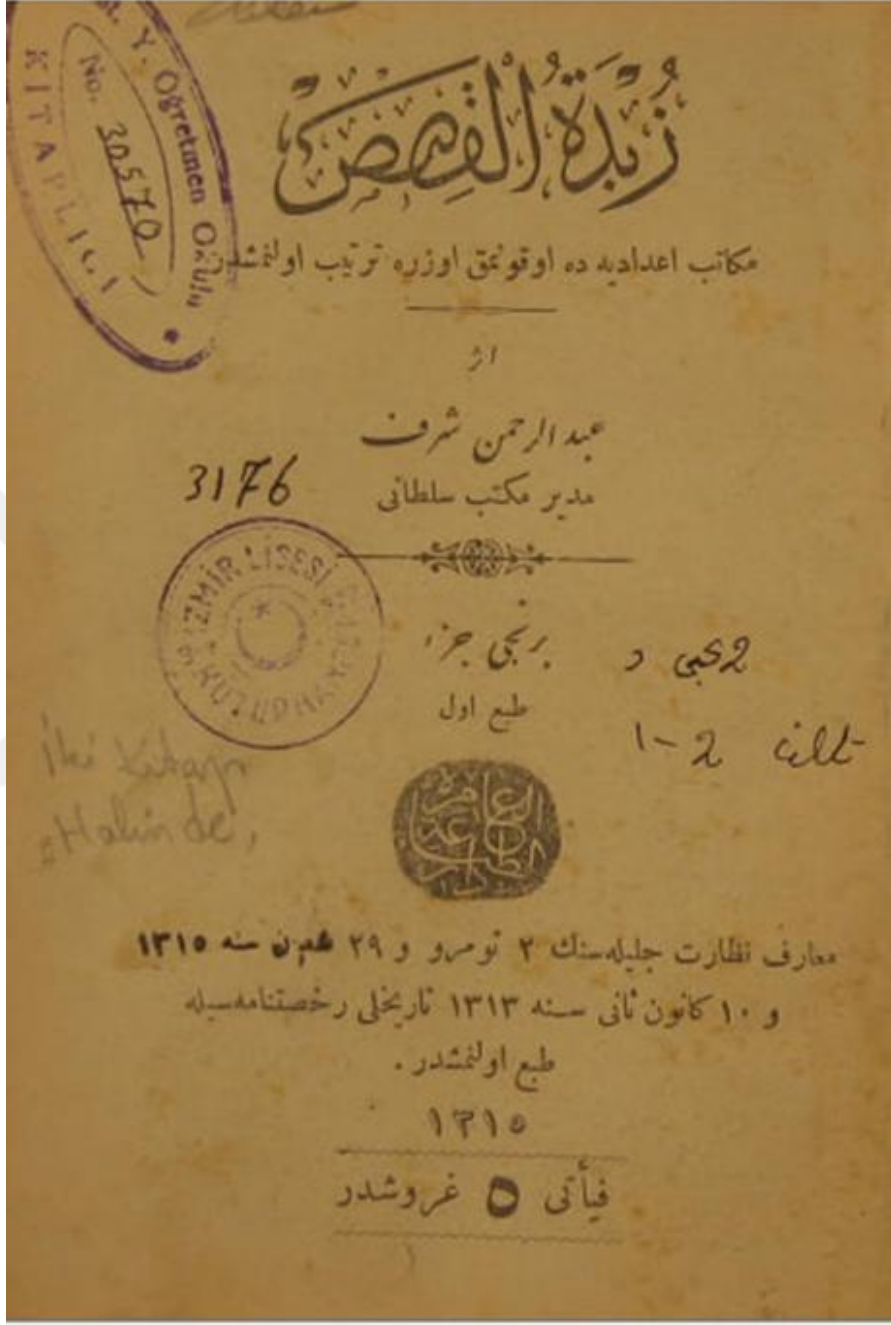
- Gündoğdu, M. A. (2016). Abdülhak Hamid'in Endülüs ve İlhanlılarla İlgili Piyeslerinde Milletın Birlik ve Beraberliğinin Önemi. <https://www.researchgate.net/publication/330715447>
- (2017). Tanzimat Yazarlarına Göre Endülüs'ün Yıkılış Sebepleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (58): 316-338.
- Gürsoy, B. (1995). Türk Edebiyatında Endülüs. *Kubbe Altı Akademi Mecmuası*, 24(1): 9-22.
- Hakkı, İ., & Azmi, M. (1888). *Muhtasar-ı Tarihi İslami*. İstanbul.
- Halim, A. A. (2020). *Türk Edebiyatında Endülüs Üzerine Bir İnceleme*. Bulletin of The Faculty of Arts, 57(2): 3-27.
- Hıfzi, H. (1908). *Hülasa-i Umumi Tarihi*. İstanbul.
- Hilmi, A. (1876). *Târih-i Umûmî*. İstanbul.
- Hüseyin, H. (1912). Ebu'l-Bekâ Salih Endülüsi'nin Bir Kaside-i İbret Amizi. *Hayr'ul Kelam* :7.
- Karaburgu, O. (2010). *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Tiyatro Eserleri Üzerinde Bir Araştırma ve İnceleme*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Kemal, N. (1833). *Renan Müdafaaamesi*. Rodos
- Kılınç, K. E. (2019). *Türkiye'de Endülüs Tarihi Çalışmalarının Gelişimi* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kornapa, M. Z. (1964). Endülüs Mersiyesi- Nizami Tercümesi. *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, 166-184.
- Köse, Ö. F. (2014). Ali Reşad ve Ali Seydi'nin Tarih-i Umûmi'si. *Toplumsal Tarih*, 22-26.
- Laurent, J. & Garzon. (2022). İspanya'daki Tarihi Eserler. *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler*, <http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr>
- Memduh, A., & Halit, A. (1330/1912). *Umumi Tarihi*. İstanbul.
- Mizancı M. M. (1911/1911). *Târih-i Umûmî*. İstanbul.

- Nuri, C. (1916). Endülüs'e Dair. *Edebiyat Mecmuası*, (1-4): 337-373.
- Ocak, H. F. (2018). *Endülüslülerin Osmanlı Ülkesine Göçü ve Entegrasyonu*.
<https://dergipark.org.tr/tr>
- Okumuş, S. (2016). Şemsettin Sami'nin Bilinmeyen Bir Tiyatro Eseri: Vicdan. *Dede Korkut Dergisi*, (9): 71-82.
- Öztürk, M. (2014). *Şemsettin Sami'nin Hayatı, Edebi Kişiliği ve Edebi Eserleri Üzerine bir İnceleme*. Muammer Öztürk Şemsettin Sami'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği (Yayınlanmış Doktora Tezi) Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Paşa, D. A. (1886). *Mir'atü'l-İber Mufassal Târih-i Umûmî*. İstanbul.
- Paşa, Z. (1859) *Endülüs Tarihi*. İstanbul.
- Paşa, Z. (2019). *Endülüs Tarihi* (Y. Ödük, K. Masumi, F. Şahin, Çev.) İstanbul: Selis Yayınları.
- Refik, A. (1911). *Büyük Târih-i Umûmî*. İstanbul.
- Reşad, A., & Seydi, A. (1911). *Haritalı Resimli Târih-i Umûmî*. İstanbul.
- Sami, Ş. (1875). *Seydi Yahya*. Arnavutluk.
- (1877). *Vicdan* (İrfan Morina, Çev.). İstanbul: Mitos Boyut.
- Sezai, S. P. (1927). *Mescid'ül Camia: Elhamra*. İstanbul.
- (1924). Gırnata. S. P. Sezai (Der.), *İclal*. İstanbul, 58-68
- (2003). Musahabe. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 61.
- (2003). Abdülhamid Ahlakıyyun'dan. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 226.
- (2003). Ahval-i İran. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 439.
- (2003). Fas. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 236-239.

- (2003). Girit Müslümanları. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 256-258.
- (2003). Mısır ve Mısırlılar. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 60-61.
- (2003). Yemen. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 207-209.
- (2003). Yeni Neşriyat. Z. Kerman (Der.), *Sami Paşazade Sezai'nin Tüm Eserleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 81.
- Şemseddin, M. (1911). İslam'da Fen ve Felsefe. *Sırat-ı Müstakim*, 20-59
- Şenyıldız, Ö. (2018). *Osmanlı'nın Madrid Elçisi Sami Paşazade Sezai Bey'in İspanya İzlenimleri*. <https://www.academia.edu/38205965>
- Şeref, A. (1869). *Zübdet'ül Kıyas*. İstanbul.
- Şükürov, Q. (2011, Nisan). *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Endülüslülerin Osmanlı İmgelemi. Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları*, 6. *Dönem Sempozyum Bildirileri*. Uşak İli Kalkınma Vakfı, Uşak.
- Şükürov, Q. (2016). Kâtip Çelebi'nin Kayıtlarında Osmanlı-Endülüs Münasebetlerinin Erken Safhası. *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası*, (25): 39-50.
- Tarhan, A. H. (1875). *Tezer yahut Abdurrahmanu's-Salis*. İstanbul.
- (1917). *Abdullahu's-Sağir*. İstanbul.
- (1917). *Nazife*. İstanbul.
- (1917). *Tarık Yahut Fethul Endülüs*. İstanbul
- (1917). *İbn Musa Yahut Zat'ul Cemal*. İstanbul
- Tarih-i Umumi*. (t.y.).
- Tevfik, A. (1894). *Fezleke-i Târih-i Umûmî*. İstanbul.

EKLER

EK1

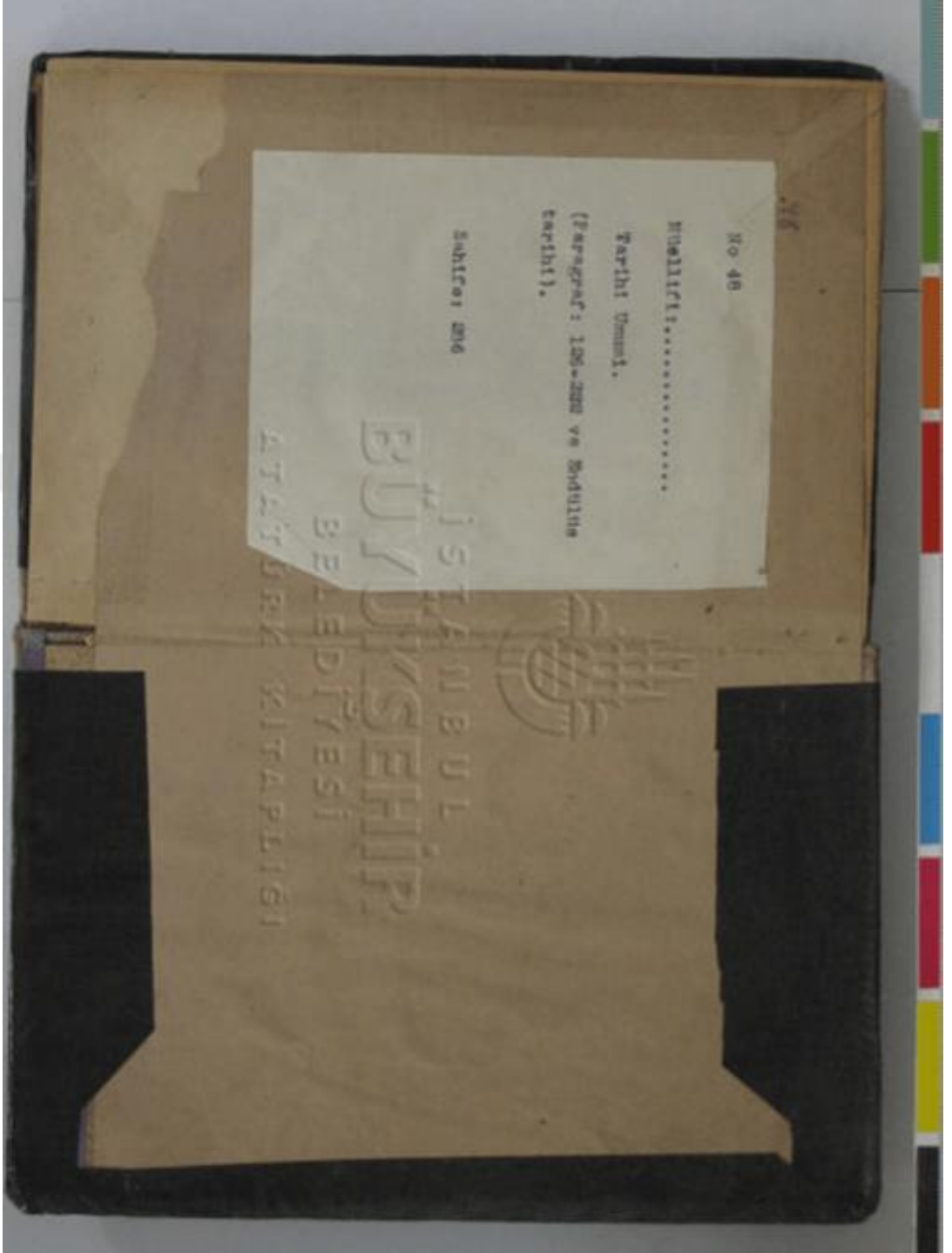

شهریار مشار الیه فراغ ایتمکله خاندان ابد پیمان عثمانی آندن
سکره خلافت اسلامیه دخی حائز اولمشدر .

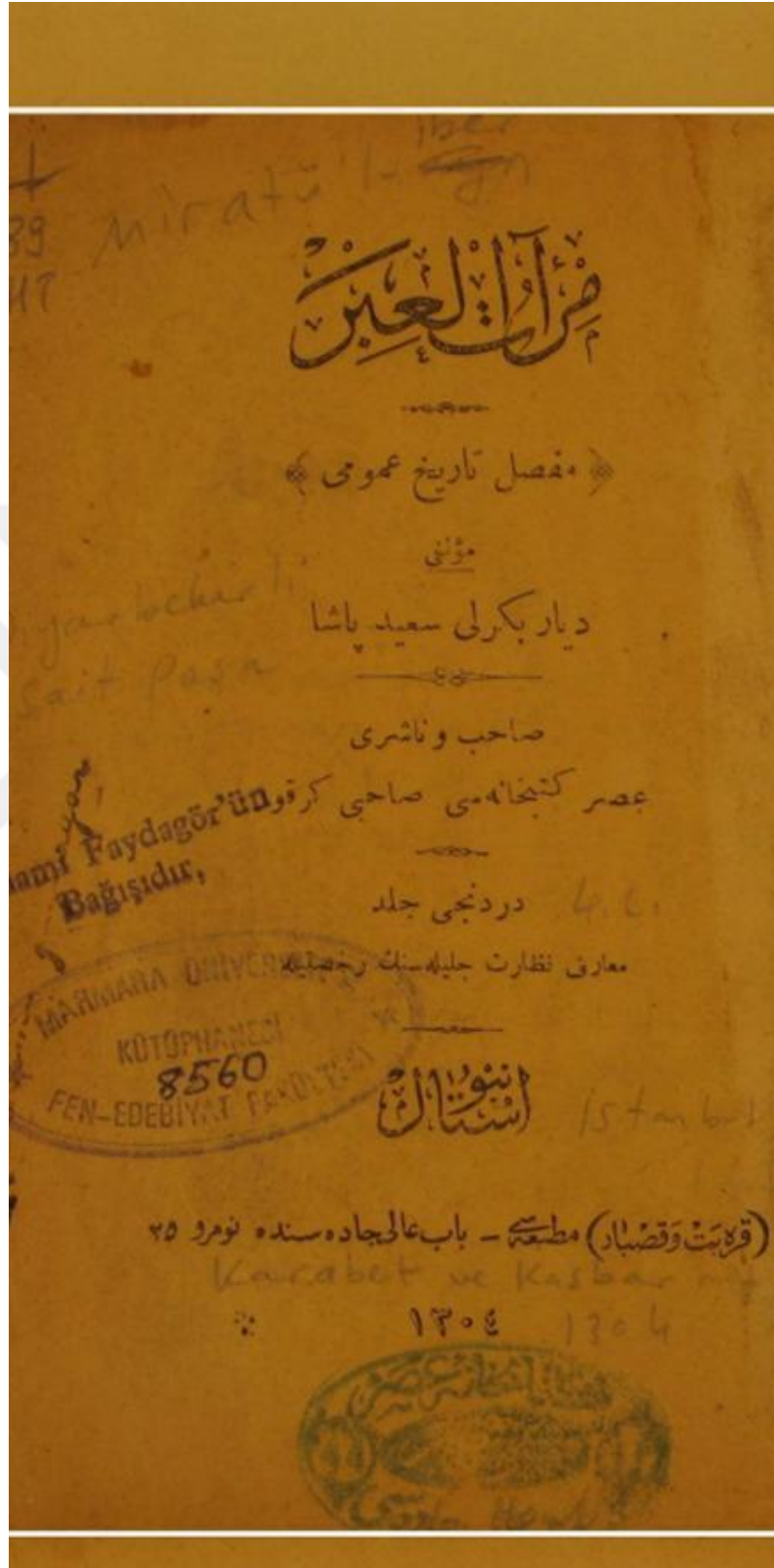
اون در دنجی باب

احوال اندلس

طوائف مملوک . — دولت عباسیه محافظه و وحدت ایده میوب
تأسیسندن هنوز یدی سنه مرور ایتمدن اندلسده دولت امویه
تشکل ایتمش ایدی . مرور زمان ایله وعلی التدریج ایالات عباسیه
بتون بتون طوائف ملوک الله کجدی و ممالک وسیعہ اسلامیه نیک
هر نقطه سنده بر حکومت مستقله ظهور ایتدی . حکومت
مذکوره نیک اکثریتی مؤسسندن وجودیله قائم و اهمیت
اولدیفندن تاریخده اسملرندن بشقه بر اثر بر اقامشدر در بناء علیه
آنلرله مشغول اولمیه جغز . لکن ایچلرنده ذی قدرت و شهرت
اولانلری و خدمات سیاسی و مدنیه ایله ابقای نام ایدنلری واردر که
علی وجه الاختصار و قطعہ بقطعہ بختلری ایده ج...

نامیه بر قبیلہ ساکن اولدیغندن بوناسیبتله رومانلر
 زمانزنده لوزیتانیا دیو شهرت و بردی .
 لوزیتانیاك پوك شهرلندن بریسی لیسبونہ و بریسیدہ
 پورتودر . عربلایسبونہ به اشونہ دبرلر . پورتونك تجارتنی
 کثیر و صوری غزبردلر . برکوزل اسکامسی واردلر .
 هجرتدن (۷۶۳) سنه مقدم رومانلور طرفلرندن
 بالاسنیلا ولایات رومانیه دن معدود اولدی . مؤخرآ
 وریغونلر و سائر قبائل شمالیه اورالره دخول ایلدیلر .
 لوزیتانیا قرون اولیده اسپانیاك برقیسی اولوب
 وقایع تاریخیه سی اسپانیا ایله مخلوط اولدیغندن بوراده
 تکرارینه لزوم کوره میورز .

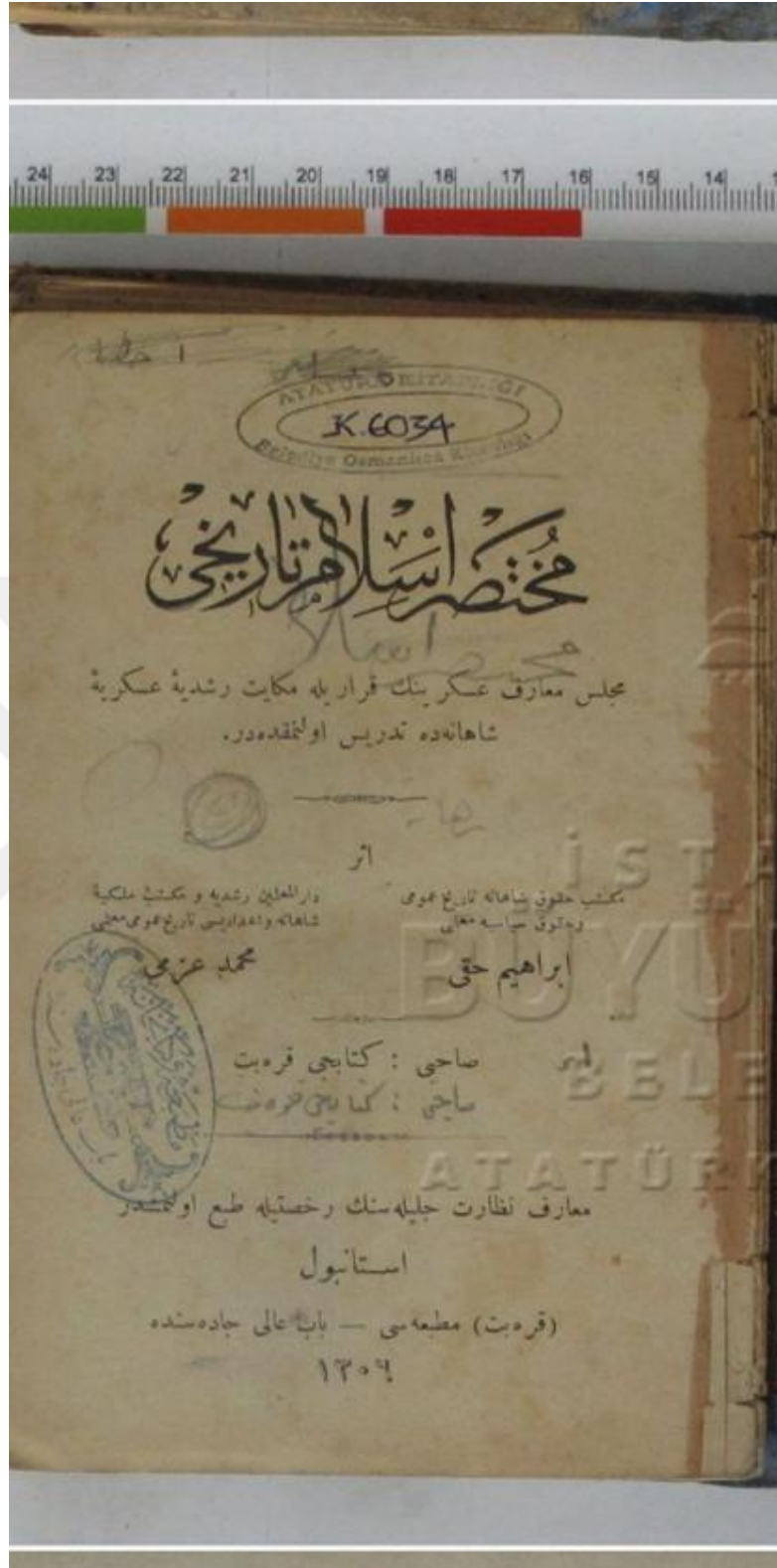
- ۳۷ -

اندلوسیا

اندلوسیا اندلس دینلان مملکت اولوب ازمنه
 قدیمده اسپانیا ممالکندن معدود ایدی . نام قدیمی بییکا
 اولدیغی حالده ووندال قبیلہ سنك هجرتدن ایکی عصر
 مقدم اورالره نزول ایلدیکاری جهنله بونلره نسبتله
 واندلوسیا و صکره تخفیف صورتیه اندلوسیا دیوموسوم
 و اسلام فاتحلرینك استیلاسنده اندلس نامیه معروف اولدی .

هجرتدن (۱۳۰۸) سنه مقدم بونابیرك بعض سفینه لری
 بییکا ساحلارینه کبیرك بلاد مرقومدنك ندن عبسارت
 اولدیغنه معلومات اندی .

• بییکا حواله سنده کونش غیابندن مقدم پك زیاده
 بیوب دکره طاله جغی وقت آتش کی صارار و صو

تیمورلنک سمرقندہ یقین کث شہری امیرنک اوغلی
ایدی واناسی طرفدن جنکیز خاندانہ منسوب ایدی. تیمور
یوئش یوئش اطرافدہ بولنان واسی صایله میحق قدر چوق
اولان حکومتی آلدی ونا هندستاندن قفقاسیہ یق قدر اولان
پرلر انہ بجدی.

﴿ التنجی باب ﴾

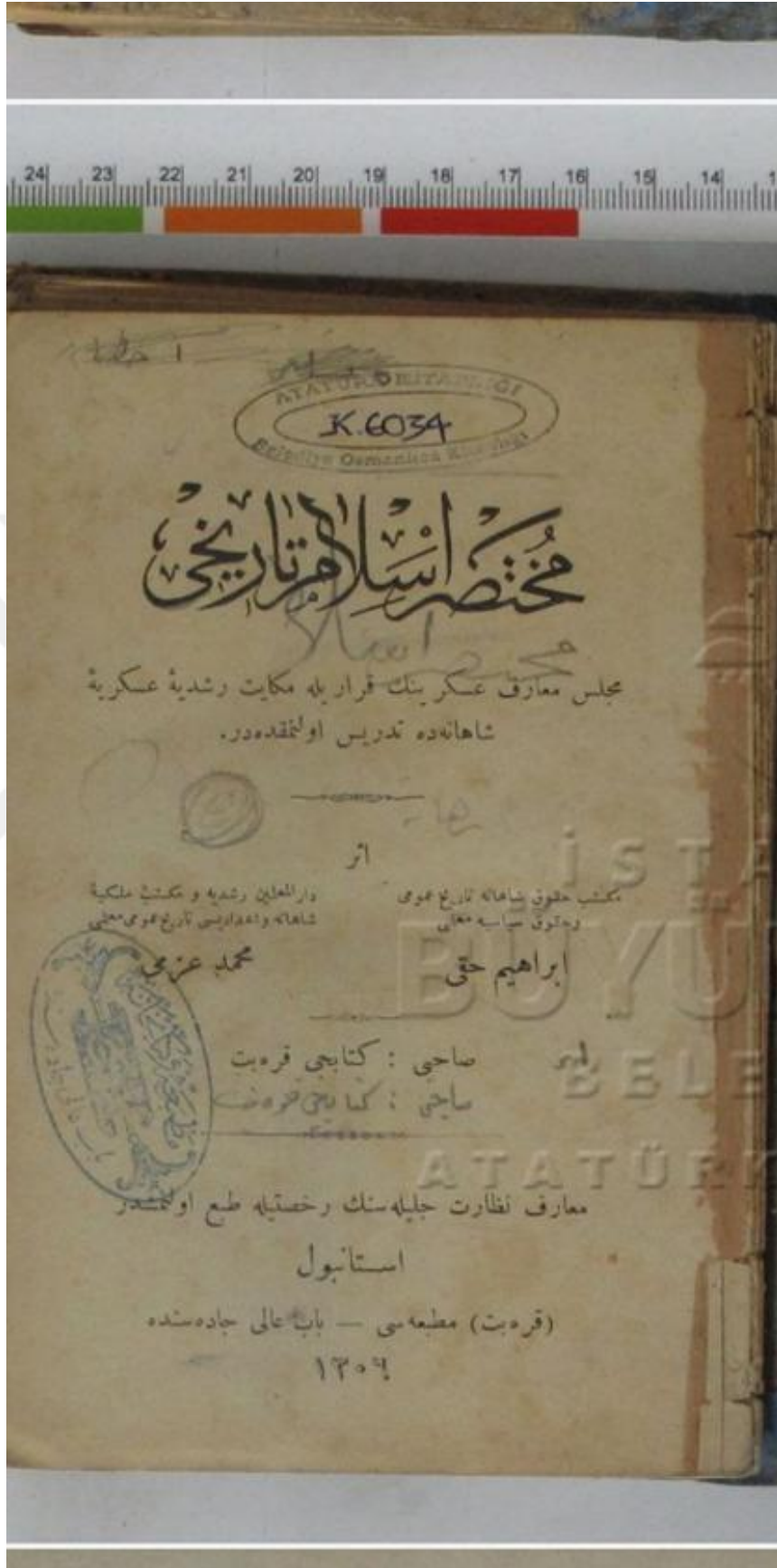
اندلس تاریخی

{ برنجی فصل }

دولت امویہ نك تأسی ودور عظمتی

خليفة وليد اول زمانسده موسى بن نصير وطارق بن
زياد طرفلرندن فتح اولنان اندلس یعنی اسپانيا قطعہ سی اسلام
خلافتنك كك كوزل واک معمور ولايتلرندن اولوب عربلر
اورادن فرانسه ایجریلرینه قدر هجوم ایتشلردی . حتی
یوقار بده کورلدیکی اوزره اندلس والیسی امیر عبدالرحمن
الفاقی بوآیه شهرینه قدر ایلرولیوب اوراده محاربه ده شهید
اوله رق اردوسی کری دوندیده فرانسه نك جنوب طرفلری
ینه عربلر ده قالمشدی.

خلافت وسلطنت عباسیلره بجدکدن سوکره اندلس
قاریشلق ایچنده قالدیغندن ترکستان فاتحی قتیبه نك اولادندن
اولوب اندلسده اوطوران یوسف بن عبدالرحمن الفهری
اهالی طرفدن والیکه جیقارلمشدی . حالبوکه اندلس حکومتی

تیمورلنك سمرقنده يقين كئن شهري اميرنك اوغلى
 ابدى واناسى طرفندن چىكىز خاندانه منسوب ابدى. تیمور
 يواش يواش اطرافده بولنان واسى صابله ميه جق قدر جوق
 اولان حكومتلى آلدی ونا هندستاندن قفقاسيه قدر اولان
 يرلر اله كچدی .

﴿ التنجى باب ﴾

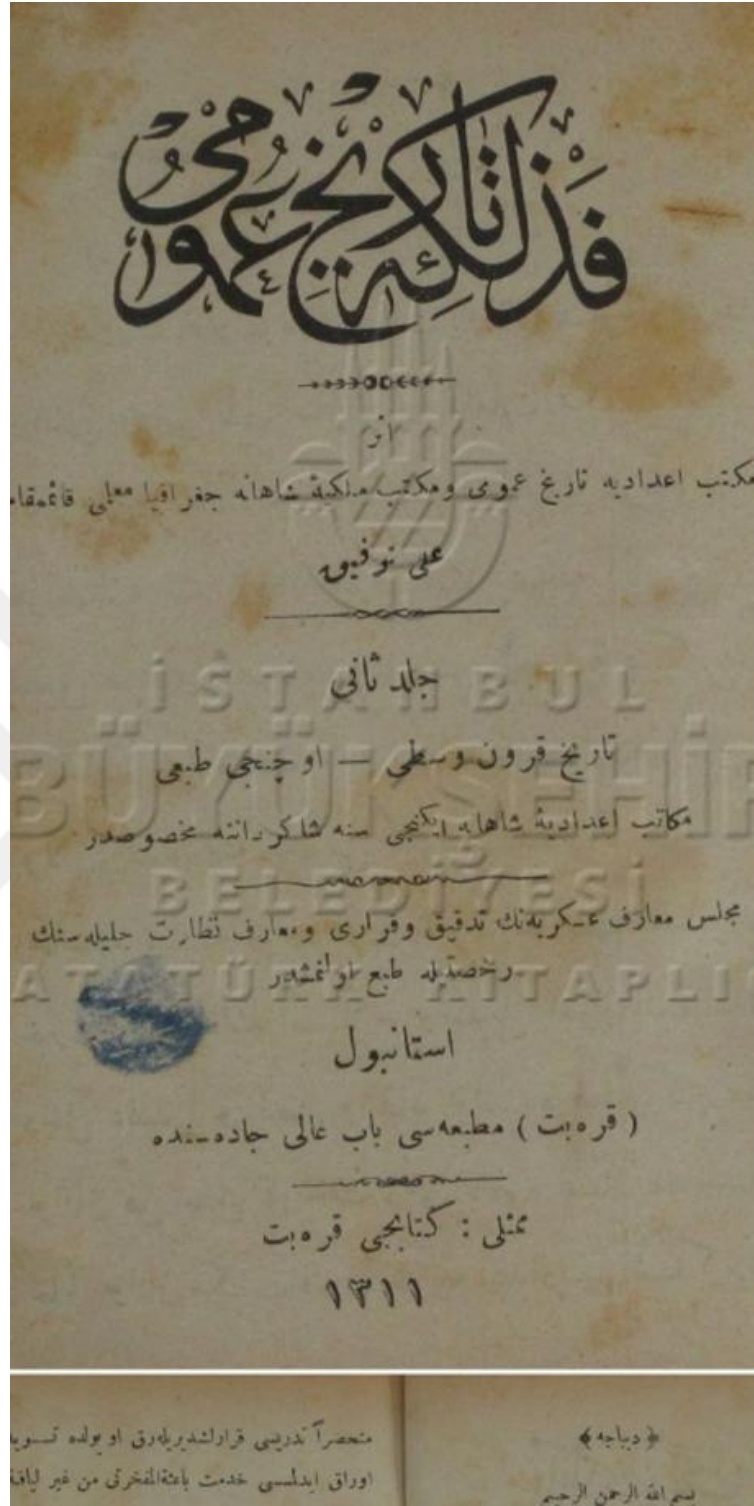
اندلس تاريخى

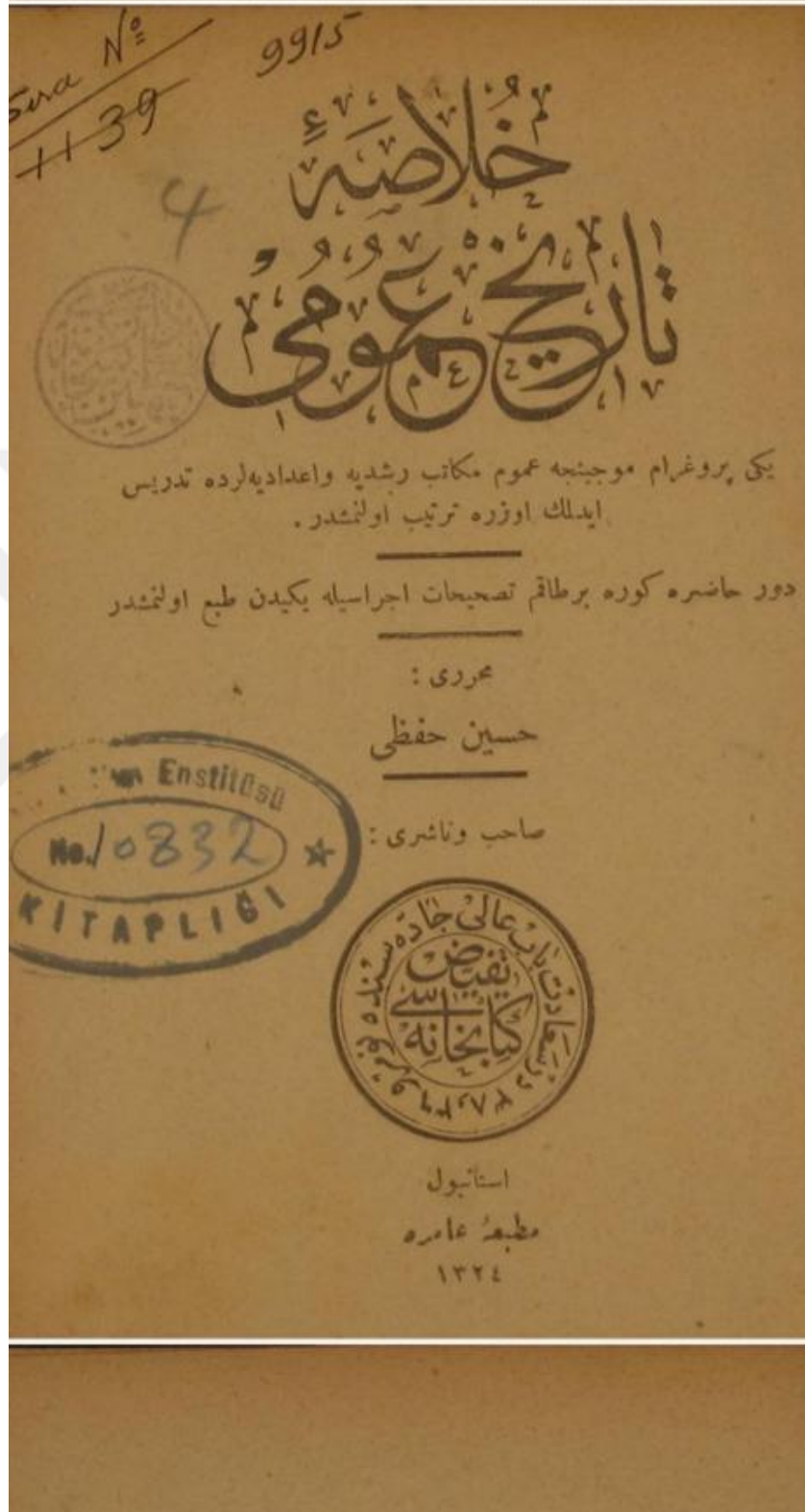
{ برنجى فصل }

دولت امويه نك تاسى ودور عظمتى

خليفه وليد اول زماننده موسى بن نصير وطارق بن
 زياد طرفلرندن فتح اولان اندلس يعنى اسبانيا قطعهسى اسلام
 خلافتنك لك كوزل واك معمور ولايتلرندن اولوب عربلر
 اورادن فرانسه ايجريلرينه قدر هجوم ايتشلردى . حتى
 يوقار بده كورلديكى اوزره اندلس واليسى امير عبدالرحمن
 الفائقى بوآتیه شهرينه قدر ايلروليوب اوراده محاربه ده شهيد
 اوله رق اردوسى كرى دونديسه ده فرانسه نك جنوب طرفلرى
 ينه عربلر ده قالمشدى .

خلافت وسلطنت عباسيله كچدكدن سوكره اندلس
 قاريشلق ايجنده قالدیفتدن تركستان فاتحى قتيبه نك اولادندن
 اولوب اندلسده اوطسوران يوسف بن عبدالرحمن الفهرى
 اهالى طرفندن والي كچه چيقارلمشدى . حالبوكه اندلس حكومتى

(۴۳)

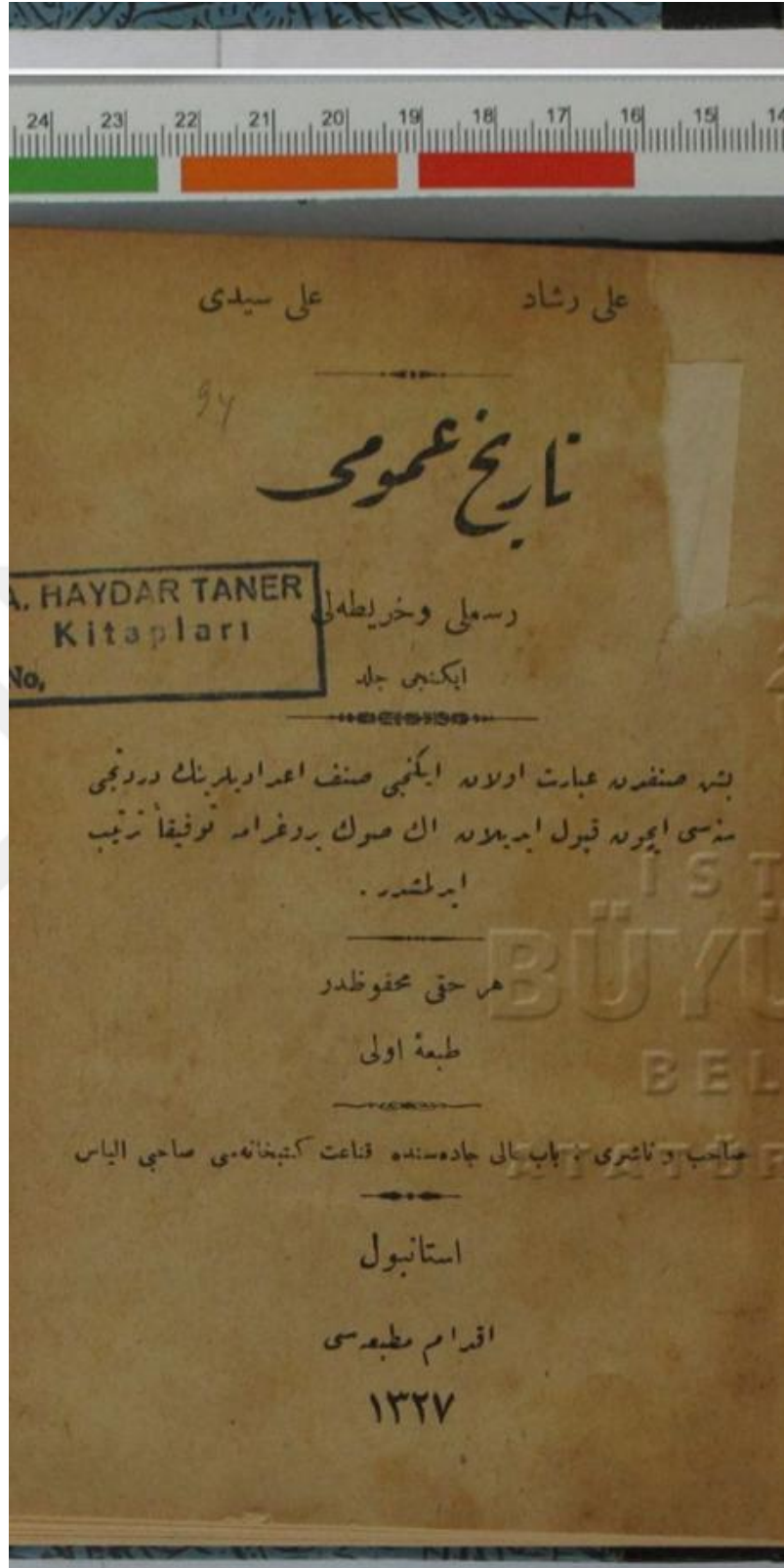
ا- پانیاده: اندلس دولت امویہ سی .
 جزایر و تونسہ : دولت ادریسہ ، بنی اغلب حکومتی ،
 مرا بطین حکومتی ، موحدین حکومتی .
 مصر و طرابلسہ : فاطمیہ دوائی ، ممالیك بحریہ یا خود
 غلامان چرا کہہ حکومتی ،
 ترکستانہ : بنی سامان حکومتی .
 خراسانہ : بنی طاہر ، بنی ایبٹ حکومتی .
 افغانستانہ : سبکتگین دوائی .
 عراقین ایلہ اناطوایدہ : آل بویہ ، آل ساجوق ، آل جنکیز ،
 تورانک دولتری .

اندلس درلت امویہ سی

امویلرک التجیبی اولان (ولید بن عبدالملک) زمانندہ
 اندلس یعنی ا- پانیا قطعہ سی (موسی بن نصیر) وطارق
 بن زیاد) نامندہ کی اسلام قوماندانلرینک ہمتیلہ فتح ایدیلرک بک کوزل
 بر اسلام مملکتی اولمش ایدی
 اموی حکومتی نہایت بولوب ادارہ حکومت عباسیہ لمرہ
 کچدیکی ائنادہ امویلردن بر حیات قالار (عبدالرحمن بن معاویہ)
 آفریقایہ کچوب آلتی نہ قدر جعفر المصور ناسیلہ بحر ای کبیر
 طرفلرنندہ کیزلنمش ایدی .

(۴۵)

برطر قندہ والیلر بولندوقری مملکتلردہ استقلالہ قالقشم لرا ایدی .
 بوقارشیقلق نتیجہ سی اولهرق اندلس دولت امویہ سی مندرس
 اولوب اورادہ طوائف ملوک ظهور ایتشدہ .

- ۵ -

اندلس دولت اسلامیہ سی

مندرجات : اوائل احوال ، موسی بن نصیر و طارق ، یونانیہ عمارت سی ،
اندلس حکومت تک تشکیل ، عبدالرحمن اول ، عبدالرحمن خلفی ، عبدالرحمن
ثالث ، بقیہ ملوک ، مدینت و آثار .

۱ - اوائل احوال :

حضرت عمر بن الخطاب زمانندہ (عمرو بن العاص) قوماندانیہ
افریقا اور بصرہ کو ندرین اسلام اردوسی مصر قطعہ سی فتح ابتدکن
صوگرہ (برفہ) ، (طرابلس غرب) حوالی سنی دہ ضبط ایتمشدی .
حضرت عثمان دورندہ بو اردو سودان ایله (تونس) منطقہ سنی دہ
اللہ ابتدی . معاویہ تک اوآخر سلطنتندہ مشہور (عقبہ بن نافع) کہ :
او ائنادہ مصر والیسی ایدی - بتون صحرائ کبری و جزایر و فاس
قطعہ لرینی استیلا ایله نفوذ اسلامیہ بی بحر محیط اطلاسی ساحلہ قدر
کو توردی . [۱]

[۱] تاریخک کمال اہتمام ایله دید ابتدکی وقایعندر کہ : (عقبہ بن نافع)
مظفر اردوسی ایله بحر محیط اطلاسی ساحلہ کلدیکی زمان فوران جلاذتلہ
را کب اولدینی دوہی دکرہ سورہ رک :

— یارب ! شاهد عادلک کہ بو بحر بی پایان مانع مشی و سیران
اولسہ ایدی ، اسم جلالی دھا اونلرہ قدر کو توردی .
دعشدر !

اندلس دولت اسلامیہ سی

۴۱

یونانیہ تہلدی ، تأمین مظفریت ابتدی . طارقک ششعشمہ سی ،
شہرتی آفاقہ یابلدی . حالو کہ اسکی اقدیسی (موسی بن نصیر) ؛

۲ - موسی بن نصیر و طارق بن زیاد :

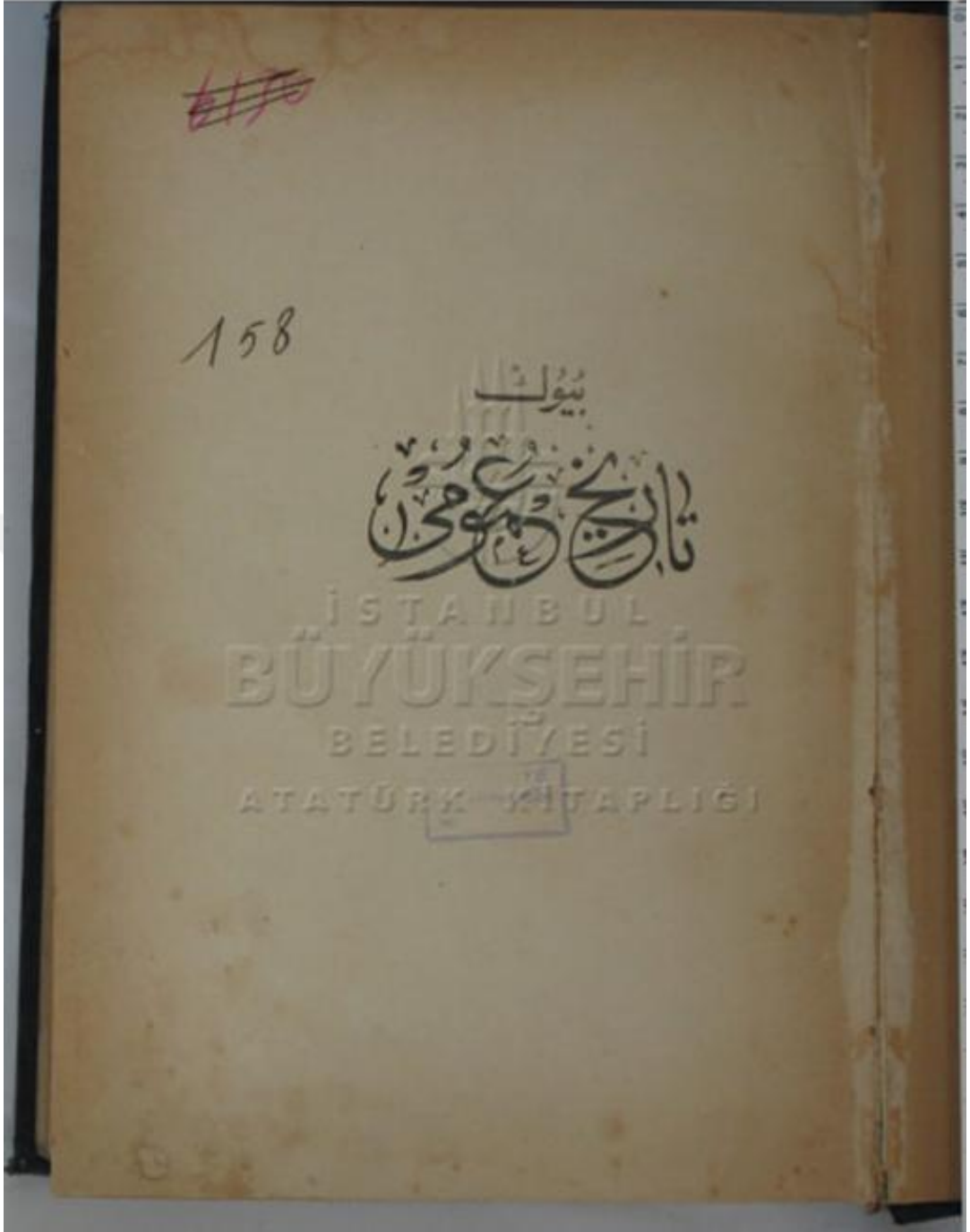
خلفای امویہ دن (عبدالمملک بن مروان) زمانندہ مصر والیکنندہ بولتان (موسی بن نصیر) خلیفہ دن آلدینی امر اوزرینہ عصیان ایدن بربرہ اہالیسنی [شمالی افریقاسکنہسنی] تادیب ایچون برفرقہ منتظمہنی بحر محیط اطلاسی ساحلنہ قدر کوندردی ، موفق اولدی . (موسی) نک آزادلی کولہ لری اولوب اردو قوماندانی بولتان مشہور (طارق بن زیاد) ، نامنہ اضافلہ - الیوم بیلہ - (جبل طارق) دنیلان (سبتہ) بوغازندن اورویاہ ، اسپانیایہ کچدی . معتدہ کی عسکرک کری بہ عودت حقتندہ کی امیدلرینی کسمک ایچون کندیلرینی اسپانیایہ ساحلنہ کچیرن کیلرینی یاقدبردی . (سبتہ) شہرنی الہ کچیردی .

عباسیلر زمانندہ پاییلان ترہلردن بری

(طارق) ک بوسورتلہ واقع اولان مظفرینتی خیر آلان واو زمانلر بتون اسپانیایہ حکم ایدن (ووست غوت) قرالی (رودریق) جمع ایلدیکی قوۂ کلہ ایلہ (طارق) ک قارشینہ چیقدی [۸۹] . طارق

ہجوم وصولت کوستردی ایسہدہ عسکرینک آزلغندن دولایی دہا

التجی فصل

اندلسده امویلر، قرطبه، غرناطه

(۷۵۵-۱۴۹۲)

اسپانیاده عربلر
عربلر ایبریایه جزیره سنی فتح ایندکلی زمان، اوروبانک
ظلم و وحشتی اینجندله پارلاق و نافع برمدنیت تأسیس اینشلردی.
اودورده اوروبالیرک جهالت و تعصبی یاننده عربلرک علم و عرفان و کالاتی ظاهری بر تضاد
تشکیل ایدیوردی. خرسنیا اوروباده بلا استثنا قوت و تغلب حکم فرما
اولدیرنی صرجه اسپانیا عربلری متانت جنکاورانه لرینی محافظه ایتمکله برابر صلح
و مسالمت اینشلریله اوغراشیورلر، ذکا و کالاته رعایت ایدیوردی. اسپانیا عربلری علوم
و صنایعه رغبت ایدیوردی، فقط بو رغبت شارلمانک نفوذ حاکمانه سنه تبعاً
فرانکلرک یابدقلمی کئی جیری دکلمی، غایت طبیعی و مبرم بر احتیاج ساقه سینه
ایدی. اهلالی خلیفه به تابع اولمقدن زیاده، خلقک ذوق مستکارانه سنه خلیفه لر تابع
اولیوردی. ادبیاتی، صنایع و تجارتی تشویق ایدیوردی، اهالی ایه بو تشویقاتک
قیمتی تقدیر ایدرک حسن صورتله تلقی ایلیوردی.

عربلرک فتوحات تأثیرله اکتساب و ادامه ایندکلی نظامات سایه سنده ایلمک
مدنیت تحملری فیضناک بر سوردن نشو و نما بولمغه باشلامشدی. واقعا موسی بن
قصیر ایله طاروق بن زیادک فتوحانندن سوکرا داخلی حربلر مملکتک تشکیلات سیاه
سیه سنی اولدنجه رخنه دار اینمشدی. فقط امویه خاندانندن برنجی عبدالرحمانک
عباسیلر آلدن قورتولاروق اسپانیاده غرب خلافتک اساسنی قورماسی بو الیم

محمد مراد

تاریخ عمومی

(در دنیای جلد)

ازمنه متوسطه دن اهل صلیب . انداس تاریخی . یوز
سنه محاربه سی . وقوعات تنگه سی . قرون وسطی مدنی

طبع ناک

طابع و ناشری

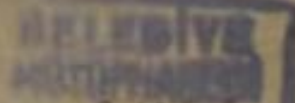

İSTANBUL
BÜYÜK
BELEDİYE
KUTUPHANESİ

استانبول

«مطبعة زرابو - کتخونه نفوس اداره سی اتسالنده ۲۲»

۱۳۶۸

اون يديجي فصل

اندلس دولت اسلاميه سي

(۸۹ - ۸۷۰)

اندلسك قتي واداره سي . - اندلس دولت اموي سي . -
اندلس طوائف ملوك . - اندلس وحتنري .

- ۷ -

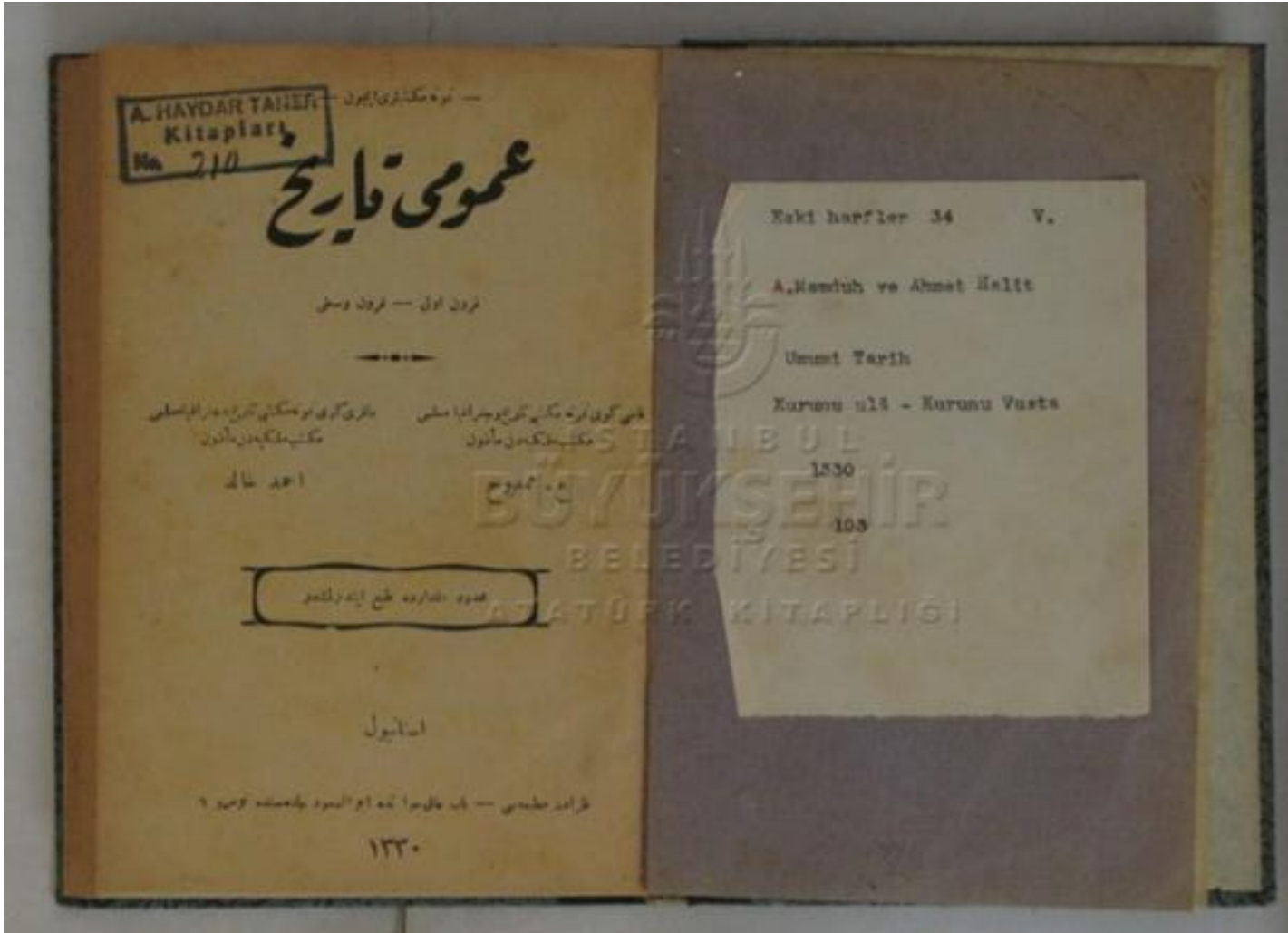
اندلسك قتي واداره سي

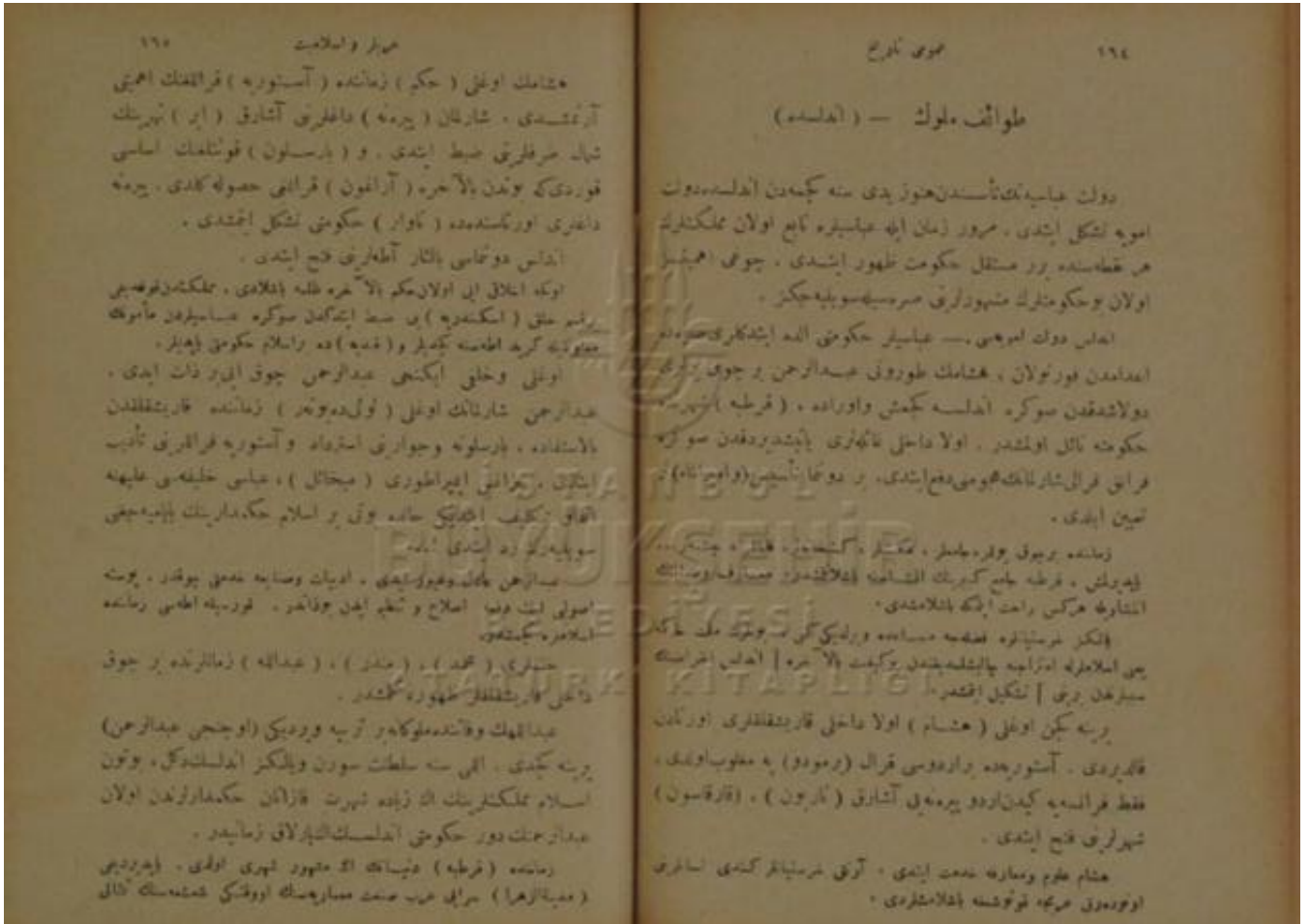
(۱۰۳ - ۸۹)

فتح آفرقه . موسو بن نصير . طارق بن زياد . موسى بن
عبدك عطارى . مائده سليمان . عبد العزيز الحطام .
برايه محرمه سي وختابى .

فتح آفرقه - اعلاى كفة الله ايجون كنديشاندين جيفورون

اطرافه هجوم ايدن مجاهدين اسلاميك بر قسي دخی عمرو
ابن العاصك تحت قوماندمنده اوله رق آفرقه به دخول و مصر
قطمسي ضبط ايجميدى . بر مدت سكره مصر واليسى تعيين

ملوک - (اندلس)

دولت عباسی که تا سندن هنوز پدی سه کیمه دن اندلسه دولت
 امویه لشکر ایشدی . مرور زمان ایله عباسیه تابع اولان مملکتلری
 هر قطعه سنده بر مستقل حکومت ظهور ایشدی . چو امیر
 اولان بو حکومتلرک مشهورلری صریح سوبله چکر .
 اهل دولت امویس . عباسیه حکومتی الله ایشکری حیره
 اندامدن فور اولان ، هشامک طو روئی عبدالرحمن بر جوی بر
 دولتشدهن سوکره اندلسه کیمش واوراده ، (فرطبه)
 حکومت ناک اولمشدر . اولاداخلی ناگهاری پایشدردهن سوکره
 فراق فرال شاریتک همومی دفع ایشدی . بر دو عالم ایشدین (و امیر نامه)
 تبیین ایشدی .

زمانه ربیع و فروردین ، مکتب کشته در . قیام چکر
 فیریش ، فرطه جامع کبریک الشامیه ایشکدهن مسافر و ساریتک
 انتشارک هرکس رامت ایشک ایشامندی .
 ایشک بر سینه لوه صفحه مسامه و ریدیک کز بولک ملک حکام
 بی اسامه ایزامه پایشلمشدهن بکیمت الا حره | اهل اعراسه
 ساردهن بری | لشکر ایشدر .
 بر سه کین اوغلی (هشام) اولاداخلی قاریتقللری اوران
 قادردی . آشورده بردهوسی قرال (رمودو) به مطلوب اولدی .
 فقط فرانسه کین اردو بیرمه بی آشاری (نارون) ، (قارقسون)
 شهرلری فتح ایشدی .
 هشام علوم و مهارت نعمت ایشدی . آری سربازلر کندی ساروی
 اووردوی عریکه قوتوشنه ایشامشدری .

هشامک اوغلی (حکم) زمانده (آسنوریه) قرائتک اهمی
 آرمشدری . شارقال (یرمه) داغلیری آشاری (ار) نهریک
 شیک صرفلری ضبط ایشدی . و (برسلون) قوتلشک اساس
 قوردی که بوندن لاجره (آراغون) قرایی حصوله کندی . یرمه
 داغلیری اورکسته دهه (کوار) حکومتی لشکر ایشدی .
 ایشدین دوخامی ایشک آغلیری فتح ایشدی .

اوشک ایشک ای اولانمکه الا حره طله ایشلامی . مملکتلر
 برامه خلق (اسکندریه) ی سط ایشکدن سوکره عباسیلرک مامورک
 معاوله کره اطمنه کیملر و (قنده) ده راسام حکومتی ایشدر .
 اوغلی و خلق ایشک عبدالرحمن چوق ای بر ذات ایشدی .
 عبدالرحمن شارقالک اوغلی (لولده و نهر) زمانده قاریتقللر
 بالاسنده . برسونه و جوارری اسزاده و آشوریه قرالری تأدی
 ایشدین . عزامی امیراطوری (میخائل) ، عباس خلیفه علیه
 اهلایک کیم ایشک حانه بوی بر اسلام حکم ایشک ایشدین
 سو پیدرک زده ایشدی .

عبدالرحمن مکه و قیرو ایشدی . ادیات و صابنه نعمی بولدر . بوسه
 اصولی ایشد و ایشک اصلاح و نظم ایشد بوقامر . قوریبه اطس رسانده
 اسلامه کیمشدر .
 سنبری (محمد) ، (مندر) ، (عداله) زمانده بر جوق
 داخل قاریتقللر ظهوره کیمشدر .

عبداللهک وقتنده ملوکاهه تربیه و ریدیک (اوچس عبدالرحمن)
 برت کیدی . ای سه سلطت سورن و ایشک اندلسلرک . بون
 اسلام مملکتلریک ایشد زاده نهرت قازان حکمدارلرین اولان
 عبدالرحمن دور حکومتی اندلسلرک ایشک ایشد .

زمانه (فرطبه) عیسا که الله مشهور نهری اولدی . ایشدین
 (مدینه لرها) جرای عرب صحت مسارحنه اوشک شمشه که ایشک

﴿ ۱۱۸ ﴾ اولاً اسپانیا ابله اوراده بولتان حکومتلره

داردر

اورو باخریطه سنک غرب جنوبی قطعہ سندن باشلانلدیغی
 حالده (اسپانیا) نسجه اولتان مملکت میلادک اونجی
 و هجرتک دردنجی عصر زنده شمدرلده اولدیغی کبی
 بالاستقلال و کاملاً بر دولت الده بولتیوب انجی مملکت
 مز بوره نک جنوبی عرب باخود اسلام دولتری
 و شمالی خرمینان دولتری تحت تصرفده بولدرق
 ایکی طاقم حکومته تقسیم اولمشیدی بولردن بر قسمی
 (اسپانیات) عرب اسلام حکومتلریدر بالاده ذکر
 و یسان اولدیغی وجهله شامشرغده وقوعبولان
 اختلال داخلی سببیه عرب دولت جسیه سی خلیفه الکی
 میلادک بد یوز قرق طقوزنجی و هجرتک یوز اونوز
 ایکنجی سنه سنده خافاه اومیه سلاله سندن خلفاه
 عباسیه به انتقال ایلدکده اسپانیا اومیلرک بد تصرفده
 قاله رقی بولر اوراده مستقلاً بر اسلام دولتی تشکیل
 ایشلردی بور (اسپانیا) خلیفه لری نسجه اولتان اومیه
 پادشاهلری (قورطبه) شهرینی مرکز سلطنت انخاز
 ایدرک اسپانیاتک سار شهر زنده والبروقا تمقاملر
 واسطه سیله کندولرینک اسلام و اسپانیا شعبه لینی
 اداره ایدرک ایکیوز الی سنه قدر بلافاصله مداومت

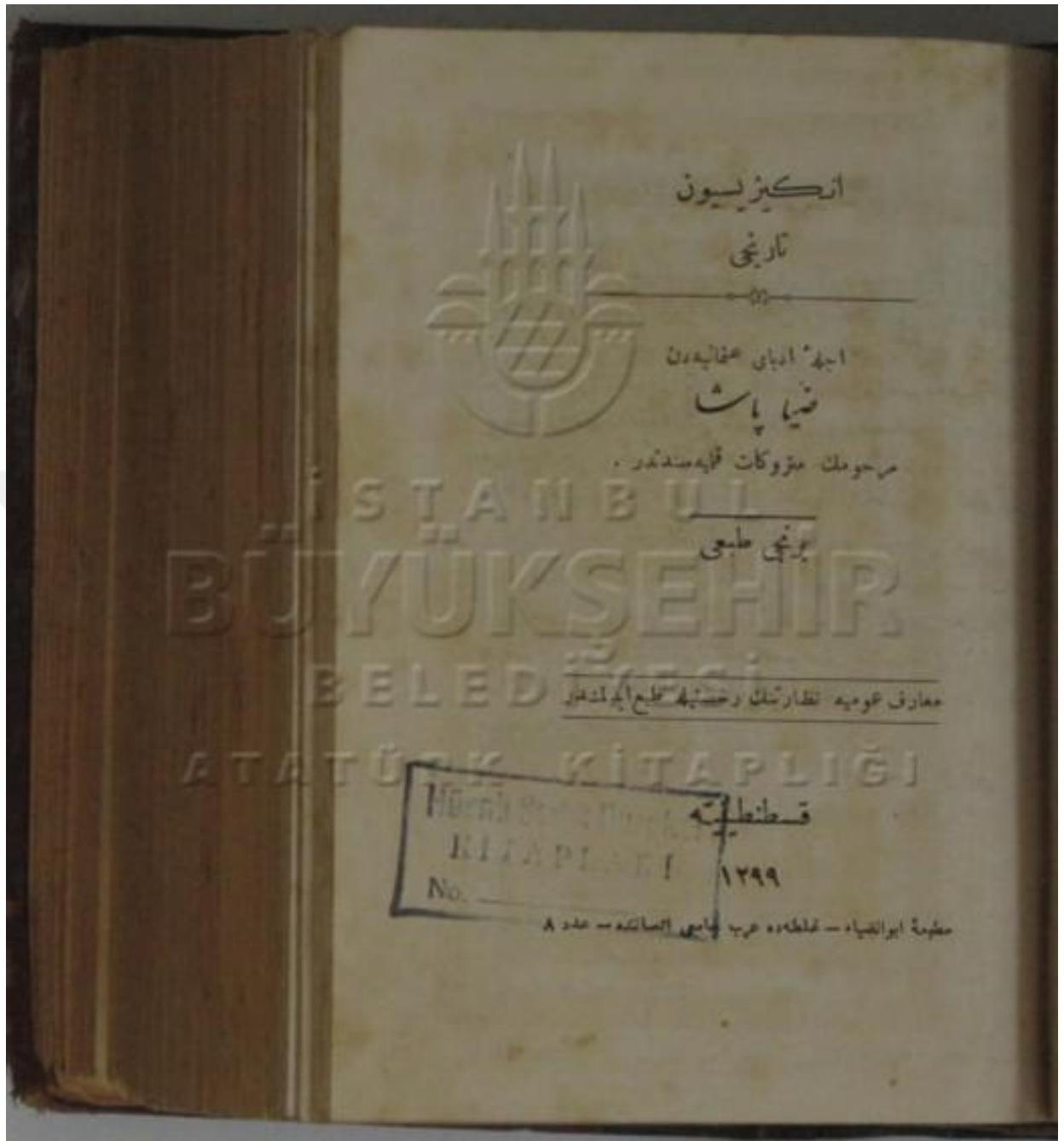
اولان قبائل عرب آفته اولد قری شمار و حشاشانه سنوت و خلاف
 دن و عیبندی ترک ایله زولوی نجات احتوائی شرح قومه رسالت
 و بالجه نصد بن وحدانیت اوزره جمع کله و شهادت و رفع معادلات
 و نصوصت الیکله جوهر فطر پلرکه مرکز اولان بر توحیت و مسالت
 خیره انداز چشم کاشکت اولمه باشندی و یک آرزوق بچینه اسباب
 وقوع و استعصالی حطسه عقول و اوهمدن بیرون قنوجانه تامل اولوب
 ربع مشکوک همسان لعین مقداری خوب کران جهل و ضلالتن بیدار
 و انشاکردن ذی اولان مشاهل علم و عرفان ایله لایق صد قری برزی
 بر انوار ابدی یلر
 و معدن بادیه طینه مدینه مر حکمران دایره عدل و خلافت سنه
 و اوقاف صکره شجره معالی نوره اسلام و ایمان کسب شیون و نصیبان
 ایدرک ساهره غنچه شمعات متعدد انفسار بین حکماء امارت و کلام
 خلافت و سلطنت و اولرله اداره جمعیت اسلامیه شام و بغداد و مصر
 و ازلنس ارضیه سرخ جهره فکرن و استقرار ایلوب خصوصیه
 و اقامت و اوتسکوره و ایلد لافه بغداده ناس این دولت حسابه ایله
 ایدرک و سرسای مایه اولان حکومت امومه آمار نیت و قرار
 نتمین اولدی
 الخلفه هده مضبوط تواریخ عالم و مشهور باصره ام اولد بی وجهه
 در تبیین اسلامت موضوع علمی اولان عدالت و عدالت و اقراری
 و عدلیت اقتضاسی اوزره بر بر سبب جهاد اقریه اوله قری روی
 زینکه تحریفی خرابه زنده حکم بر بر اینه اسباب عدل و هموری
 بر اکتور و طایف باغ و دست و علموی رشک کلزار و راج ابدی یلر بو طاعده
 اوزره همت و الا لهمت حساسان ایله طرف شرفده خطبه بغداد صفت
 کاشفیه پشت آباد ایله معیوط ارم ذات اعتماد اولدی بی کبی جانب
 حریه قطع اندلس دخی دستیارقی اداره امومه ایله دست خیزین
 قویطدن غلظت و آزاد و اتواج آکار مدینه ایله مکلف بعض
 و اعتماد اولدی

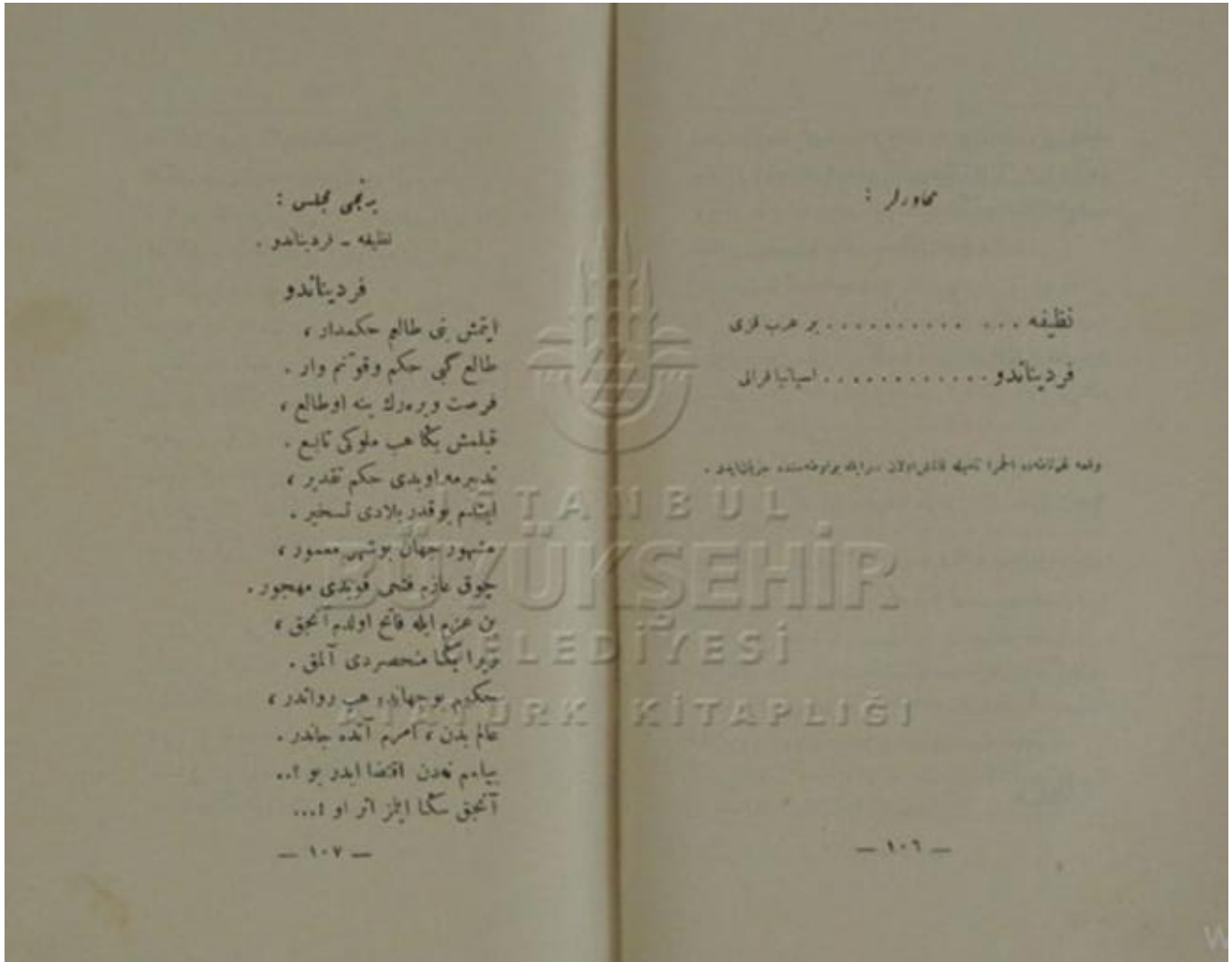
اندلس تاریخی

بسم الله الرحمن الرحيم

جوهر زوهر حد و میاسی غایه اول مبدع جواد تعالی موجودات
 تعالی شاه حضرت نورشک با صکاه الهی هده عرض و کتبه به مشایخ
 و احد درک اردن مؤثر استدلال ایلوب جمله مکتوباتی یوقدن یوز
 و یوقدن نوع انسانی شرف عقل و اطاق ایله منیار اطلواری ایلدی
 و رواج فوایح سلوات و نوحیه اول منبع شایع تحقیق و عرفان و مشعل
 مسامح فضل و انبساط مضع مقدس ریشه رفیع و انبساط من نور
 و ایدرک طینکاه جهانه انضاد ایلدی مکتبه شرح مظهر کشف کلان
 زده معرفت ایلوب سرراج اوزر و ایدرک بیانی مرآت اولر کان
 برین مسیحا تیروز محشر دایم و مسافر دو طرف کشف اسباب زحکمه
 اول حواجه مدرسه توحید و عرفان ارواح آل و صحابه ارسال و اعدایه
 اول و اوقدرک هر ری طریق سعادت و رفیق شریفده نیت تابان
 هدایت و بدرقه اندر * انعامت معلوم ارباب یقده و نسا اولدی بی
 اوزره و نسا که انعمه عالمات آفتاب اسلام مشرق بطعاندن
 بر تو افکن روز اولدی بیجه انصاف تیر و سنوده پسر سکون و آرام

اولان

مکالمات :

نظیفه بر عرب قوی
 فردیناندو اسپانیا فرالی

و غیره غیرنشانده الحرفه نامه فانی اولاد در ایام پادشاه سلطنته عزرا نشانده .

پیرامی مجلس :

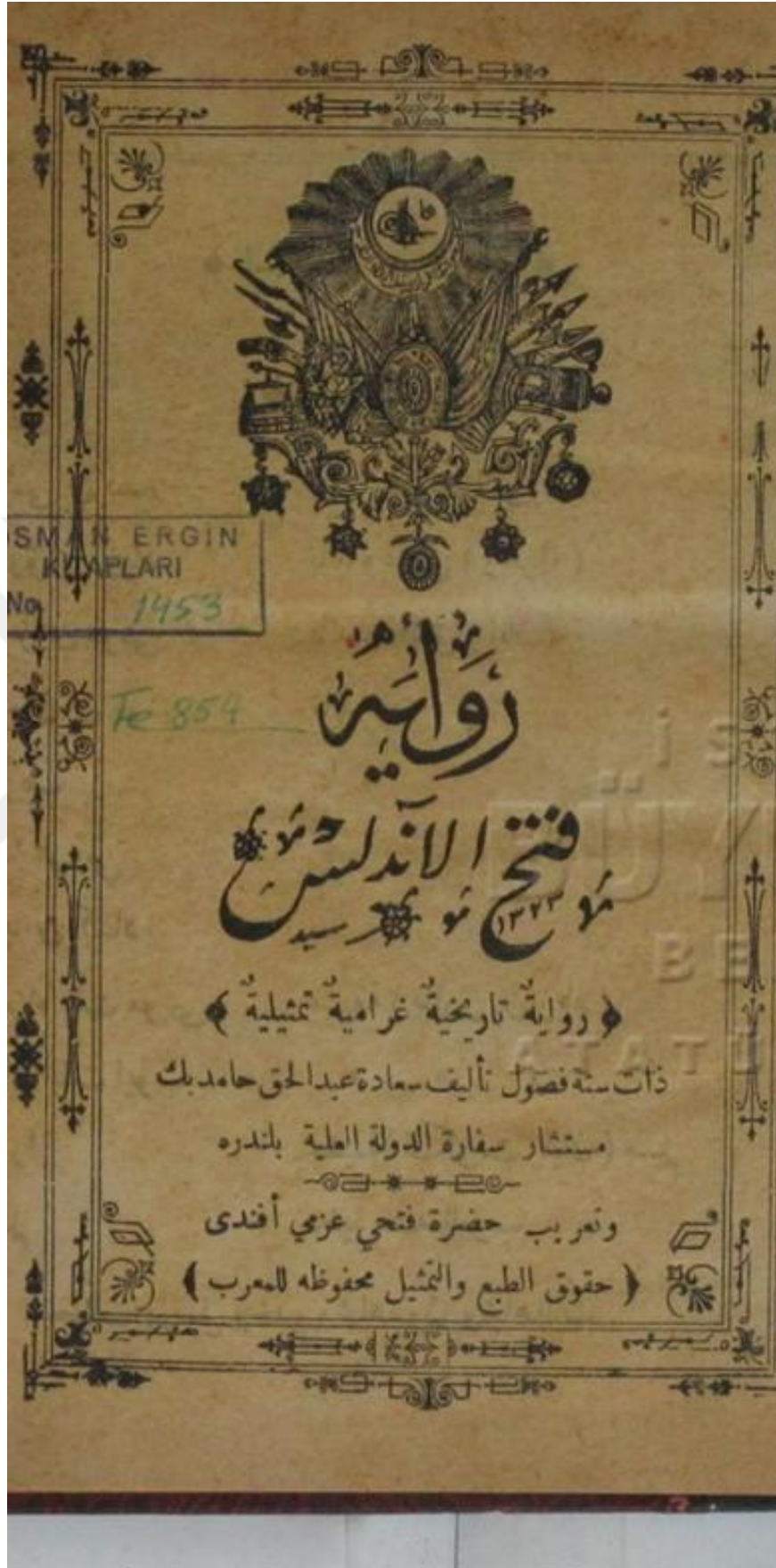
نظیفه - فردیناندو .

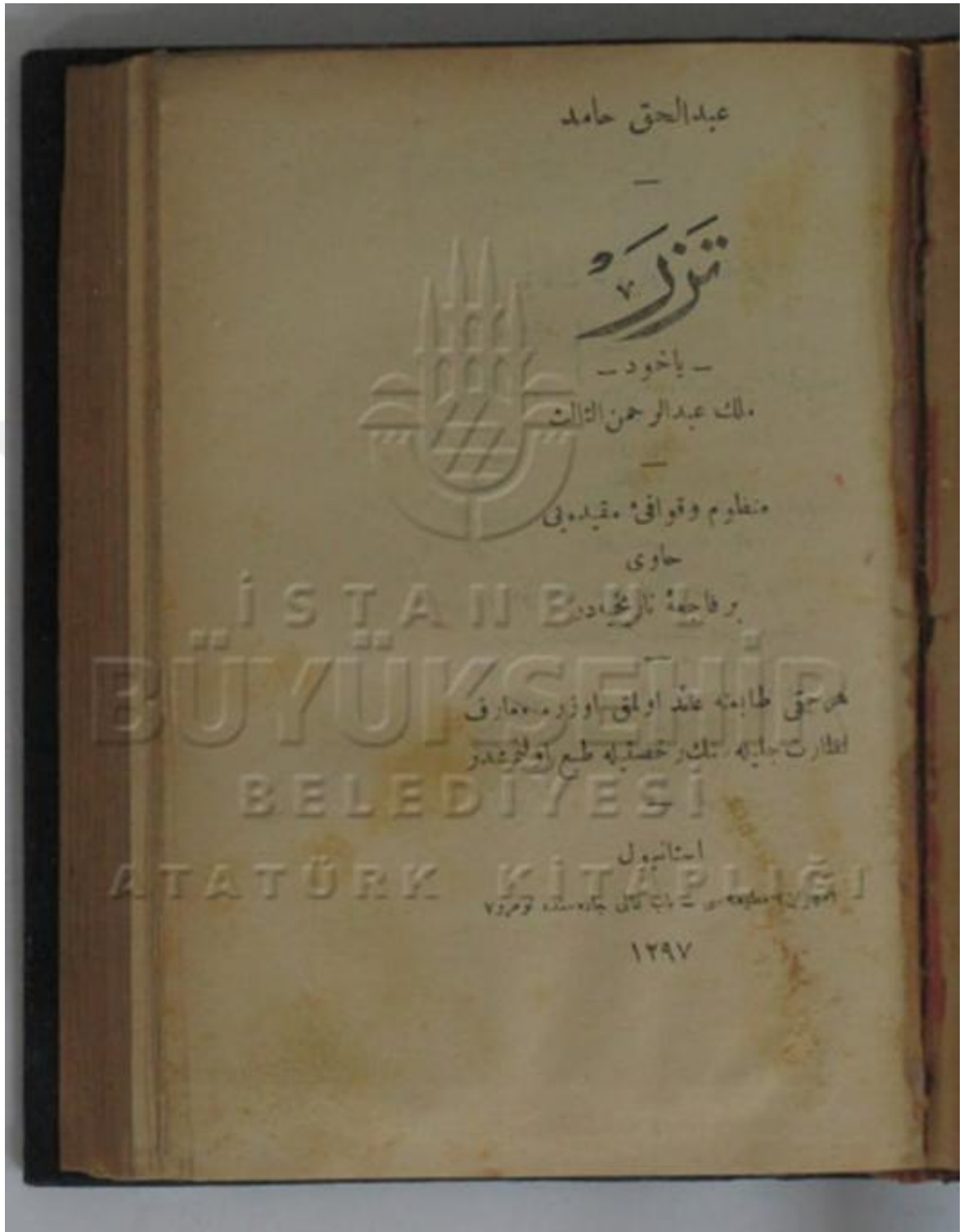
فردیناندو

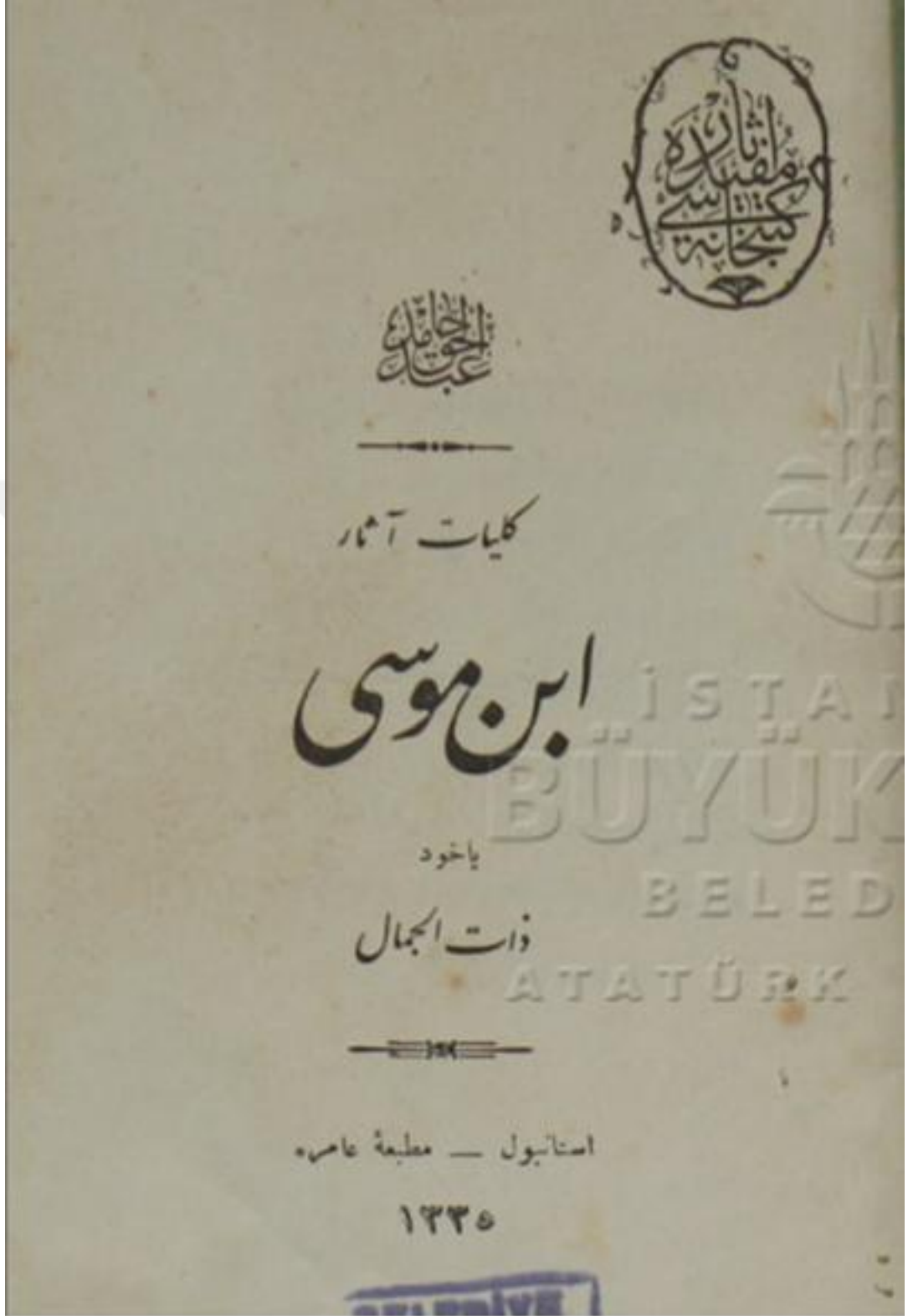
ایتش فی طالب حکمدار ،
 طالع کی حکم وقوتتم وار .
 فرصت و برهه ریک بنه او طالع ،
 قبلش بنگا هب ملوک تابع .
 تدبیر مع او بدی حکم تقدیر ،
 ایتمم بو قدر بلادی تسخیر ،
 مشهور جهان بو شهر مسمور ،
 چوق نازم قش فدی مهور .
 بن عزیم ایله فاتح اولدم آتقی ،
 وزیر ایگنا منحصر دی آتقی .
 حکم بوجها بده هب رواندر ،
 عالم بدن آسرم آتده جاندر .
 پیام نهدن اقتضا ایدر بو آ .
 آتقی سگما ایتر از او آ .

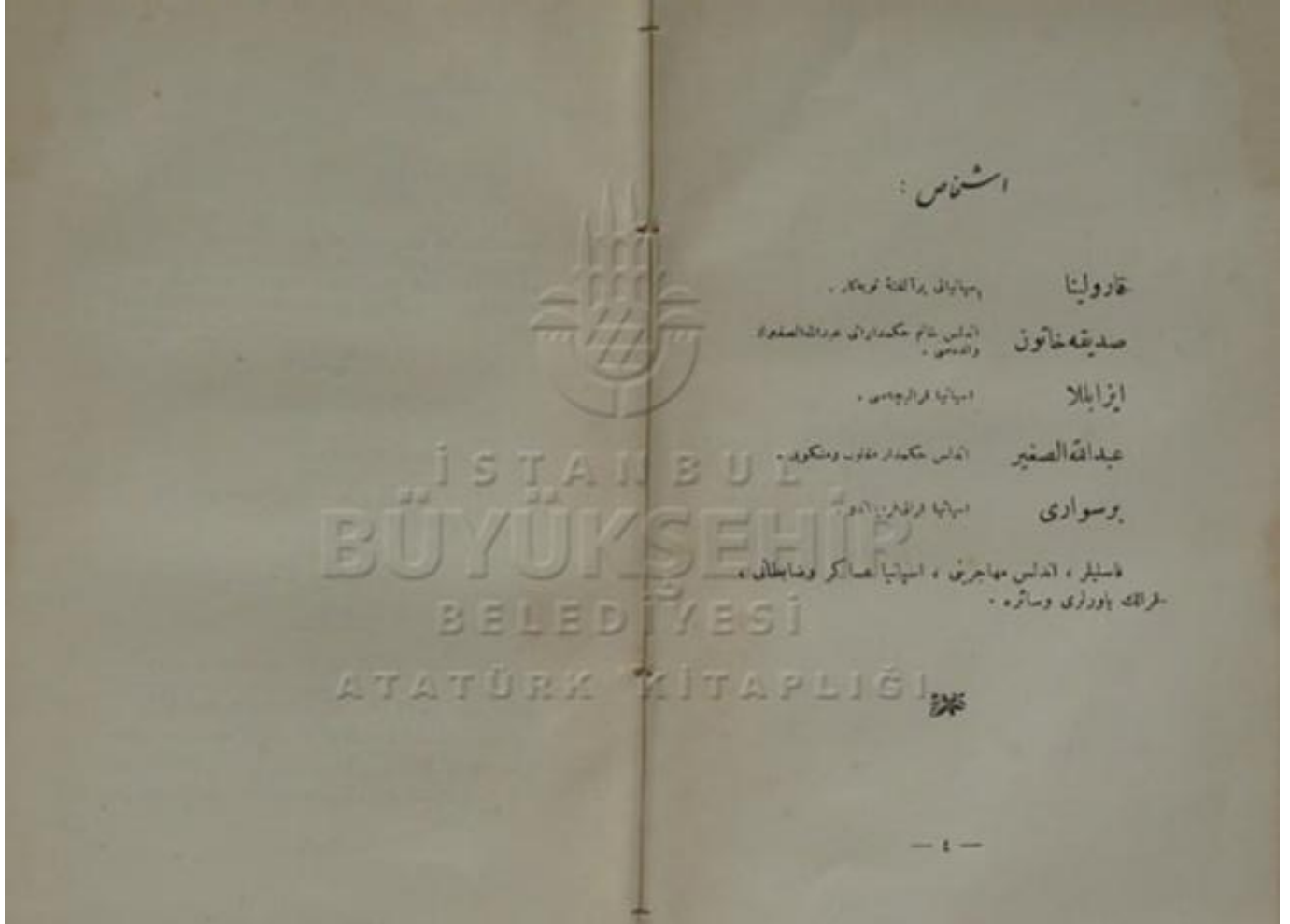
- ۱۰۷ -

- ۱۰۶ -

مطبوعہ عاجیہ

عدد : ۲

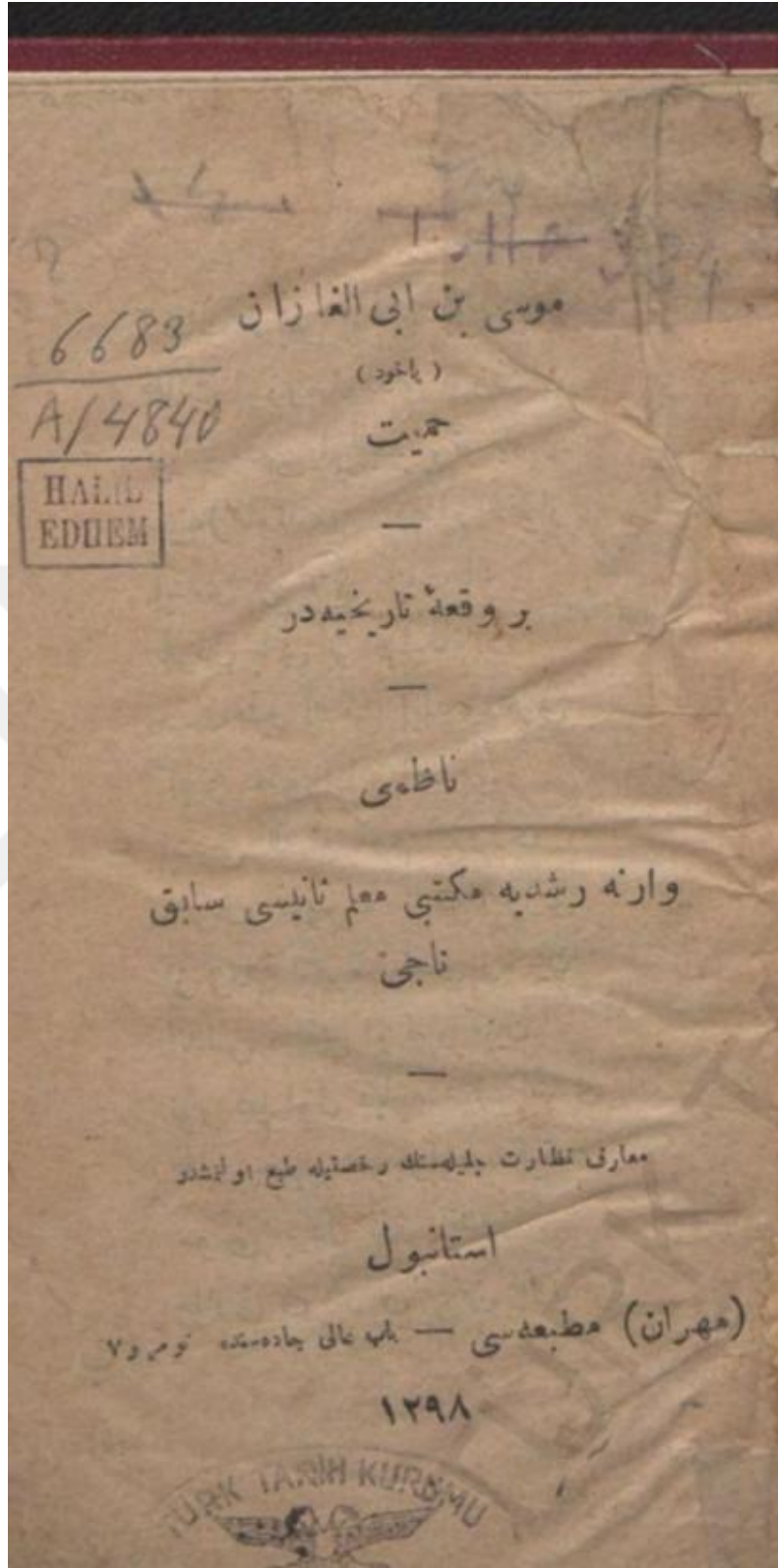
سیدنی جی

İSTANBUL
 BÜYÜKŞEHİR
 BELEDİYESİ
 ATATÜRK KÜTÜPLÜĞÜ

استانبول

نمبر افکار مطبعہ سی - باب عالی چاندہ سندھ نومبر ۲

۱۲۹۲

نامی کمال

کلیات کمال

برخی ترتیب

۱۰۹

روزنامه افکار

«روزنامه افکار» یکی از مهمترین اعضا نشریه «ارتق» است روزنامه
مؤلفان اسلامیت که با ما می نویسند و مانع معارف اولاد
دائر ابرار اسلام اولاد بر خطابه فارسی بر اهلین قاطعه
جامع رده درک شاه جدید اسلامیت دلائل منوره شرعی
و منطقیه ابرار حق احمد ابرار .»

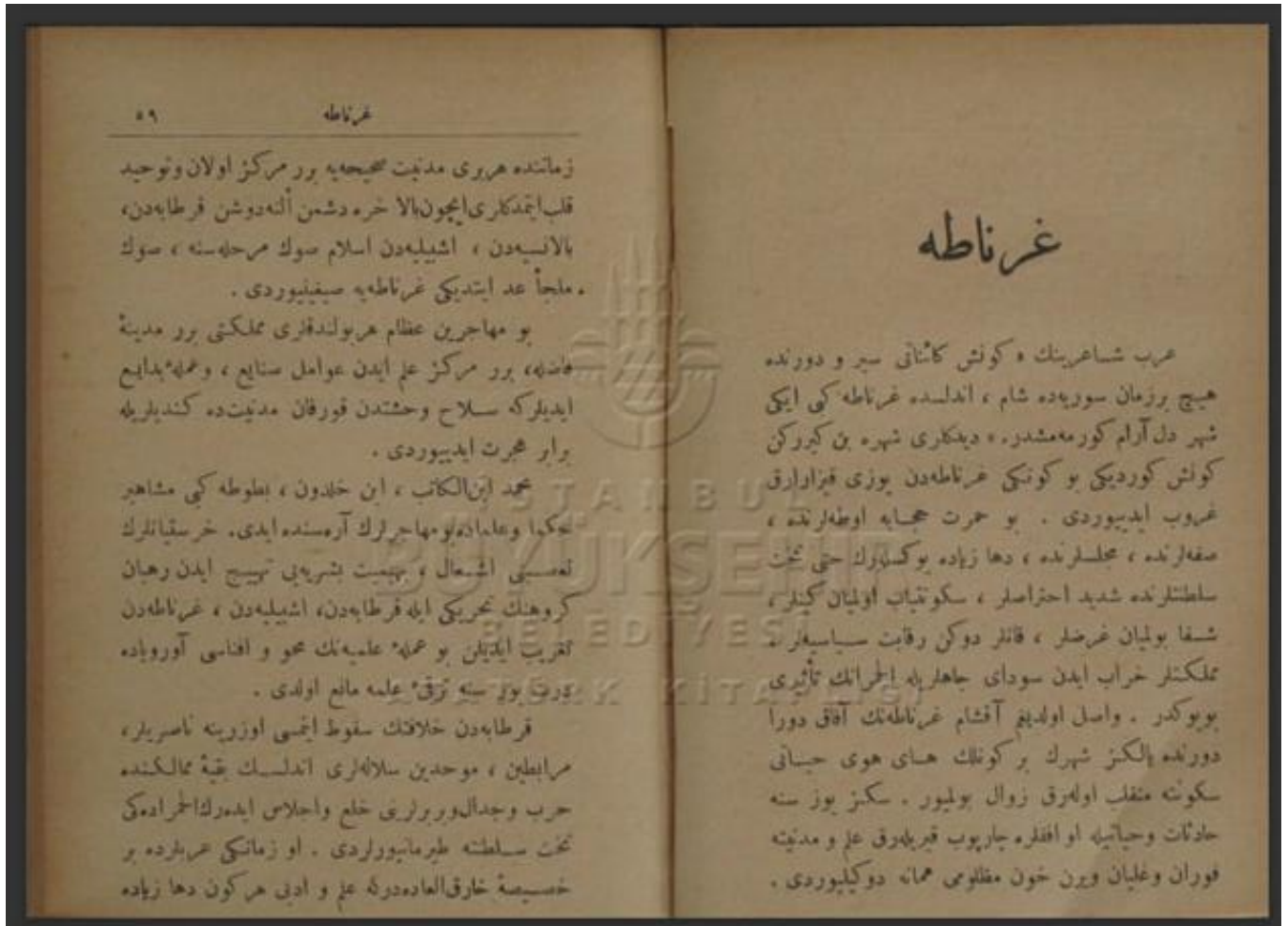
فایز و مهر روز نسخه لڑ ساخته در

استانبول

محمود بیگ شیبلی

۱۳۲۶

محمدي
سای پاشا زاده
سزایی

[Handwritten signature]

الْحَمْدُ لِلَّهِ

HÜSEYİN AKTAN
MİLLİ MÜHÜR
No 547

547

صاحب وقتیری : جمال کتبخانه
صاحبی مورانه

المسجد الجامع : الحمراء

محرری : ساسی پاننا زاده سزائی

صدر لری کپورک فزون وسطی به، عرب اسپانیا به،
 آفریقا تک آنتین رخشه لریه اور برمش بز لریه
 جهول عشق و سودا لره آشنا اوله بزم حسنی
 کلپوردی . یکده با کامقم . نهایتده مقلد برنجی
 عبدالرحمنک الشاسه ابتدا ، و اولی تعقیب ایلن
 ملوکک انام ایندیگی طولی ۱۷۵ عرضی : ۱۳۰
 اولان همان روماده کی او مشهور سن - پیله
 کلپورده ادر بووک بر شامه کپورده . اینجده
 شرفه مخصوص بشقه برعام ، غلبای دوشونبور
 کی عظیم بر سکوت . دروننده الوهیت تا سکر
 بوژ آتش سنوی ، یکری ایکی فابوس ، هریری
 بر شاه اثر اولان سومه نری ، مقصوره لری ،
 مسلمان اولیانلرک بیکه سجده واره جی عراقی
 وار . فلفط جلمی کلپورده تمویل ایشلر ، عراقی
 او بولوناز نادره صنعت فاله بره رقی برینه شارلکنک
 دیدیگی کی هر کلپورده بولان بر کلپورده عراقی
 پایشلر . این کپورده یکم زمان بوکله بوکله پیوسته
 الوهیت اولق ایستان دعالر ، فریاد لره ، آهوانیلر
 پیسی عرض آره لرنده او چوشدینی بیاض بر اورمانه
 نکره یی بوستورک بر طرفه کونش عکس ایش
 دیگر قسسی اوزالاشدیجه چیلیرک عالی ، بشیل
 کواکلری ایچده مینادن بر سنوی آکد بر پیوردی .
 هر طرفه اسپانیا ده انشا ایندیگی اعیانه غایبه تک
 و اسلام منکتر لنده کی جاسورک اک بووک اولان
 بو ، المسیحی عالمه ، هر شیدن زباده و هر شیده
 دیشک حاکم اوله یی او دور لره دنیامک هر
 طرفدن اسلامی اندلسه و ایمانی شرفدن غربه
 دعوت بچون ذوق و روسی لطیف و کروفانی
 تسخیر ایدمه جاک اسباب صنعتی عظمت نابرسورنده

اندلس کوره ایچ ون مادریدن چندیکم
 اکدیرس آفام ساعت بدیده حرکت ایندی .
 بر ساعت سوکره تک واقفوندن بولندیم قومبار .
 ایناه هودنی متعاقب اکدیرسک بون مستندیمینی
 جمعا کلرک کاسپانیا بولجه بر شیلر سو بولده پارسه ده
 بر دیره آکدیردم . پانده بولان بر بولیدن
 صوردم . بیکه کیده بکلرمش ، بندن اذن
 اینتور لرمش . جان اذن وردم اما اصل و بر لجه
 جک شیک بخشوش اوله یی دوشوندم . بو
 اعزاز و تعظیم فارشی پاکش رش پانده یه
 فودلوردم . حایبوکه بخشیش پاکش رش
 دکادر . فرطیه ساج آلاجه فرانقه چیدم .
 ایندی که اسویجره اولنده بر فاج ساعت استرا .
 حندن سوکره شهری کر مکه باشلام .
 تک اول ایسیر لیک غایت مهم بر پانحن ،
 سوکره لری رومالی لیک بر متناکس حاله گلش ،
 متعاقباً بر جوق ملنرک آله کیمش نهایت معاصر لری
 اوله قری مننرک حلسه رحمان لری بولان هر طرفه
 حکم و طوبیته و دولت عالیته رام اوله قری
 آوروپا تک هر طرفدن کان طلبه ایله حرکت بر
 دارا اتمونی اولش و اوزمانا کی تخمیه کوره بر
 میلیون قوسس احتشوا ایش اولان بو کرده یکم
 فرطیه بو کونلر بیک غوسل بر صا کرو لایندر .
 آتحن دوت آدامک بان پناه بوروه بیکه بیک بر جوق
 دتر سو قاری وار . آوروپا تک هر طرفه کی
 کنیش ، یکسوق جاده لرنن سوکره بو ترانساه
 هم غریب هم خوش کلپور . انسان کنده
 کیزلی کیزی دیسورک : بودار ، بو خلق بولر
 کیم بیلر هانکی اندلس ماکنک و ما ماکنسک
 سزای سزای آتیرینه چیلایق نیکا بو بولردن

تاریخ شهری ۱۳۳۱ نومبر ۱ تاریخ رومی ۱۳۲۹

سرکاری :
احمدشیرانی

۸ نشرین کاپی

خبر الکلام

مقالہ و نثر

صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
محمد شفیع

۳۰ دی الحبیہ

0.96

[نثر اولیاد]

فی الطیر والافانک

[تجنیفہ کونبری]

-- ۷ --

ابوالبتا صالح اندلیک برقصیدہ عبرت آمیزی

<p>لکل شیء اذا ماتم نقصان فلا یفر یطلب العیش انسان من الامور کما شاهدتها دول من سره زمن سائتہ الزمان</p> <p>وعدتہ الذر لاتیق علی احد ولا ندم علی حال لها شان یزق الدم ستماً کل سائتہ اذا بت مشرفیات وخرسان ویاتی کل سیف فائتہ وکون کان ابن ذی بن والعمد وحمدان این ملک ذو الیجان من بین واین مهم اکاریل وایجان واین ماشادہ شاد من ارم واین ماسدہ قافرس سنان واین ماحازہ قارون من واین عاد وشداد وحمطان اق علی النکل امر لاسمدله حی قضا فکان القوم ما کاتوا</p> <p>وسار ما کان من ملک ومن ملک کا حی عن خیال الطیف وسان دارالزمان علی دارا وکانہ وام کسری قما آواء جوان</p> <p>کافا الصعب لم یسهل له سب ولم یلک الدنیا سلیمان فجایع الدم انواع متوعه ولزیمان مسرات واحزان ولاحداث سلوان یسهاها وما لا حل بالاسلام سلوان</p>	<p>هر شئی کالی زوال تعیب ایدر هیچ کیسه رفاه حاله مفروز اولاملی بوحادث ایلیم کوروب تجریه ایستیکک وچهه قرار سزیشیلردر بزمانک منون ایستیککی کیسهه دیگر زمانلر مجزون ایلر .</p> <p>بو نام کیسهه به قائل شرفی رحلیا وزردهه ولام ایتر قیلیجارک سونکورتک تأثیر ایچدیکی زرعلری زمان قطعاً پارجه پارجه ایدر قیلیجار ، برده سیف بن ذی زن ، وغلایق وفسر غمدان ، اولسه یته عموه عهکومدر . هانئ ینتک ملک نامجدراتی :</p> <p>آنرک خدمت ودراتی ژومه قادی ؟ شدارک طرح ایستیککی باغ ارم نه اولدی ؟ ساسیلرک حکم ایستیککی ایران نه حاله کادی ؟ هانئ قارونک مالک اولدی چی خریتهلر ؟ هانئ عادلر ، شدادلر ، قحطانلر ؟</p> <p>بن سولیم : اولرک هیسته دفعی تقابل زوال طاری ارندی نهایت کویوب کیتدیله گامتهه ووندیلر . بوتون ملک ، بوتون مملکت امیرقان شخصک حکایه ایستیککی رذیله بکردهدی</p> <p>زمان ، دارانک عاپنه دوندی و آقی مفیلوب ایندی . صیره کسرایه کادی اوده ایوانشده پارینهماز اولدی .</p> <p>سانک صعب ذوالقرین ، هیچ برول وولامت ، سلیمان زمان جهانه مالک اولماشدر . دنیاک درلو فجایی وارددر زمانکده صفا وکدرلری چوقدر وقوعه کان هر مصیبتک عکسکاری بولونایبار . عالم اسلامک دوچار اولدی مصائب ایچون مدار تسلیمت چوقدر واج در اسلامدن دیر حصارل حفظ حسین</p>
---	--

ادبیات عمومی مجموعه سی

هفتاد و نه سیاسی ، ادبی و علمی اثر در .

جلد : ۱

سنه : ۱۰ ۲۳ جمادی الاول ۱۳۳۵ جمه ابرسی ۱۷ مارث ۱۹۱۷ نومبر ۲۰

اندلسه خاثر

[سابقان نظیف بلك هميله [آثار مفیده كئیخامس] ضیا پاشا مرحومك اندلس تاریخی نشر ایده بیکدر . بر بناترت للیه اولوق اوزره شوق سوپیه لم که ضیا پاشا تک کتایی نظیفک نفیس بر مقدمه سیله آراسته اوله بیدر . اساری بی همتای بر خیل زمانن بری ضیا پاشا خنده معلومات طویلوور . بوسانسته جلال نوری بلك دردست تحریر اولان - شرق سلطنتک عمایله انتالی - عنوانی تاریخندن مستخرج ایکی استطرادین مجموعه منزه درج ایپوروز .]

واهی اندر واهی ! واهی اندر واهی !
هرچه واهیدر . ویدی و واهد . وین
بازد علیه السلام .
[کتابخانه : واهد ۲۰]

قال ۵۷۶ برآید بر شرق سدا ایلی

هنوز عثمانی دولتی شکل اینه دن ، بغدادده خلفای عباسیه محافظه موله مقبول ایکن عراق ، سوریه و عربستانده ک مسلمانردن بیله مسلمانر [بحرالامان] یمن آقی دکری حاکمتری آنته آیدورلر و اوروپا تک انصای فرینده مطمن و مدبب بر اوروپا ملت اسلامیه سی تشکیل ایپورلردی . بو ملت و مدنیت اسلامی حقیقه یوککدی ۱ ویدی یوز سنه دوام ایندی . لکن انقراض کلی ایله مقروض اولدی . [جزیرةالاندلس] یمن [ایبری] یازم آلمسته عظمت سابقه تک یادداشتی اولوق اوزره تک بر مانگه ، نوز برجهک اوجاق ، اوزردن اذان محمدی اوفوتور برمانه قالدی . مغلوب مسلمان بیله شوق اسپانیول قاننه فارشدی . قالان عرب اقلیتی اسپانیوله نقل ایندی . اسلامیت هریردن زیاده اسپانیاده فنا کوردی ۱ مو ایله ی . فی الواقع سدد اسپانیز اولان عثمانی تاریخی ایله اندلسک مقدواتی آرمسته بر مناسبت بوق ایسه ده اجمانه خاندان اولدینر تاریخ اسلامک مضبوطیه خلل تطرق ایشامک ایچون بوجهنده محاکمه ایپوروز . اوت ۱ و A. Sédillot . س . تک و برجوق فرک ارباب دانسک فولجیده نوال ایکن بیدی عصر فتح و انحطاطده معنویت و اخلاق ، علم و عرفان ، حرفت و صنعت ، مکت و عظمت انتاریله اوروپا لردن

۳۳۸ ادبیات عمومی

یوکک بر سوپوده اولان اندلسی هر باری تحاطه ایپلر ، دبقره داستان اولان اومرتیه مدینه اصل واردرلر ، صکره ، اصل سوندیلر ، ایزری قادی ؟ بوجیت حقیقه میرت و صبراق آردور . بو کاغیزده طوق بر طرفنق التزام ایشیکردن غیرت اسلامی بی ایلی به کتوره دک مبالغه کارلق ایله بیکر . بنا علیه بو قلمده سرد ایپلن هیچ بر مطالعه بولدرکه مؤرخین ارجح جانندن قبول

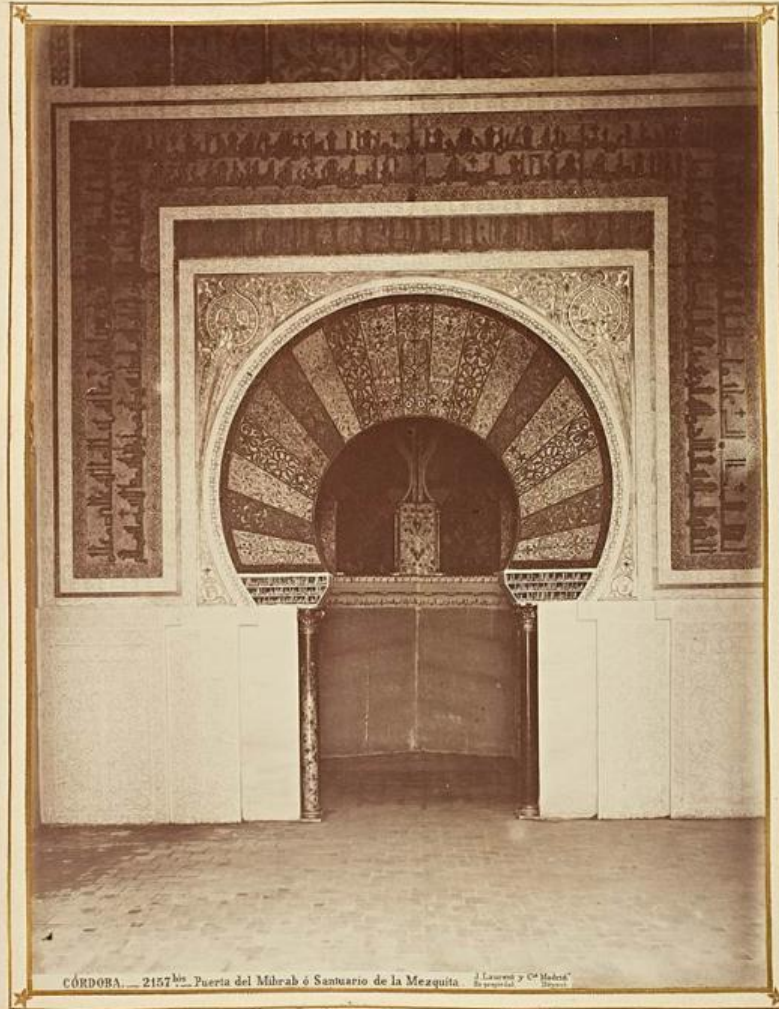
ایشلی اولس .
اسپانیانک شمدیکی ضرورت حال - اوروپا سانید مؤلفینک قولجه - قطعه مذکورده ایلی اسلامده کی حاله مفهوس علیه اوله مان . شمدیکی [ایبری] بر شورومزاردور ، قدیم اندلس آ کانسیتله بر [دارالذهب] Eldorado ایلی ، ثروت و رفاهیت نلوسی فوق العاده تزیید اقتصادی . جزیرةالاندلسک شمدیکی اوروپا پایتختی ایله مقایسه بوجمل ایده بیلرجه [اشبلیه] Sevilla ، [الزره] Almeria ، [بلنوس] Badaioz ، [بلنسیه] Valencia ، [سرقتسه] Saragossa ، [شریش] Xerès ، [شلسکه] Salamanca ، [طلبانه] Tolédo ، [قرناطه] Grenada ، [قرطبه] Cordova ، کی وجوه کلیه ایله مسور کلمسه لری واردی . روایتی نظر بو اثر ایله هر پایه ویا بر آرزو دعا کویک سکسان قدر بلده معظه ، اوجیوز دائرة حکومت

15

CÓRDOBA. 2153. Columnas llamadas de Azufre y del Cautivo en la Mezquita. J. LAURENT y C^o Madrid. Reprografía.

اسپانیادا قرطبه (قرطوبه) ده ان لاس ویزو زمانه تاریخی لایم بر کور.

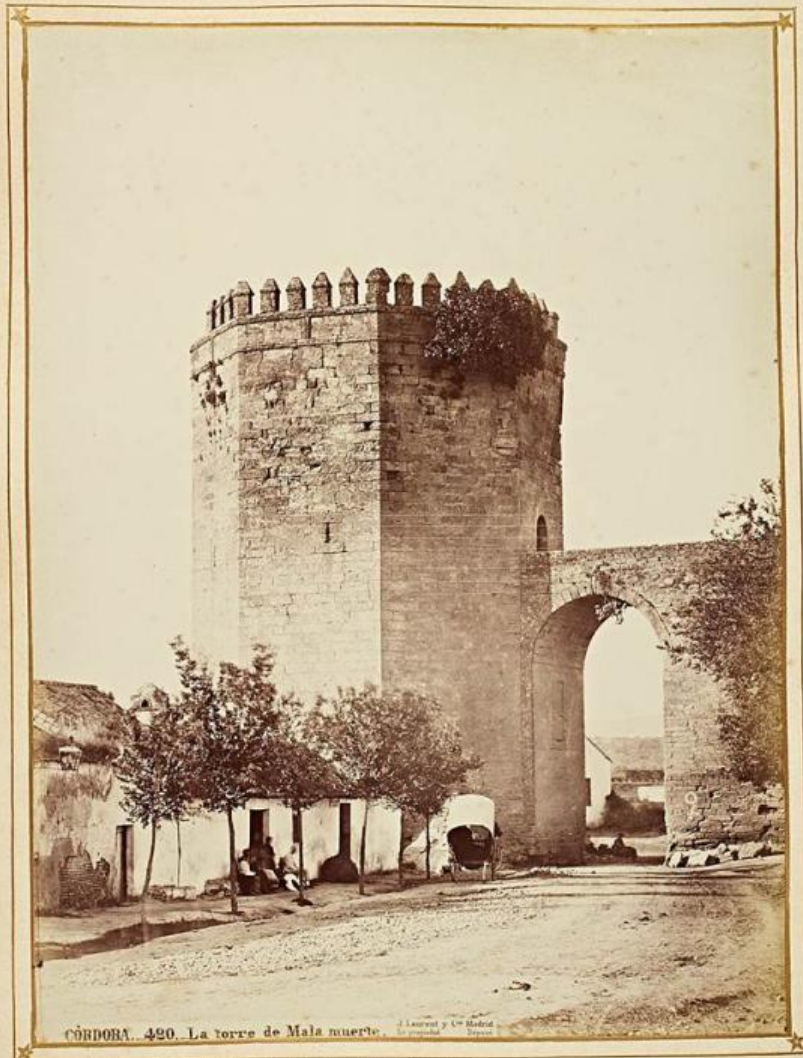
CÓRDOBA. — 2157^{Ms.} Puerta del Mibrab ó Santuario de la Mezquita. J. Laurent y C^o Maestros

۱ سبانیاده قوردو، (قرطبه) شهری جامعته کبوسه دتورانی و مبراب

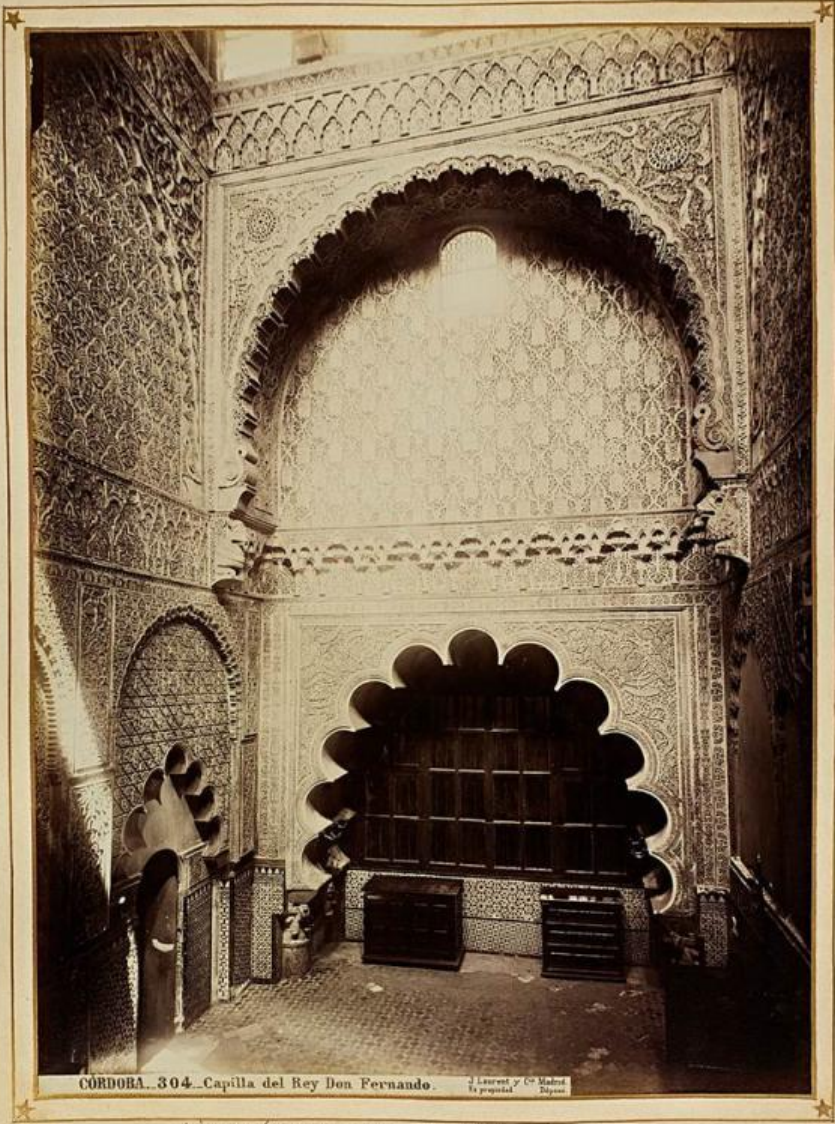
CÓRDOBA. — 2167. — La torre de Carrahola. J. Laurent y C^{ia} Madrid. La propiedad. 21 cent.

اسپانیادا قرودوبا [قرطبه] شهرنه از نه قرودوبا کاسه اراوم برنگه

CORDOBA. 420. La torre de Mala muerte. J. Laurent y C^o Madrid

اسپانیادا دونه مورده با [قرطبه] اوده [مالا مورته] تله سنده ز کسیره

CORDOBA. 304. Capilla del Rey Don Fernando. J. Laurent y C^o Madrid. La populada. España.

قرطوبه [قرطبه] ده فرالدون فرناندو نامیده بادارلانی کوردلیسا ندرت سبانی

CORDOBA. 1435. El Mihrab é Santuario de los musulmanes en la Mezquita. L. Leveau & Co. Paris.

اسپانیا دود قوردوبا (قرطبه) شهرتیه آسپانیا دود قوردوبا سال ۱۴۳۵ خراج و عبادت خلی

CORDOBA. 312. Vista general de Córdoba.

کوردوبا (کوردوبا) - کوردوبا

7

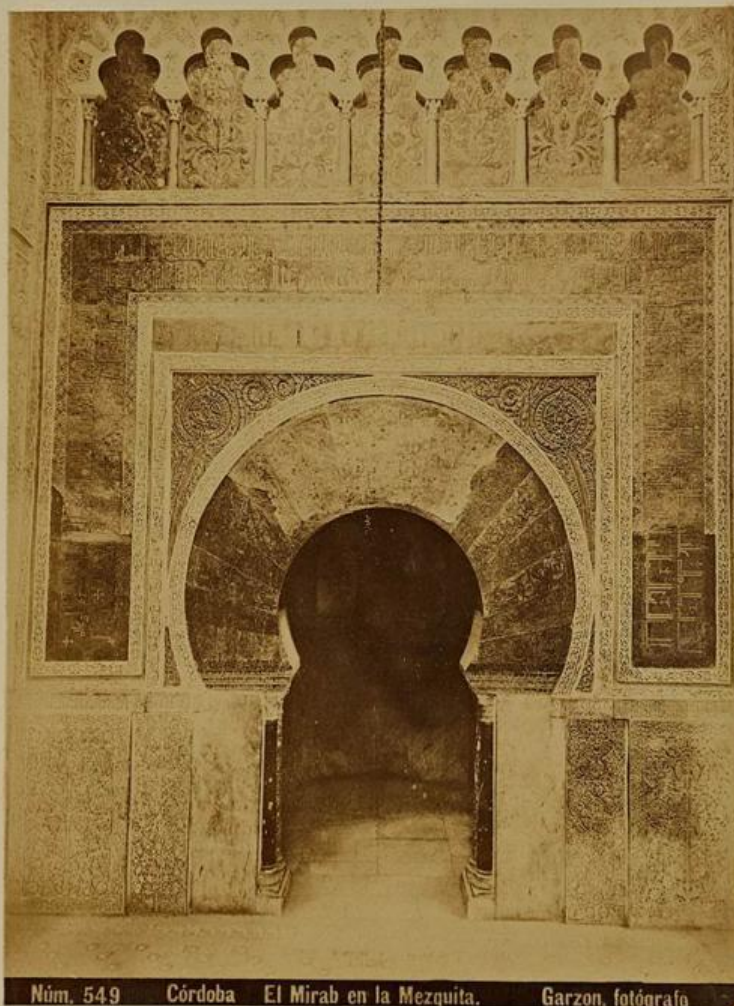
CÓRDOBA. 307me. Vista interior de la Mezquita ó Catedral. J. Laurens y C^o Madrid.

اسپانیادا، کوردوبا (قرطبه) دوماصلی و امامت بمولایا کتب

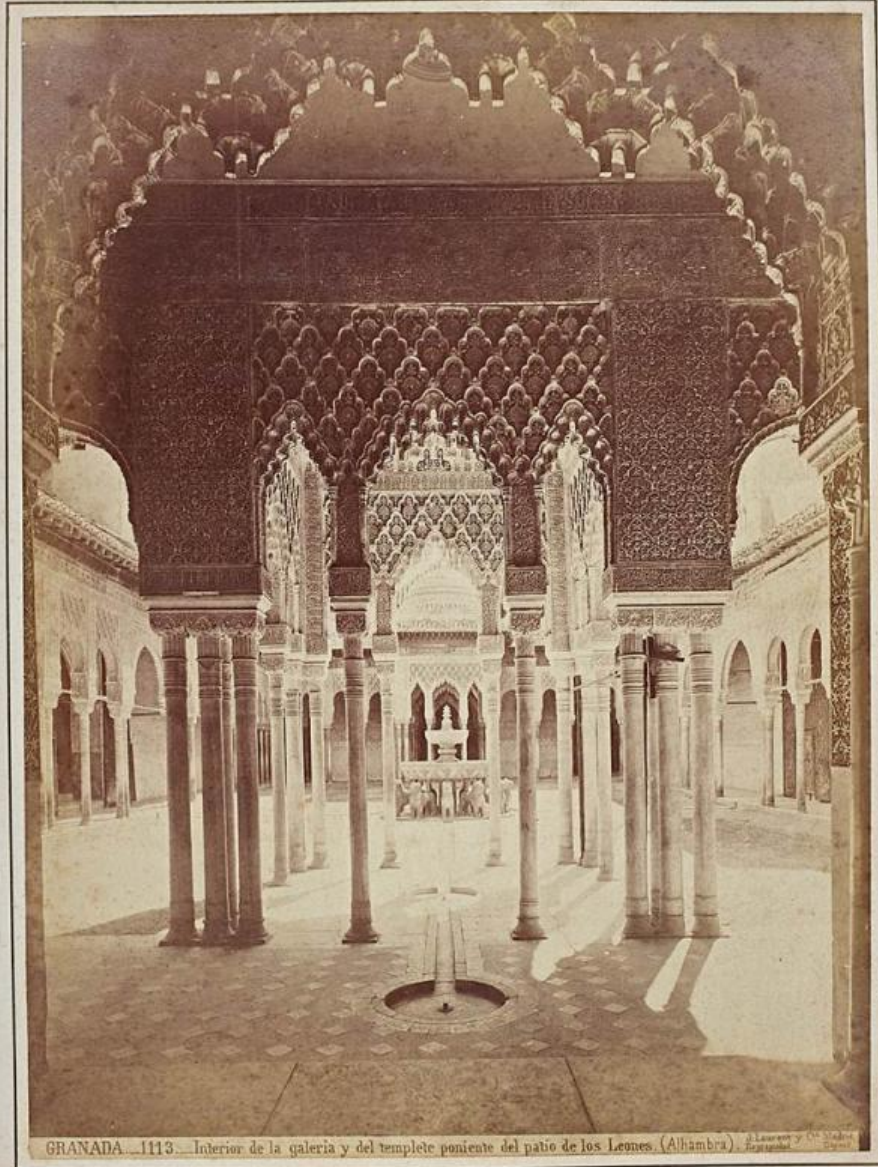
GARZON

Cordoue Le Mihrab de la Grande Mosquée

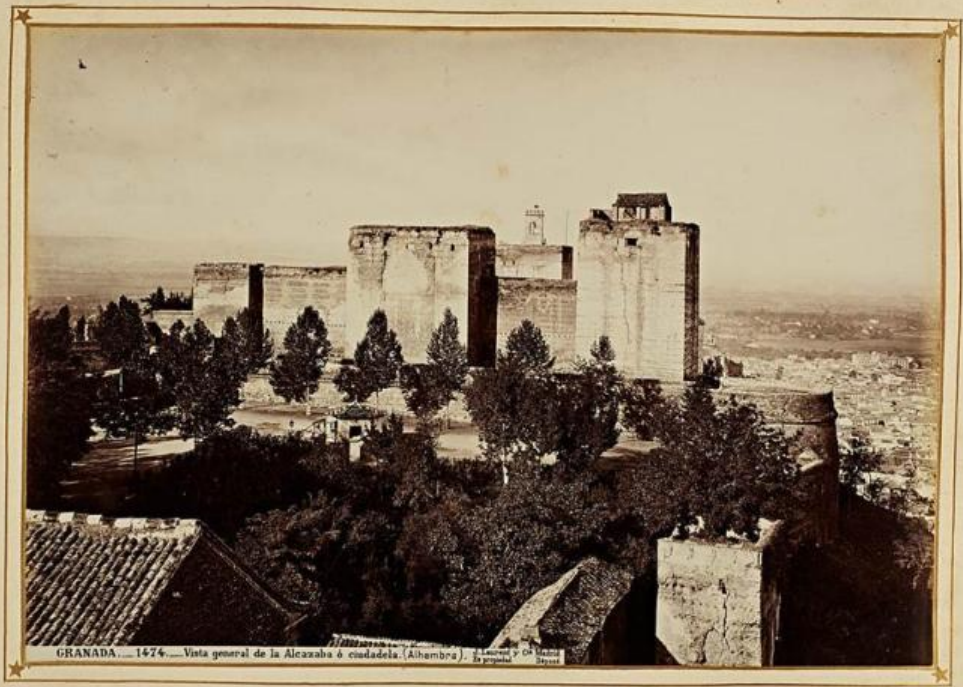

Núm. 549 Córdoba El Mirab en la Mezquita. Garzon, fotógrafo

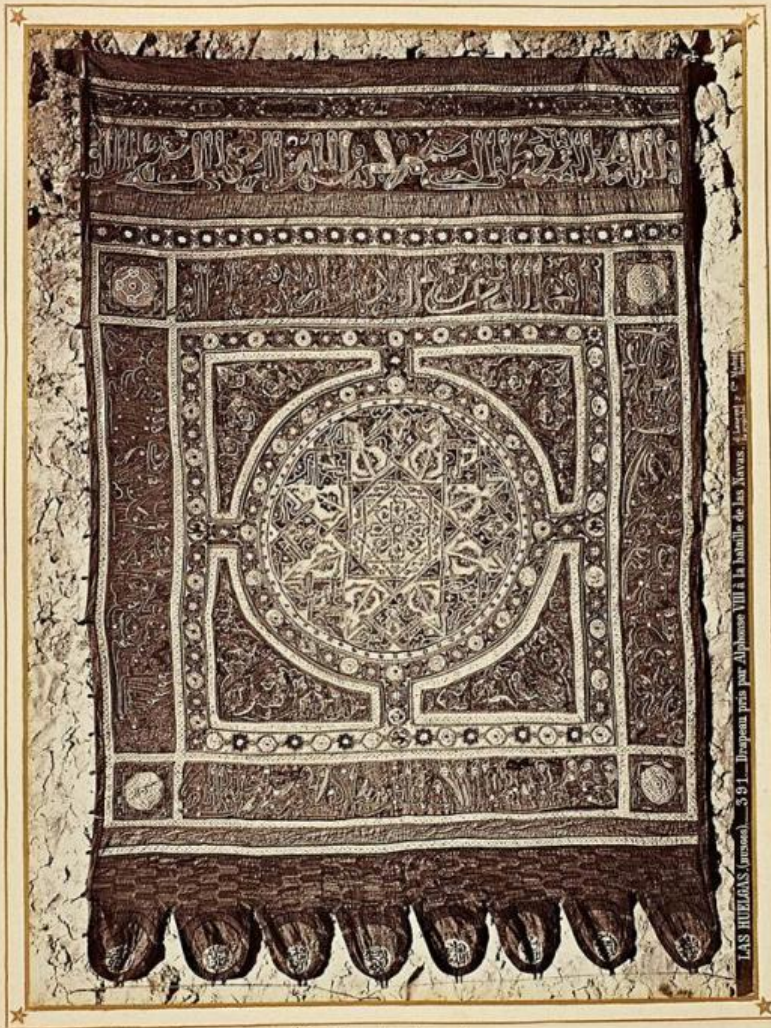
GRANADA...1113...Interior de la galería y del templete poniente del patio de los Leones. (Alhambra). J. Laurent y C. Maubert. Fotografía y Litografía.

34

وفاطمة المرابطية - ابن زيد الحميري - محمد بن عبد الملك بن زورقة

107

LAS HUEGAS (Mussel) 391. Drapau pris par Alphonse VIII à la bataille de las Navas.

اسپانیا و ماوراء النہر میں زماںہ کا نقشہ برآمدہ

سایف
54

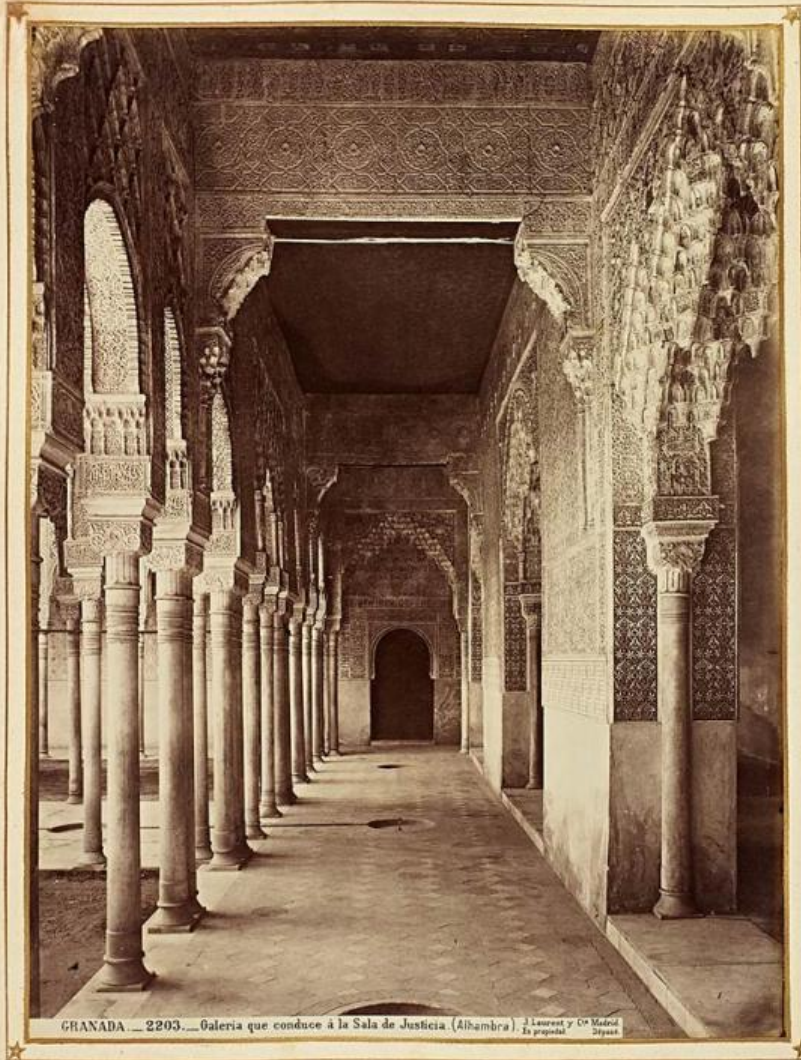

GRANADA...1107...Vista general del patio de las irriaynes y de la torre de Comares (izquierda) (Alhambra) J. Llorca y C^o Madrid. En propiedad de la Diputación.

تابلو ده انزلس و به ابرارن و الحو اسراي آه و سندا و محمدك نظر و اريه -

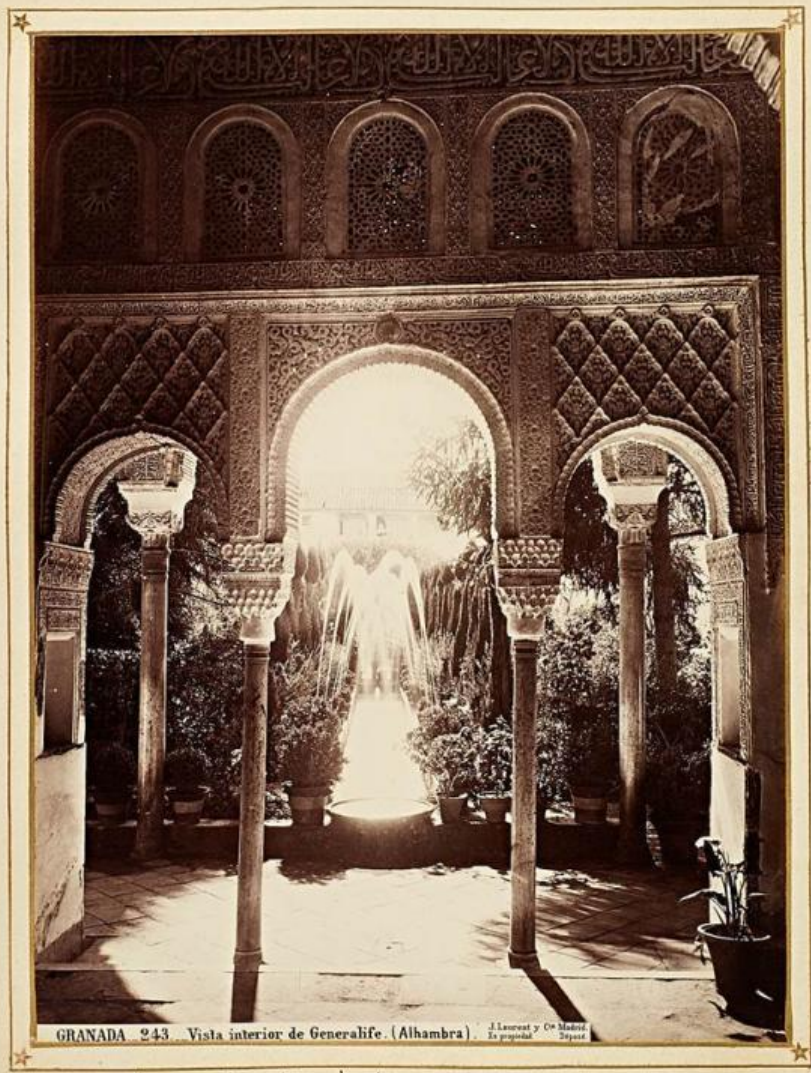
69

GRANADA — 2203. — Galeria que conduce à la Sala de Justicia. (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. Es propiedad.

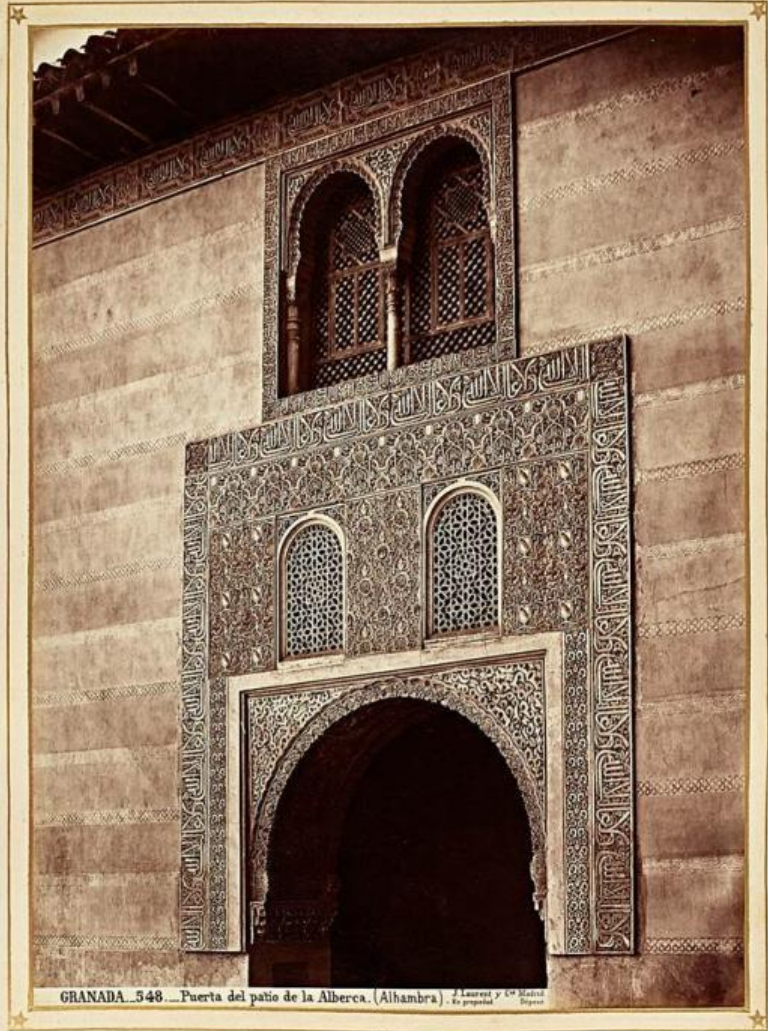
عزالموده نه کس عربا بر رنیک الحراس المبرمه عدالمه سالتنه مشهر عفايت کوزلی سنو نو جاوره عمارت کبیر

95

GRANADA 243. Vista interior de Generalife. (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. En propiedad. Deposít.

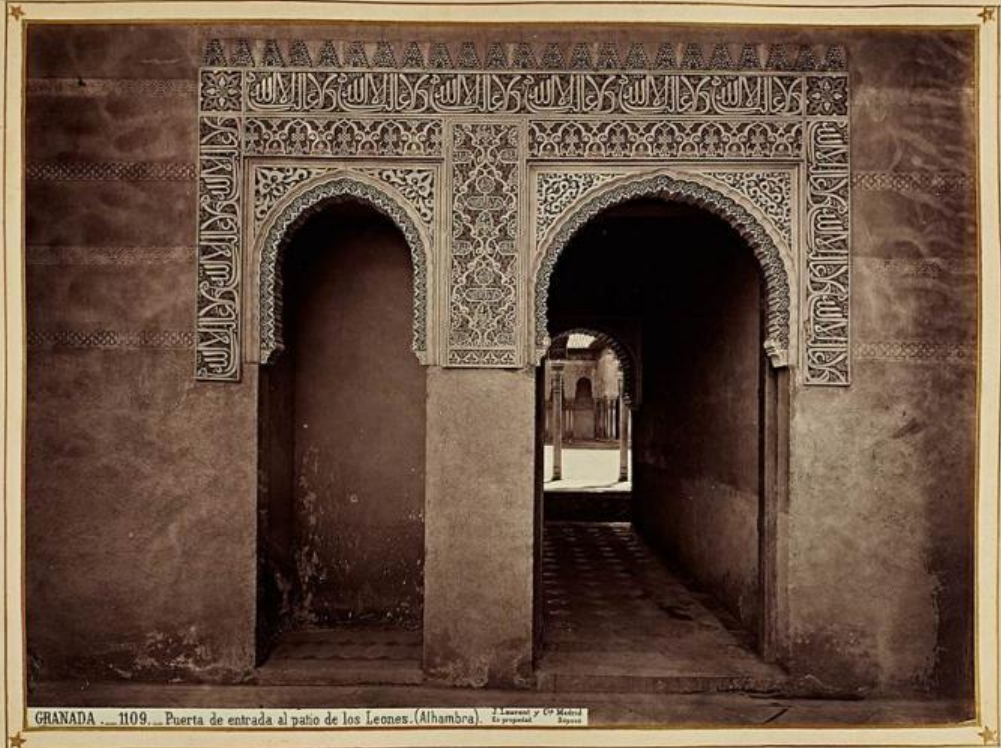
اسپانیا و غرناطہ العجا سرائف تزیینات و اعلیٰ شہر قدیم

GRANADA_548...Puerta del patio de la Alberca. (Alhambra) J. Laurent y C^o Madrid. En propiedad. España

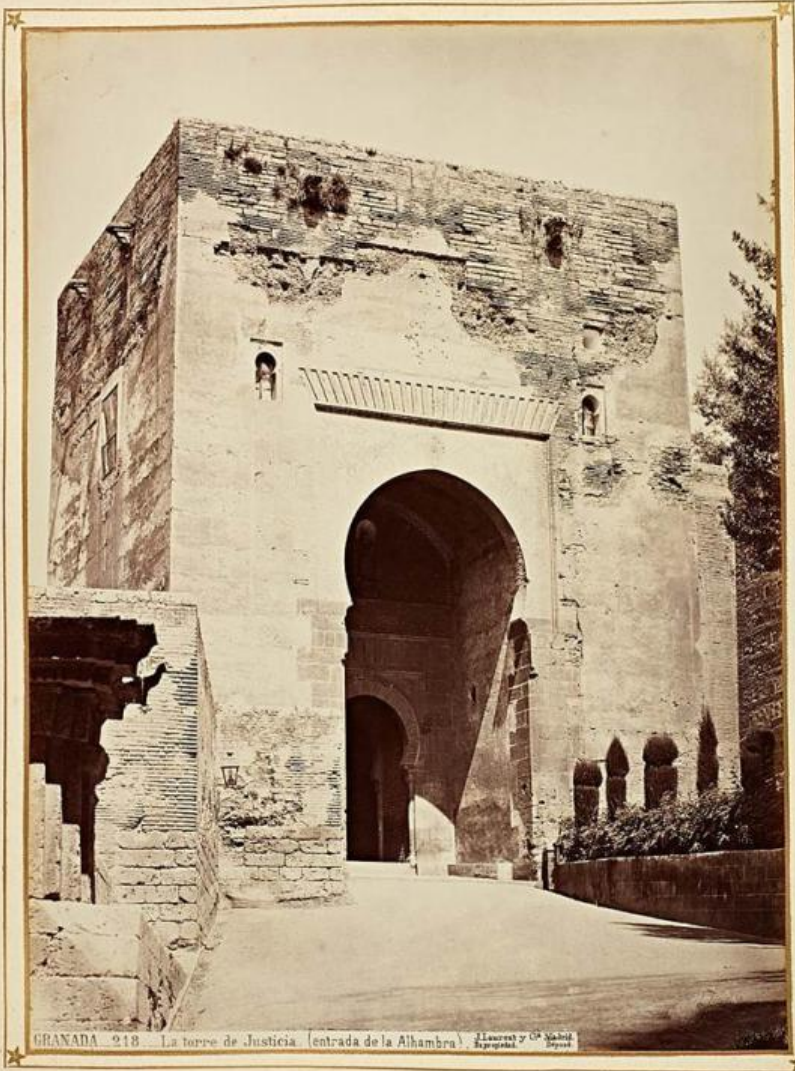
قزانه طردا نرسوز باهر اهدا القوا سزا بازمه برتسنج قيوانه كيدر

60

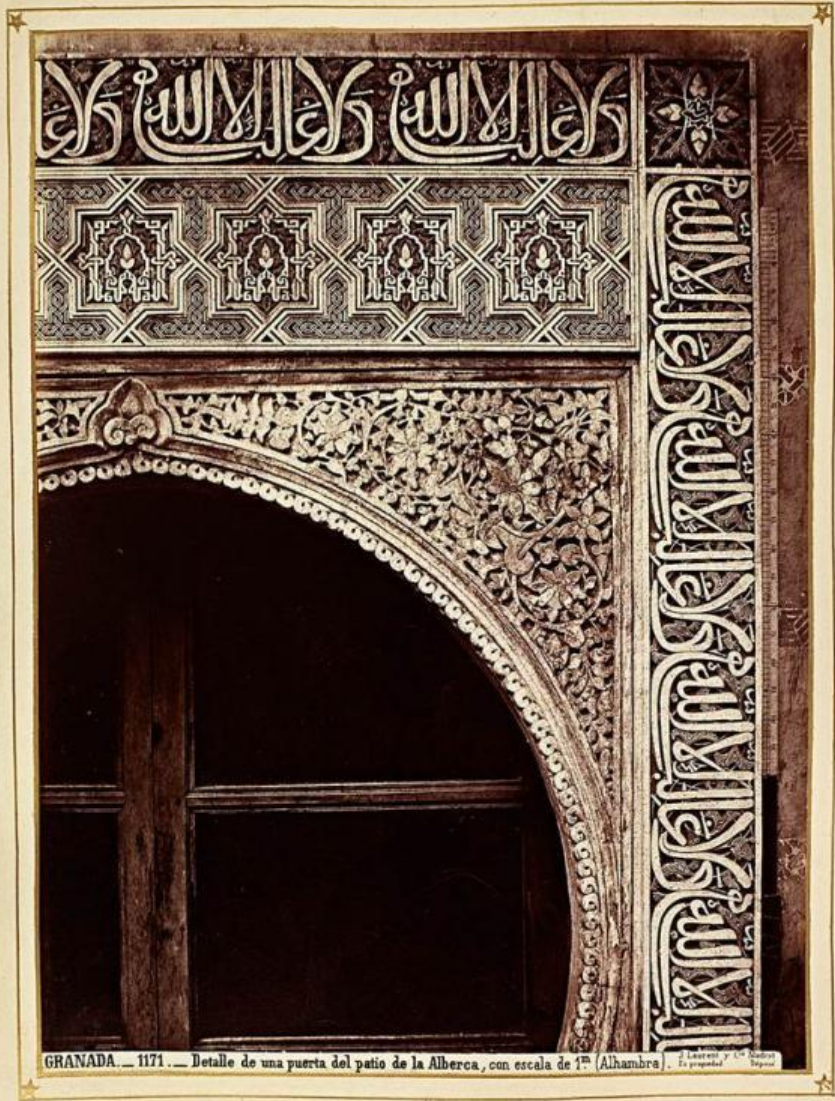
GHANADA ... 1109. ... Puerta de entrada al patio de los Leones. (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. En propiedad. Depos.

قزناطره انترس بول ايرلر بولك الحواسر البرنه قهوه سترنه كه قزناطه نر بسا تيره .

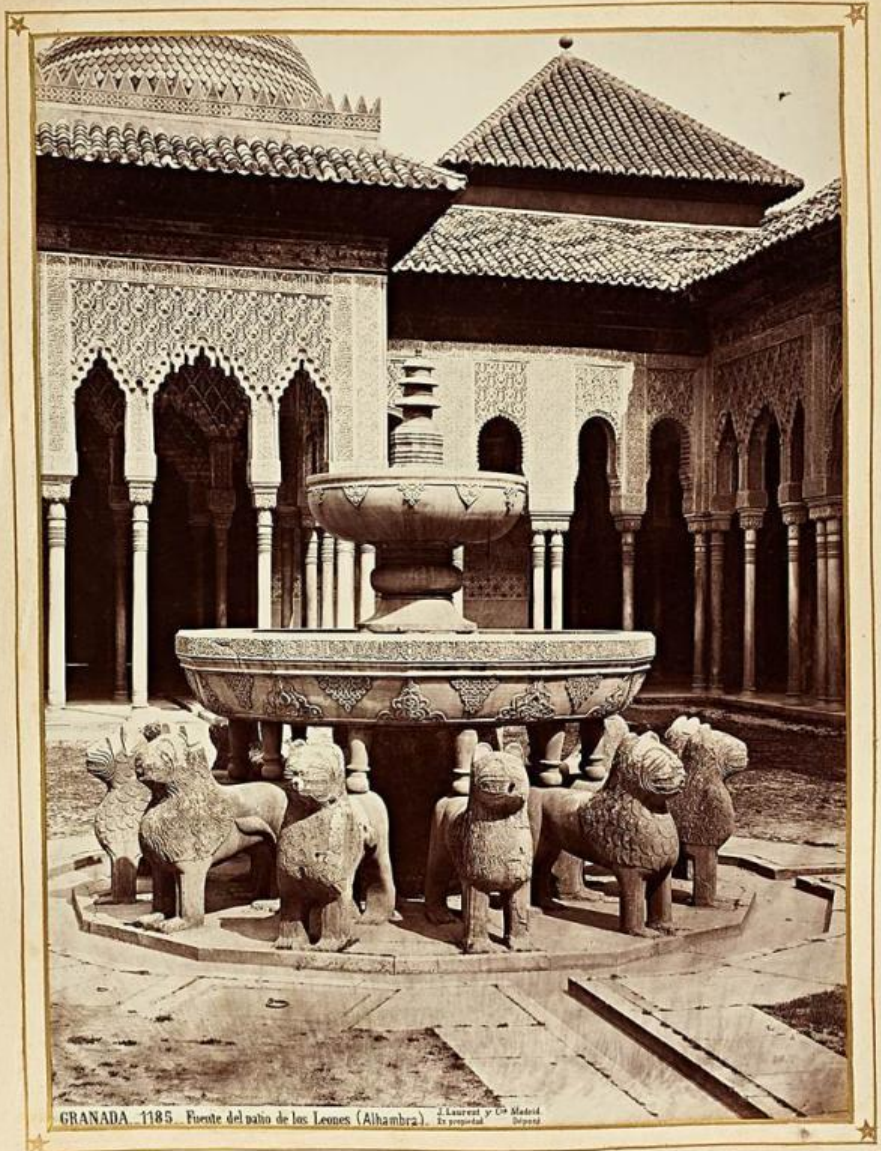
GRANADA. 218. La torre de Justicia. (entrada de la Alhambra). J. Laurens y C^{ia}. Madrid. Reprod. de la obra de J. Laurens y C^{ia}.

غزاة و انزلت ابراهيم الخليل عليه السلام في عاتق قلمسى ما يدا من قسمة كريمة

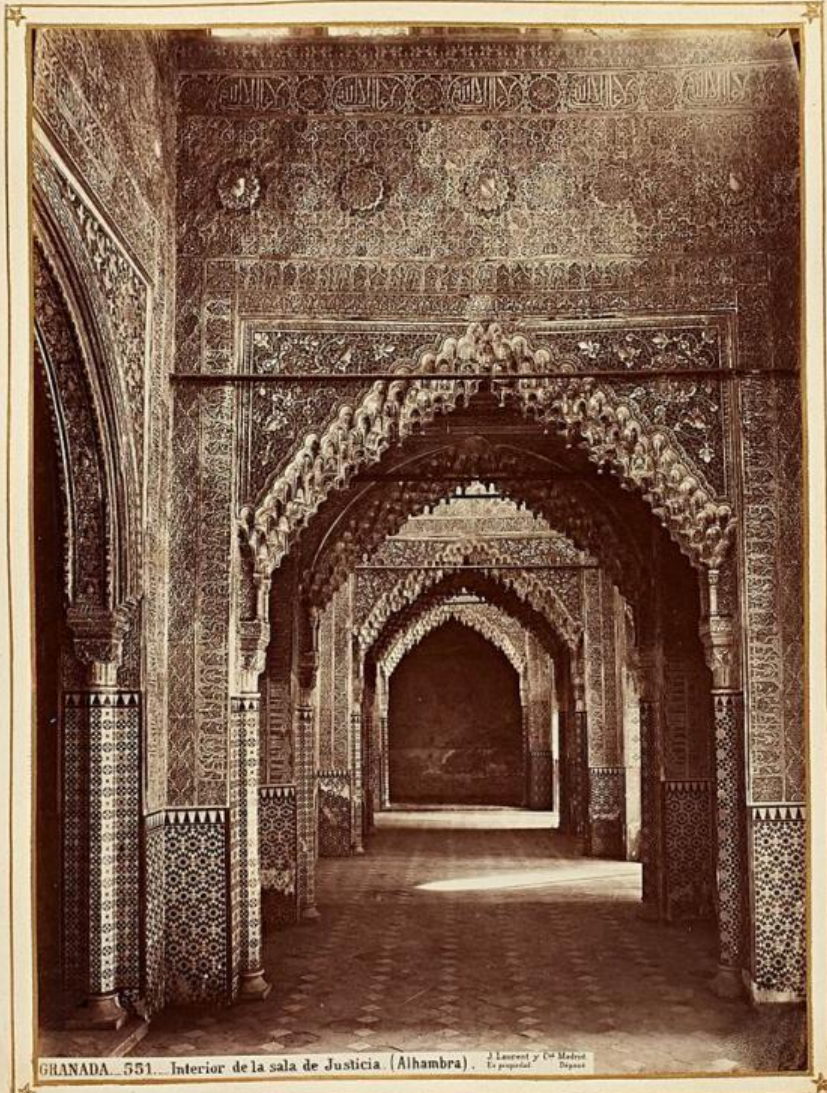

GRANADA. — 1171. — Detalle de una puerta del patio de la Alberca, con escala de 1ª (Alhambra). El grabado y la edición son propiedad de la Editorial Espasa.

قرطبة 1171. — تفصیل از دروازه حیاط آب‌انبار (Alhambra). این نگاره و چاپ متعلق به انتشارات اسپاسا است.

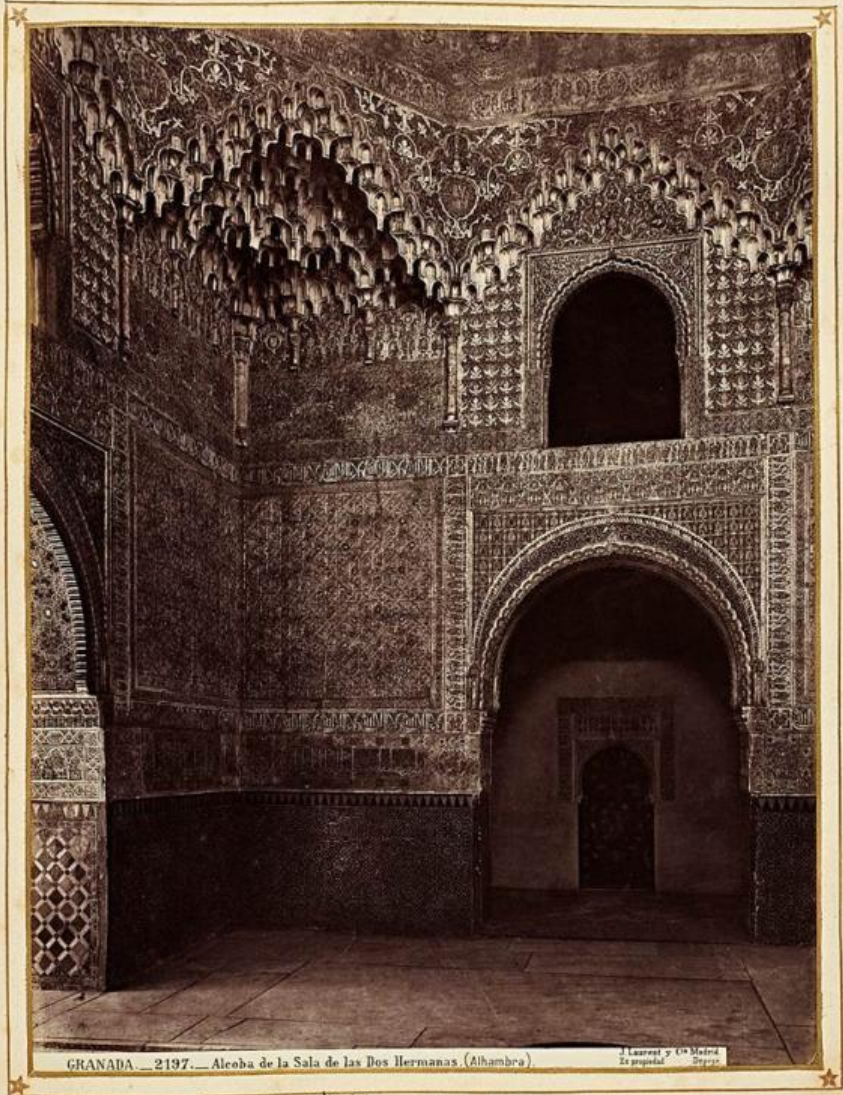

فونطوره ازلسوب بار بنيد الموحاسرا ابره شه اسون نولم در نيشا دره افند ر كيد

GRANADA. 551. Interior de la sala de Justicia. (Alhambra). J. Laurent y C^o Malet
 Le principal Depot

اسبانيا ده خراط ده اندلس عرابا بر رنهك الجوا سرا لبر نه ده عدالتسا لوندك قسم اوليسه و تر نيان انيسكه

GRANADA — 2197. — Alcoba de la Sala de las Dos Hermanas (Alhambra)

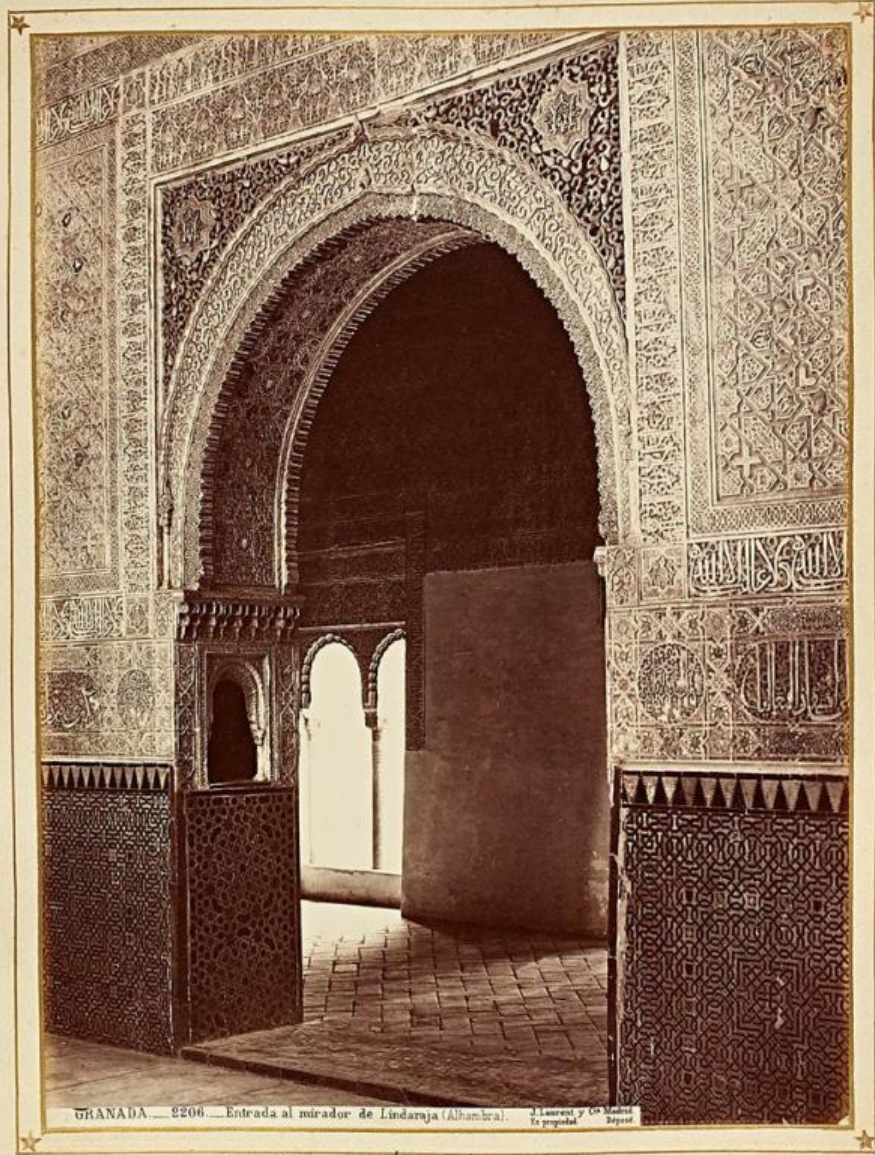
J. Laverd y C^o Madrid
La propiedad de la imagen

قنات طردہ انلس و سب ابرارینک الحواسر المیزدہ حرم دارہ سی قہ سہدہ کی زینت تارین

GRANADA 243. Vista interior de Generalife. (Alhambra) J. Laurent y C^o Madrid. La granada. 1904

اسپانیادا غنابلطردہ الجمالاسرائیلک تزیینات داغلیسی شہر رشیدیہ

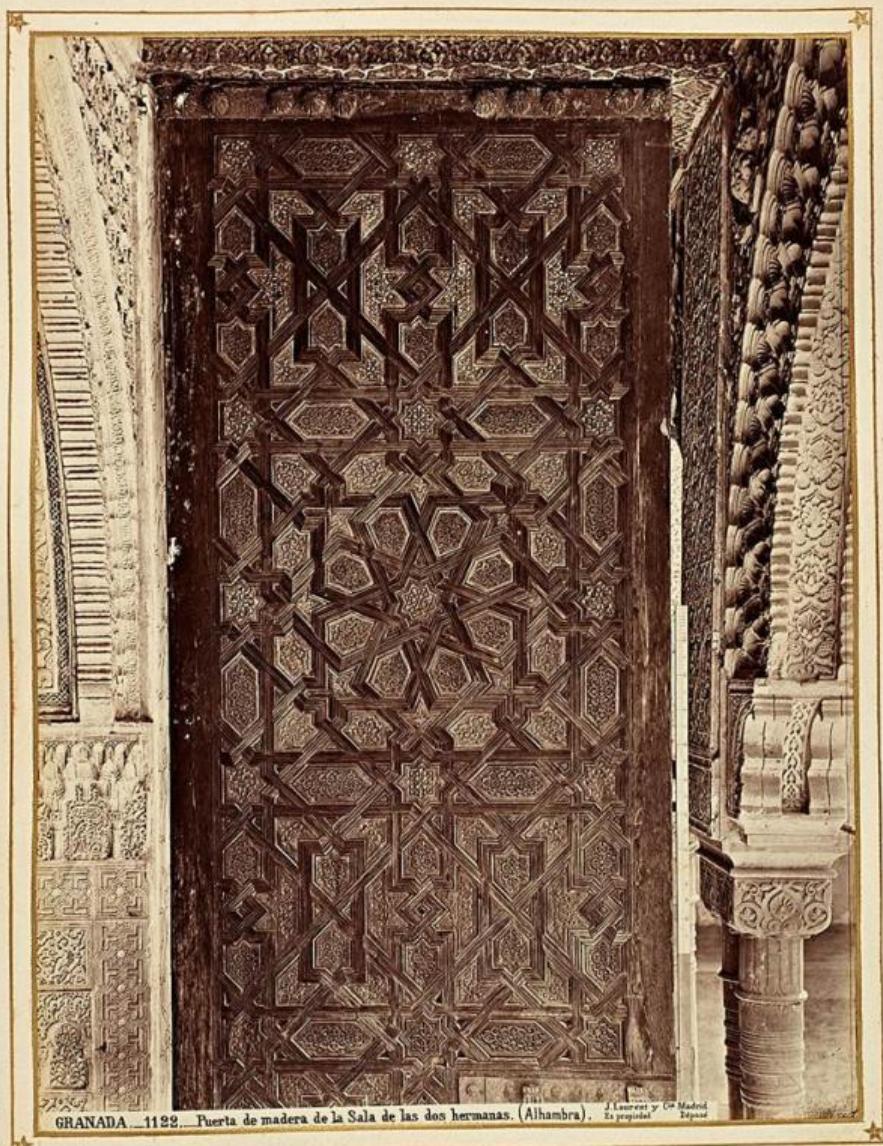
GRANADA. 2206. —Entrada al mirador de Lindaraja (Alhambra). J. Loewel y C^o Madrid. En propiedad. Depos.

اسپانیادا غرناط شہرنده الحراسراينك سترنلر ازميه درخلك بر بوع و بجر و بنگار

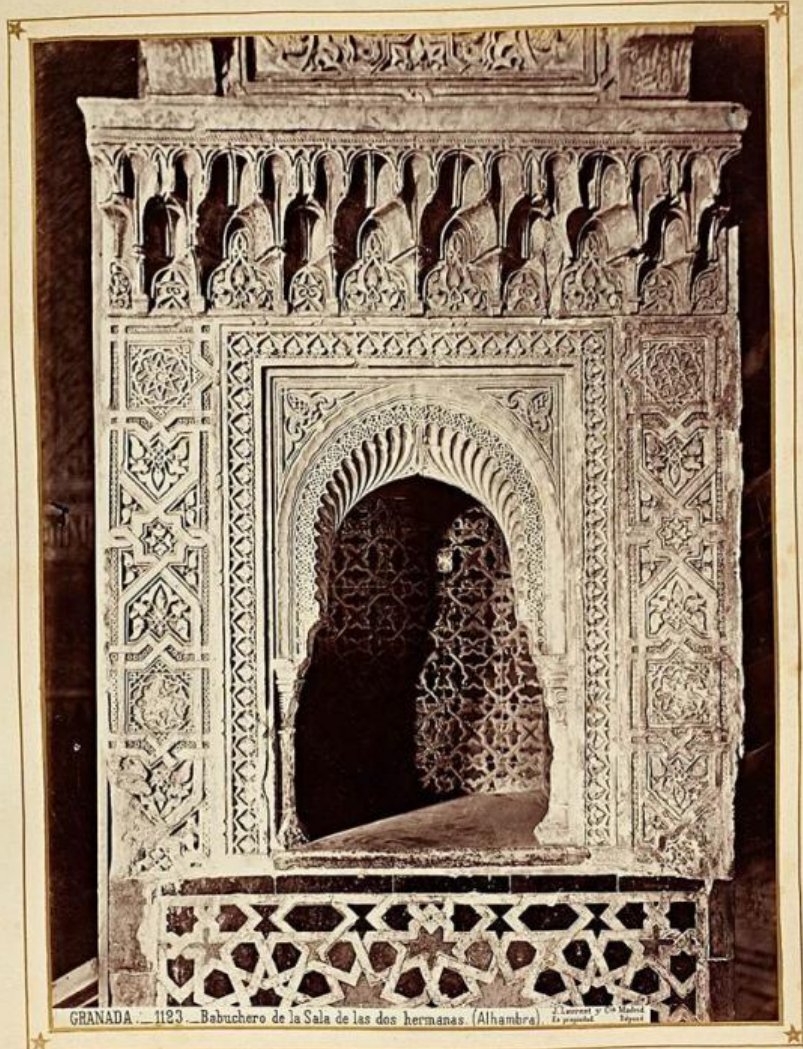
GRANADA 1197. Puerta recien descubierta en una alcoba de la Sala de las dos hermanas (Alhambra) J. Laurent y C^o Madrid
 La imprenta de Espana

قرنططه ده اندلس عربن ابرار بهك الجواسر الميزنه حرم داره سكا الموننده برينك قيوك

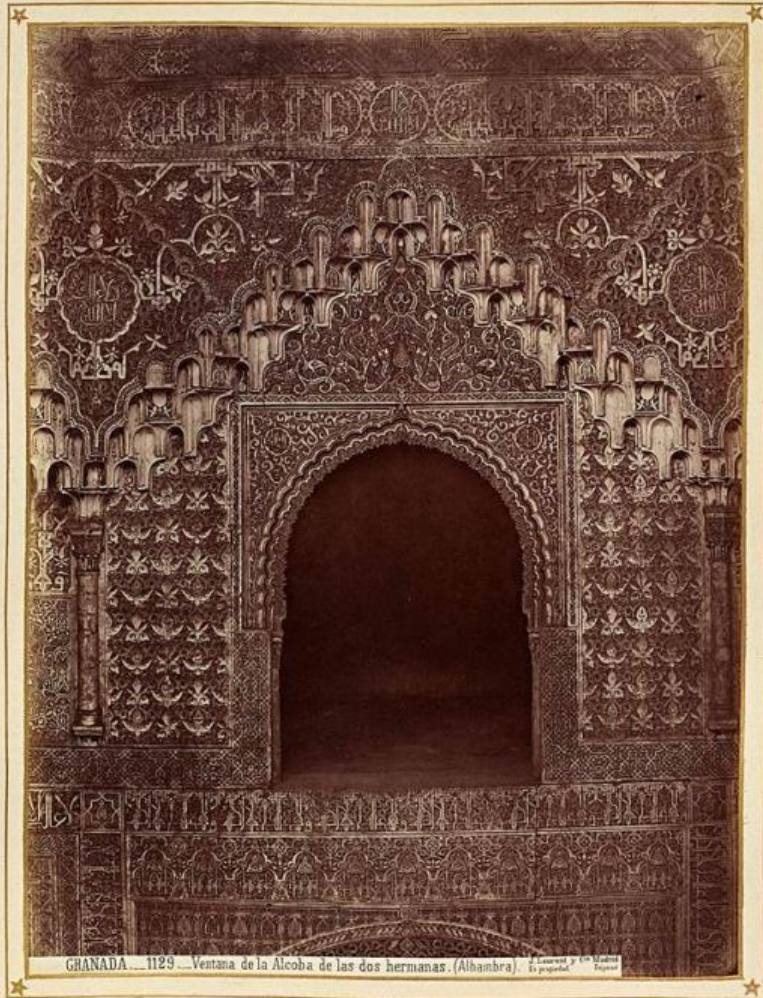
GRANADA. 1122. Puerta de madera de la Sala de las dos hermanas. (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. En propiedad. España.

عزیزان و اندلسی - امیر لرینش الحمر اسرار المیرنده حرم قیواری قادارنده و امیر تر بیتان سفند

GRANADA ... 1123 ... Babuchero de la Sala de las dos hermanas (Alhambra)

نمایانده اندلس عرب ایر لرینک الحو اسرا اینه هم داره سی پاره شلغندک ترینتف [دوره یکه کرده انچه آید ناملو بیته داره شلغندک]

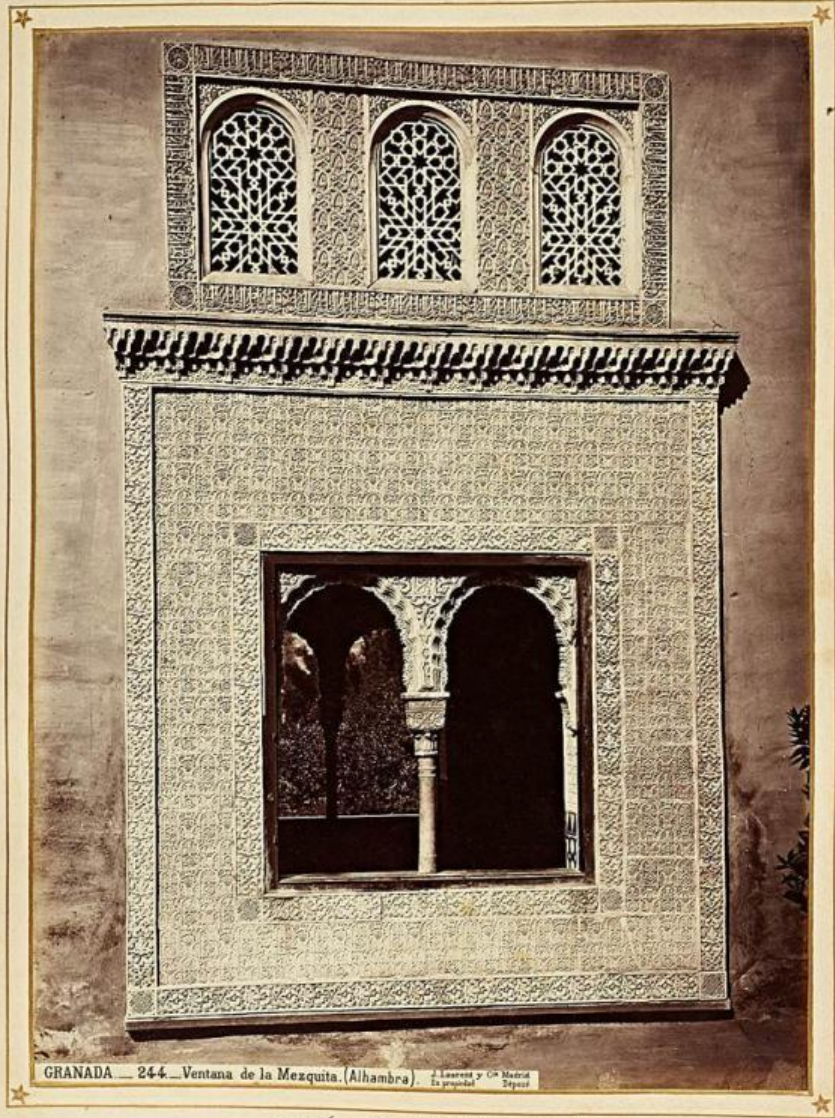
اسبانیادہ وناطردہ انہ لسور و با امیر اینک التراسرا لہ نہ کی درہ الزینت عمارت کس

GRENADE. 592. Vase arabe de l'Alhambra.

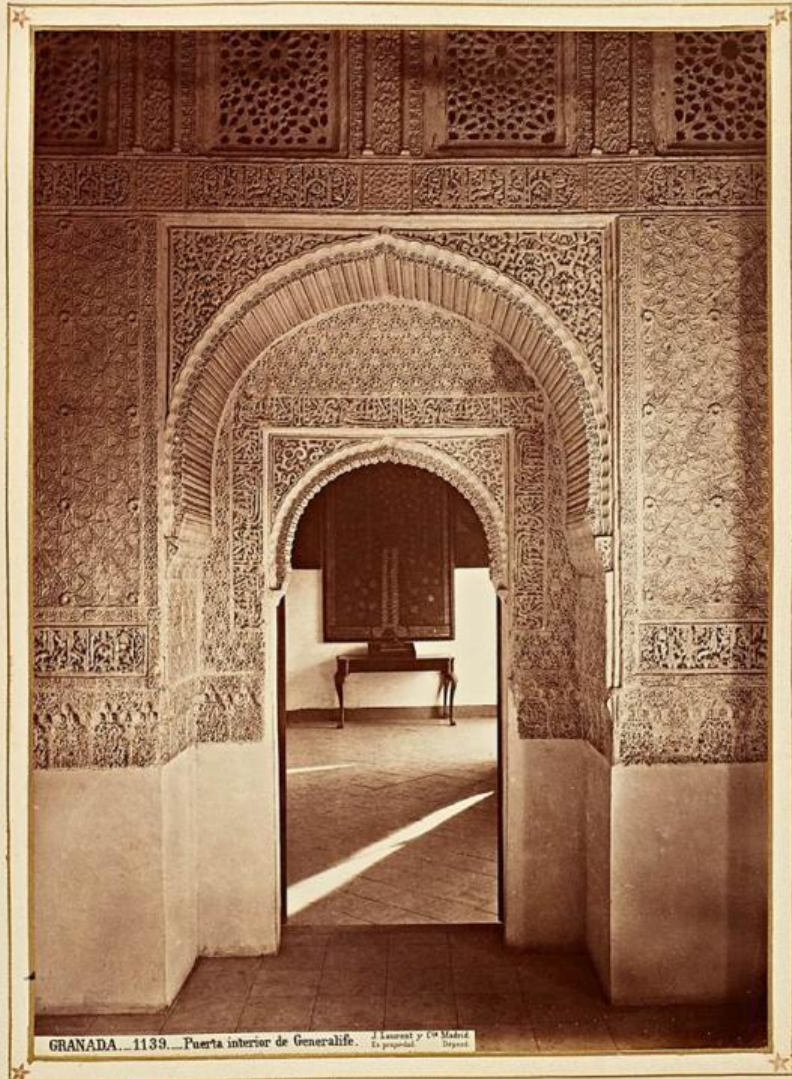
Laurent & Co. Minetti
Paris

قوانا طوره مانلس عبا امير ملك الجوا سر الميرنده بولمان نه بهمايت الصنيع وازر انك سبه

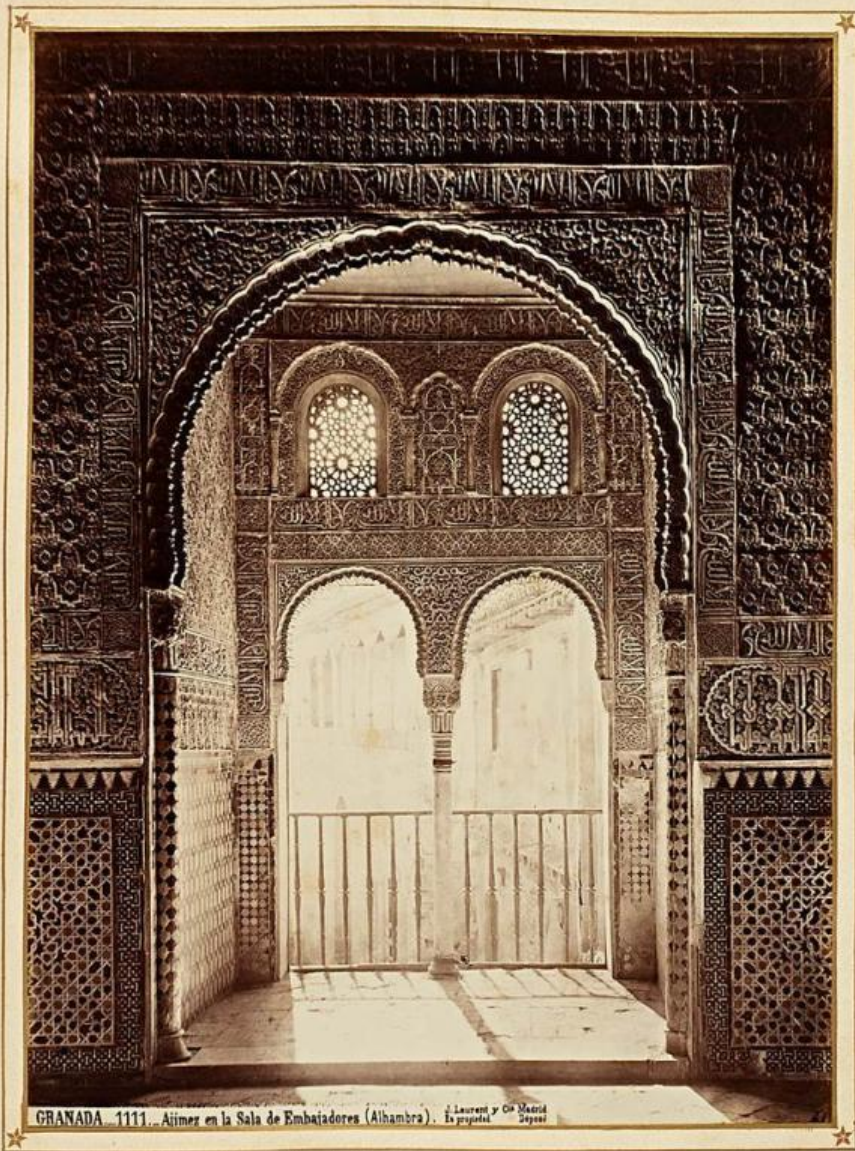
GRANADA ... 244 ... Ventana de la Mezquita. (Alhambra). J. Lassus y C^{ia} Madrid
La propiedad de la Exposición de 1889

اسبانيا نياوه و ناطق شهر نده الحما سر او سمي نه كه كندش كره

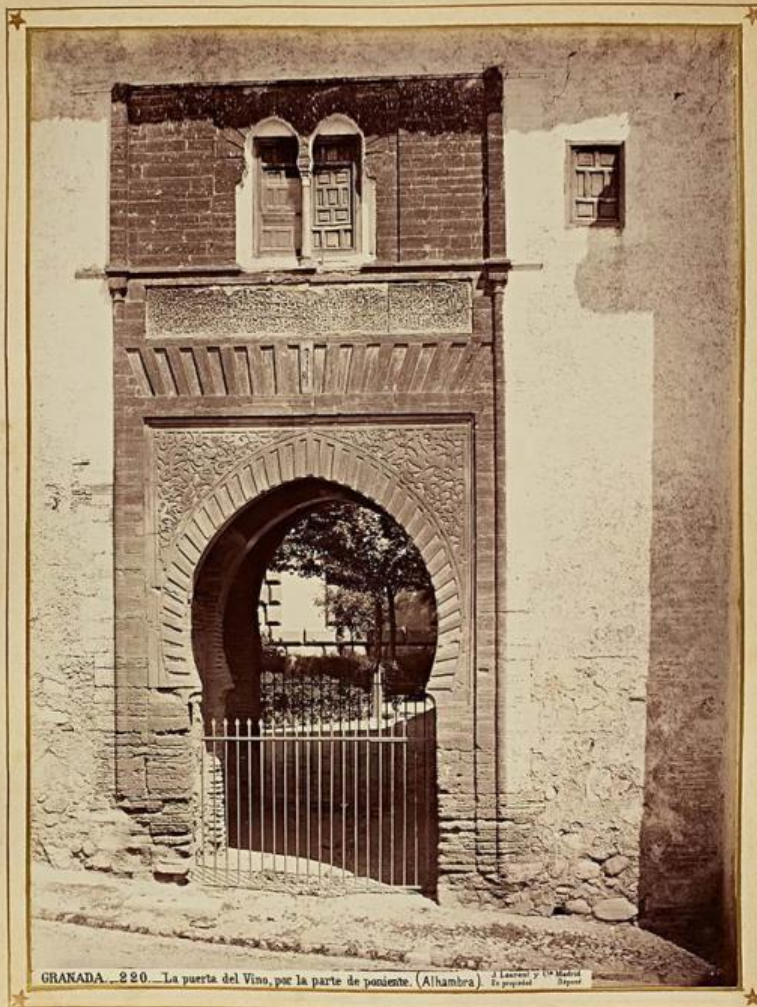
GRANADA... 1139... Puerta interior de Generalife. J. Lemaire y Cia Madrid. En propiedad. Deposit.

اسپانیادا اندلس عربی زمانند تالار سیرامیک ایچ قیوس

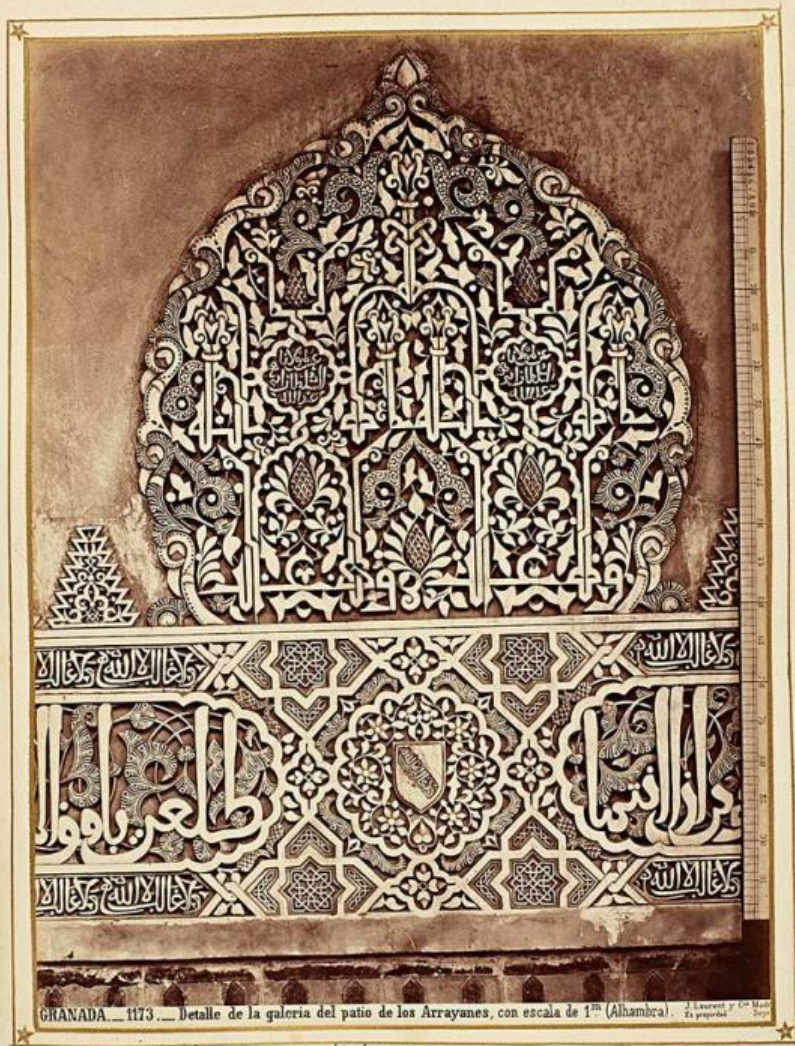
GRANADA 1111. Atímez en la Sala de Embajadores (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. Es propiedad. Deposito

اسپانیادا غرناطه شهرنده الحورسراینده سفرا نیک قبول ابر که طری سالونیک در خلق

GRANADA. 220. La puerta del Vino, por la parte de poniente. (Alhambra) J. Lacort y C. Madrid. Es propiedad. Depot

ذو ناطره الجراساينك بقرتوس

42

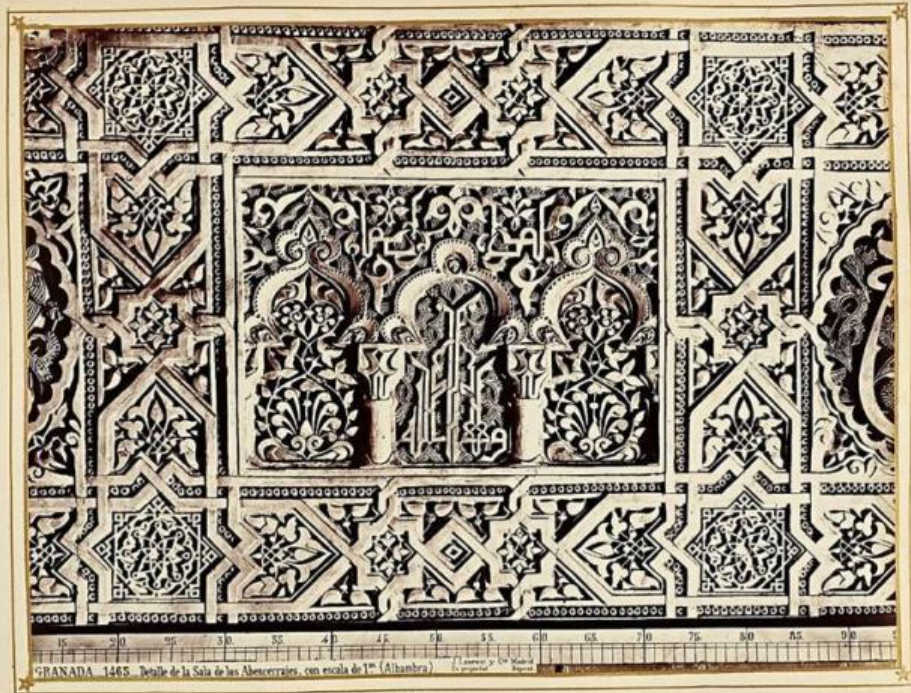
غرامطوه انلس ونبايه زنهك الحراسا يلى ديوار الزنه كى خطوط العيسه قريه:

100

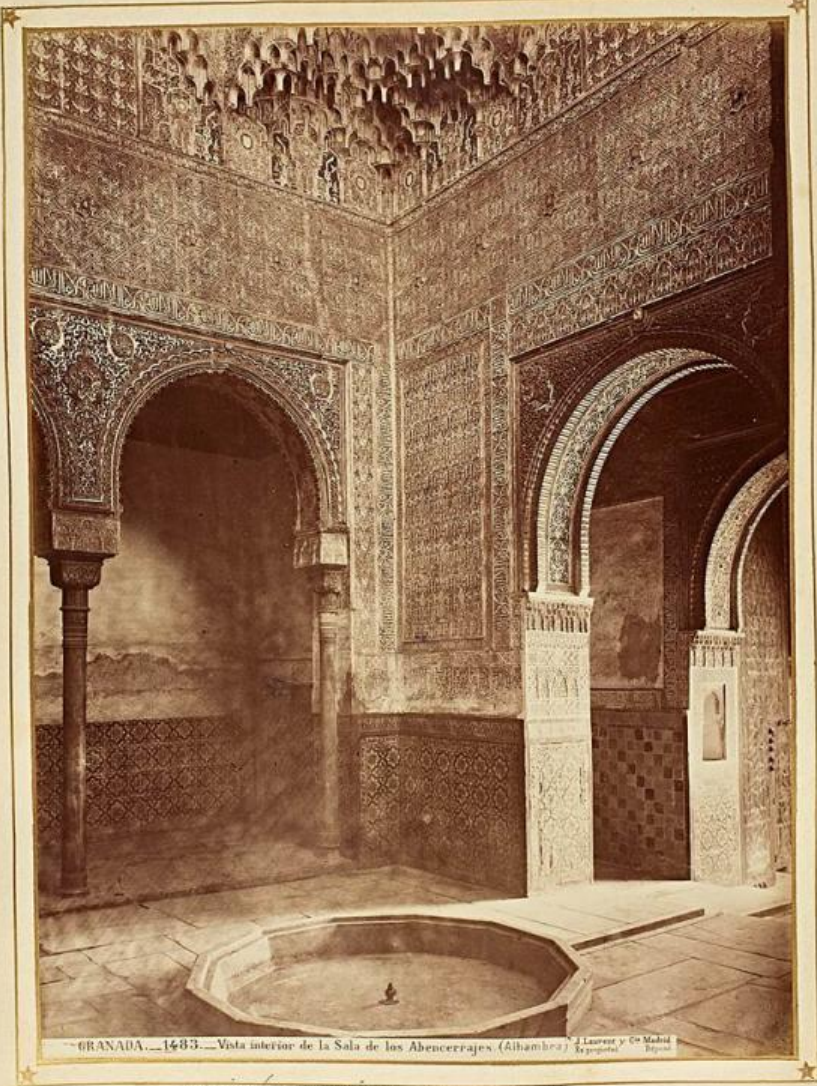
GRANADA 219. — La torre de las Fijas. (Alhambra).

اسپانیاده غرناطده انیسویسایزلیک الخراسان اسپانولهم بو شهره قوردو ایکی ورقله ودر

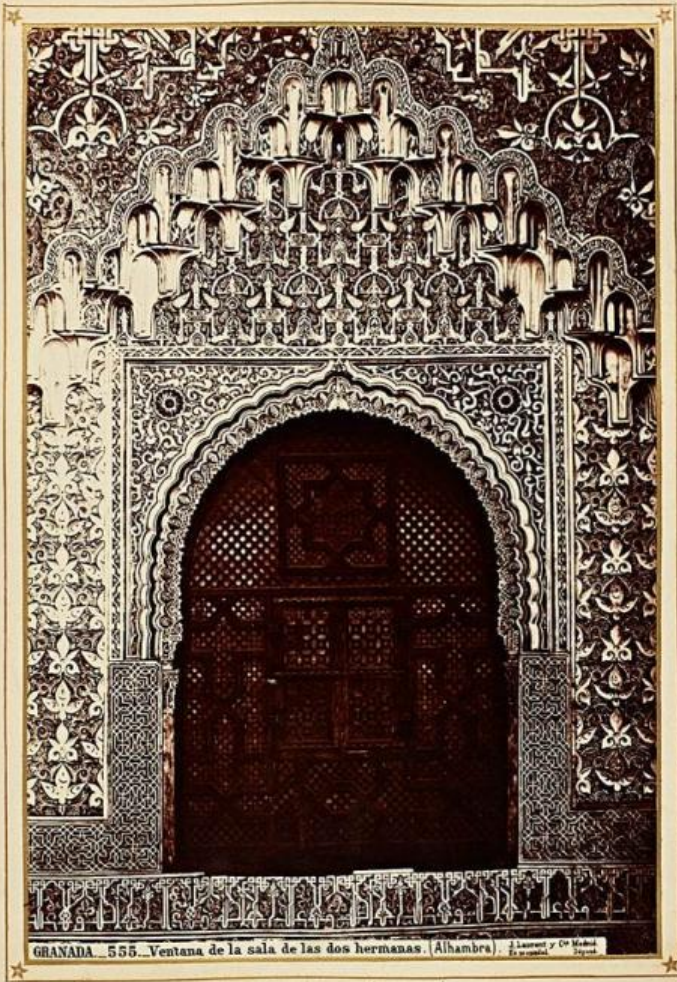
GRANADA. 1465. Detalle de la Sala de las Abencerrajes, con escudo de 1.º (Alhambra) L. Mayer y C.º Madrid

قوانط ده از سرور بر این ملک العرا سلیمان و برقی در باره که ترسیات قفس

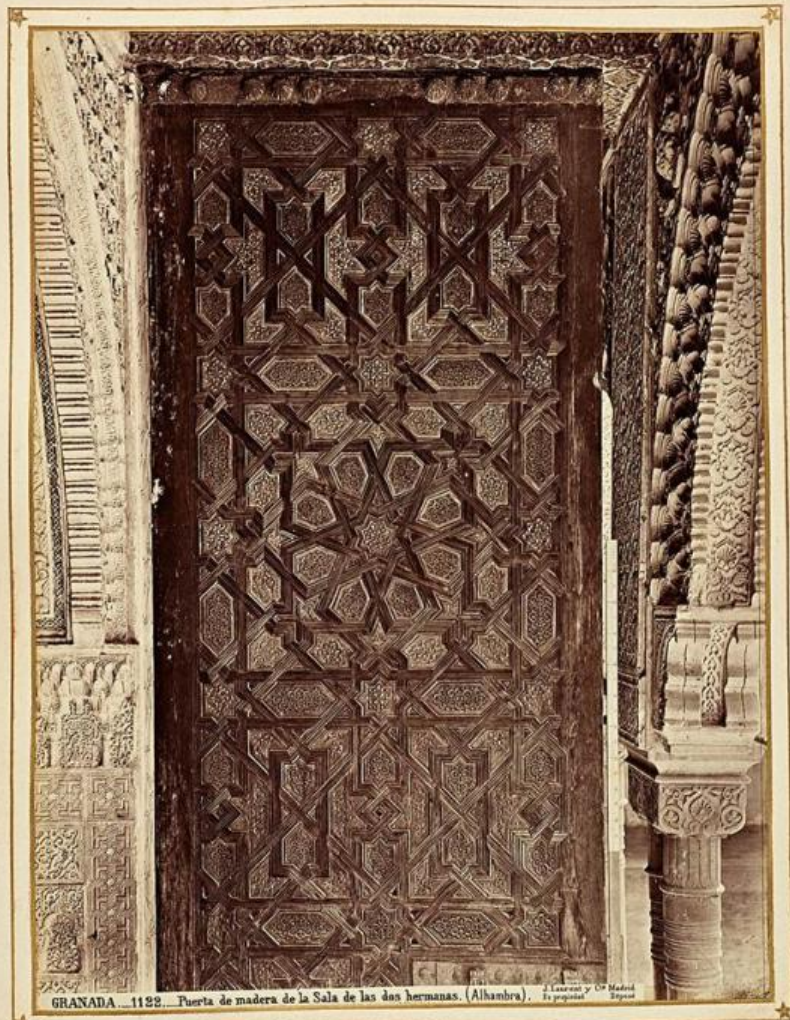
GRANADA. — 1483. — Vista interior de la Sala de los Abencerrajes. (Alhambra). J. Lauret y C^o Madrid. Reproduction. Bregno.

وفاطمة وازس من ابرار بن الواسر ابانده قسم واهل صفة از سوك و زيبات مسند

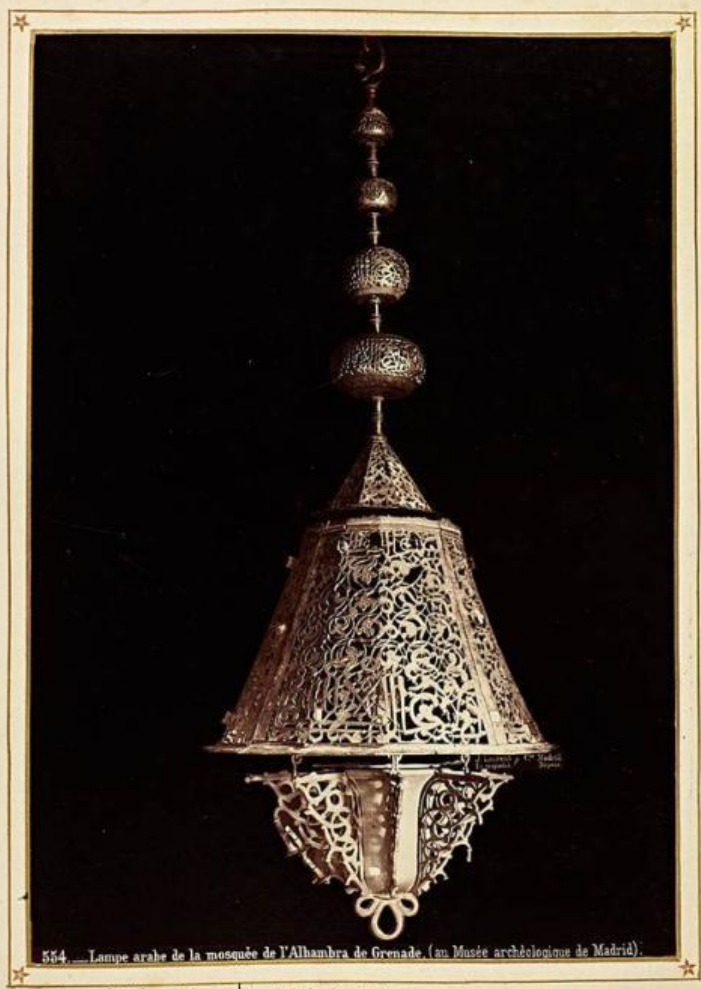
GRANADA 555. Ventana de la sala de las dos hermanas. (Alhambra). J. Lambert y C^o Madrid. Ed. de España.

قرنطاط وده اندلسن عربستانه لرستانك الجوسرا برنده ورم داره كسى نرستانه نوبه العاقره

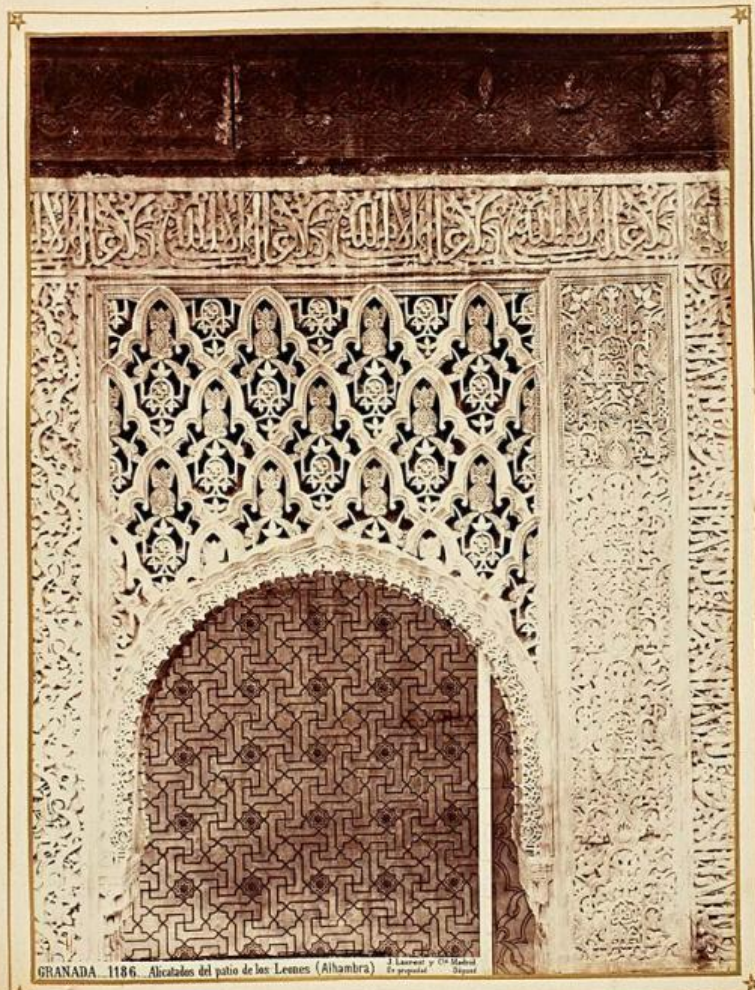
GRANADA ...1122. Puerta de madera de la Sala de las dos hermanas. (Alhambra). J. Laurens y C^o Madrid. La propiedad. Reyna

قرايطوره اندلس بنو اميرالبريتان الحمراسرا المبرينه حرم قهرو قضا و كرمه و دارالعلم كبريتان مشفق

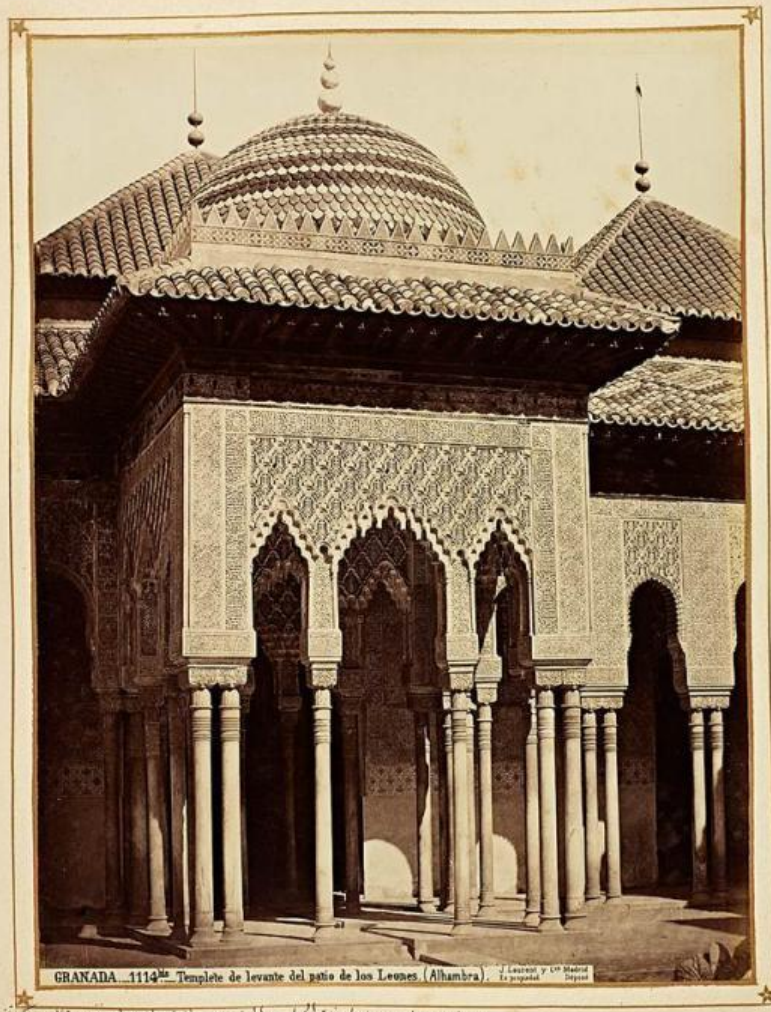
554. — Lampe arabe de la mosquée de l'Alhambra de Grenade (au Musée archéologique de Madrid).

اسبابا وھ فی عالم شہزادہ المخراسانی مسکوینا آمارا درہ کوچ در عدد و قدر فی

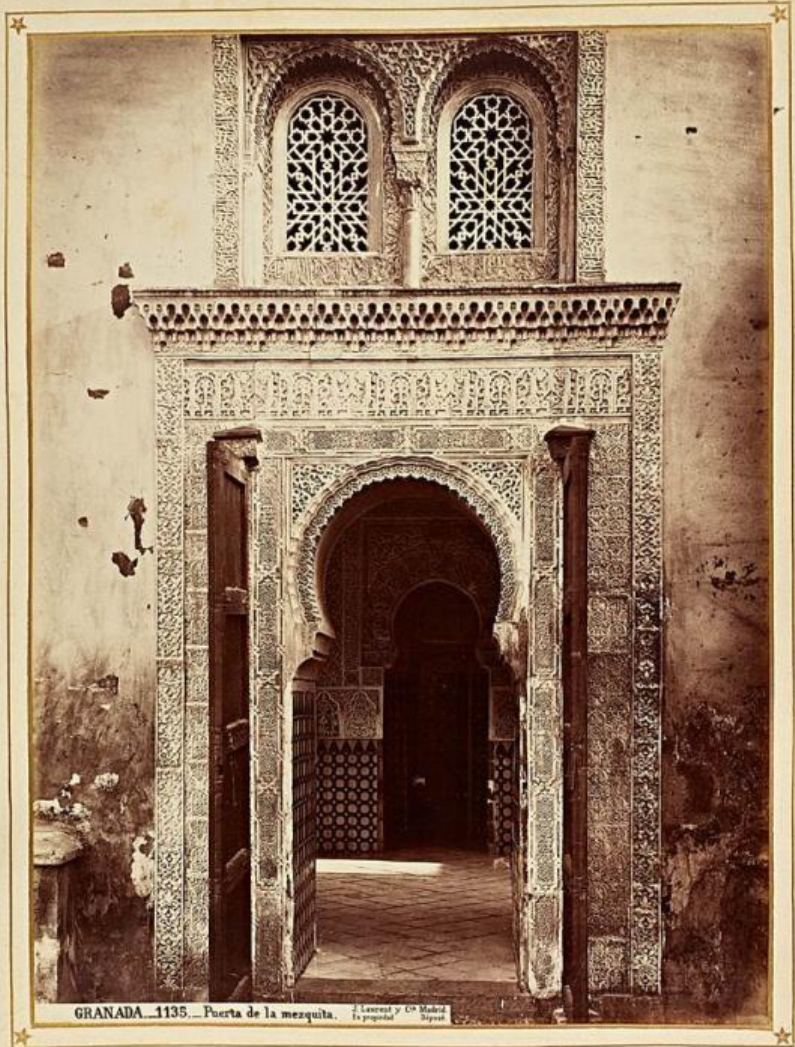
GRANADA 1186. Alcatraz del patio de los Leones (Alhambra)

غراتا ستمینده اند کسوف ایبریه ایچو سرائنده ارسلاطریقیسی نامیل دون تهر کربانی

GRANADA 1114da Templo de levante del patio de los Leones (Alhambra). J. Laurent y C^o Madrid. La propiedad. Depone

قراطة وده اندلس وده ابرار ملك الجراسا ليرده عا رسلا لير تزييا وده ادي بيمسبه ليرده مركب تزييات

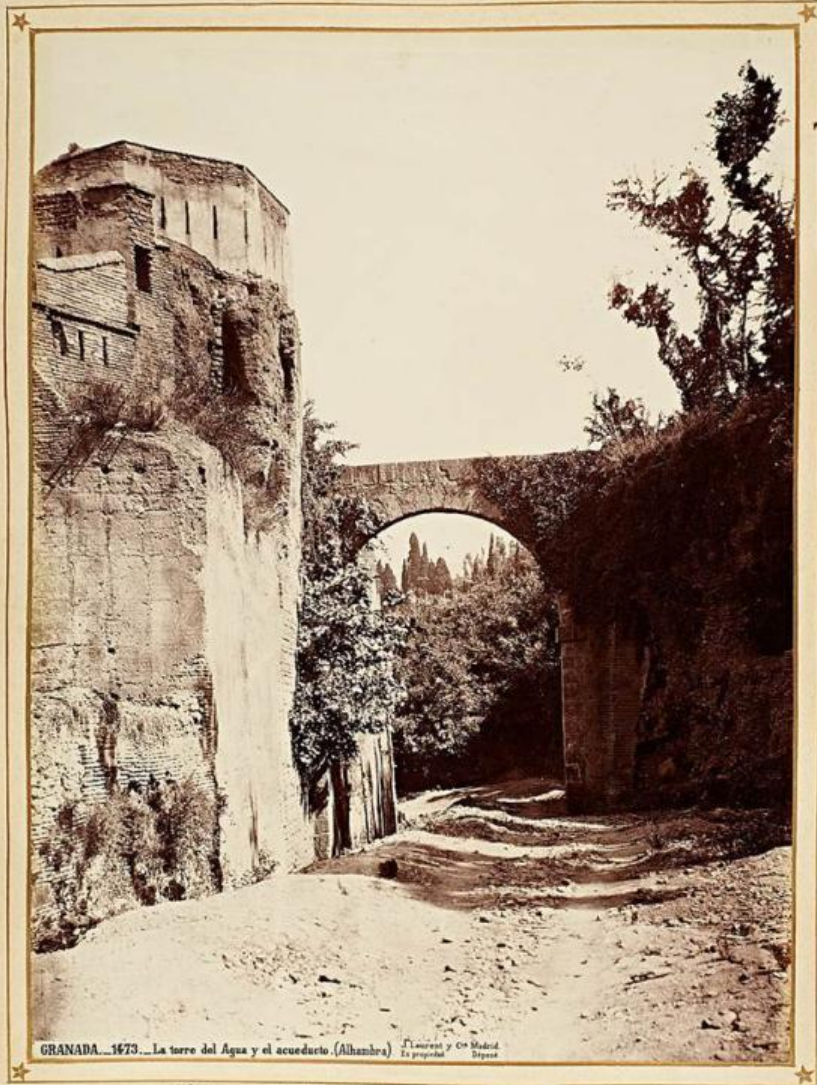
GRANADA...1135... Puerta de la mezquita. J. Levent y C^o Madrid. Es propiedad. Dipos.

اسپانیادا غرناطده المراسم ایسی بیدک لیسر قریک

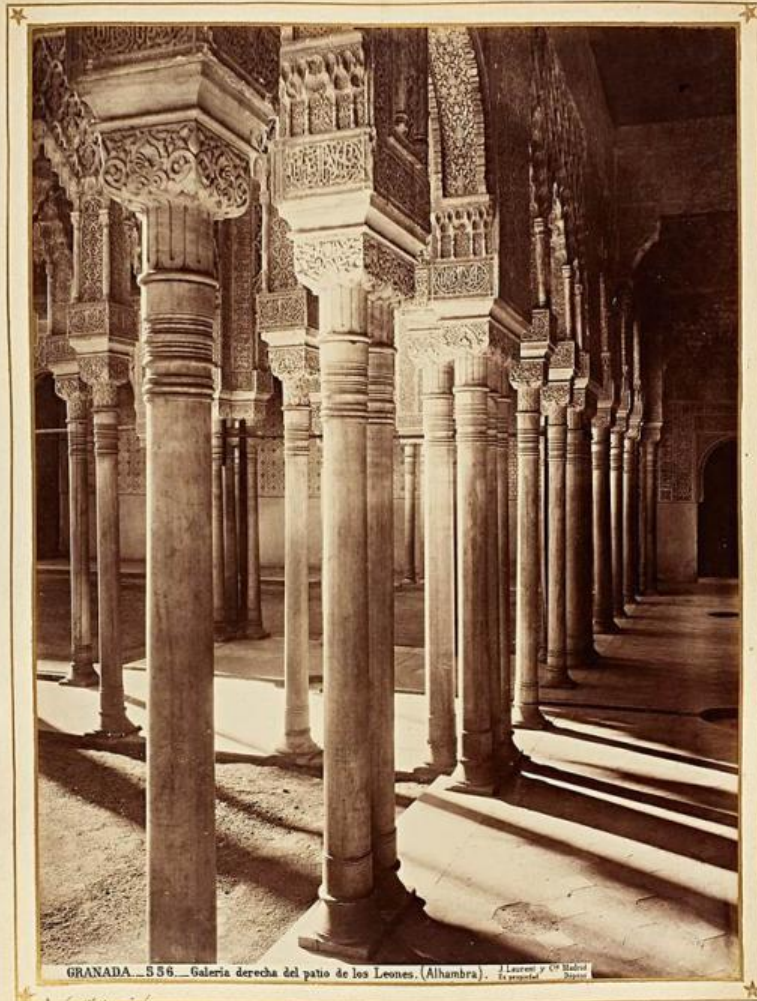
GRANADA ... 226 ... Galeria izquierda del patio de la Alberca. (Alhambra) El Alhambra y la Alcazaba de Granada. D. J. Sanz y C. Madrid. 1898.

قناة دة الحواصري خالو ريسناك تزيينات معتمد

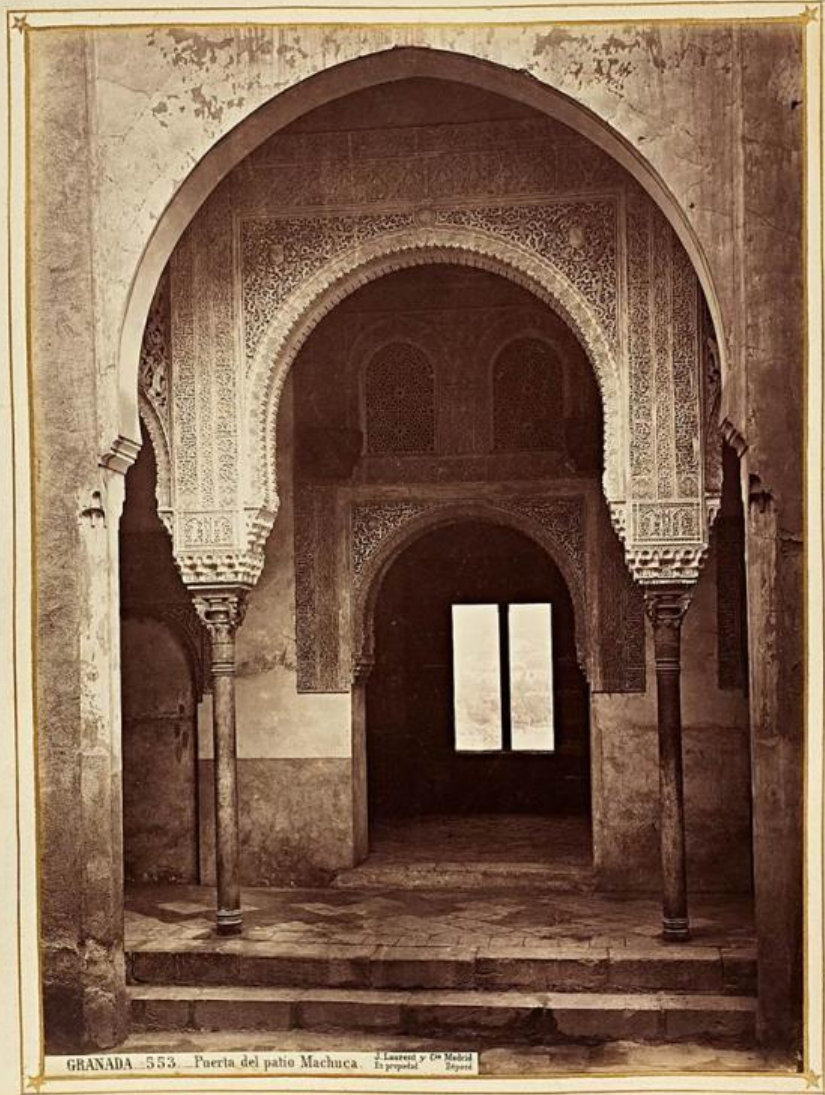
GRANADA...1673...La torre del Agua y el acueducto. (Alhambra) Florent y C^o Madrid
 En propiedad Depos.

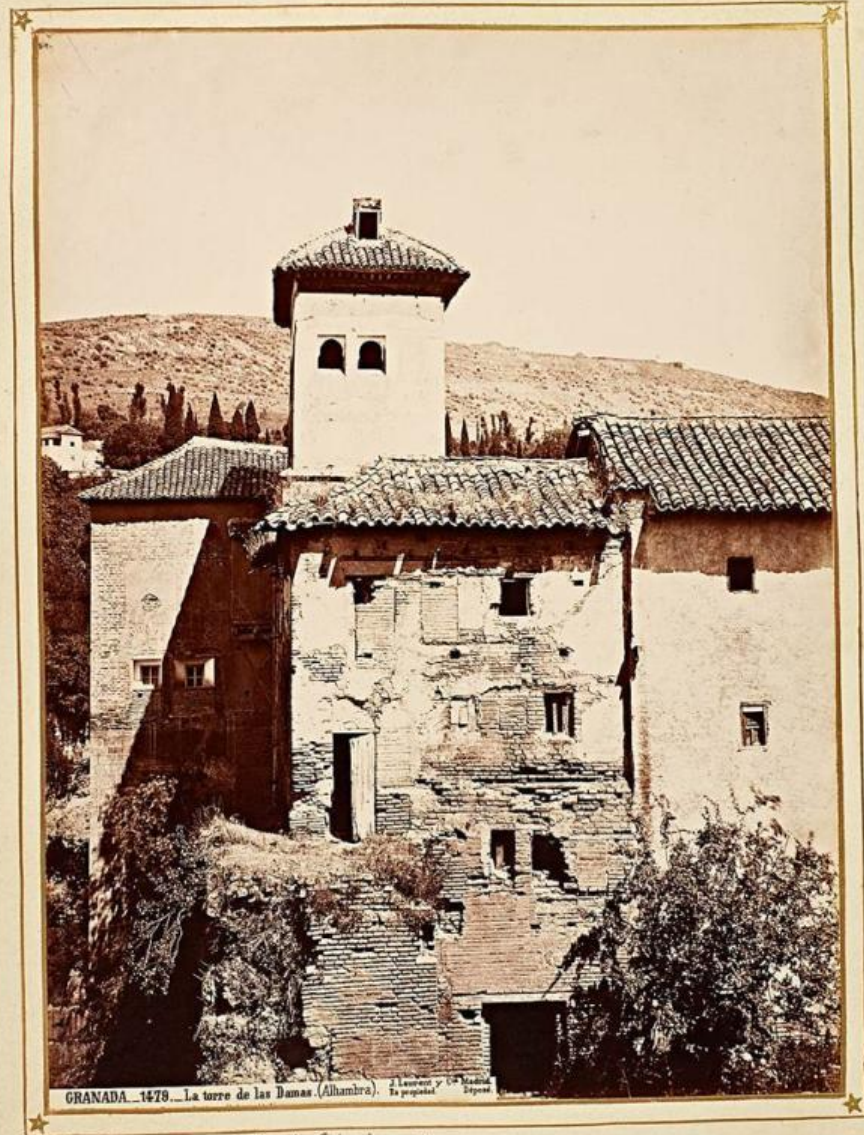
اسپانیاده غرناط ده المجره نقری جوارزه کمریزی

GRANADA... 556... Galería derecha del patio de los Leones. (Alhambra). J. Laurent y C^o Malet Ed. parisiense

قنطرة در اندلس و در این بنا اعمق است و در این بنا کلاهک های بسیار زیاده ای که در این بنا دیده می شود

GRANADA...1479...La torre de las Damas (Alhambra). J. Laurence y Cia Madrid. En propiedad. Deposit.

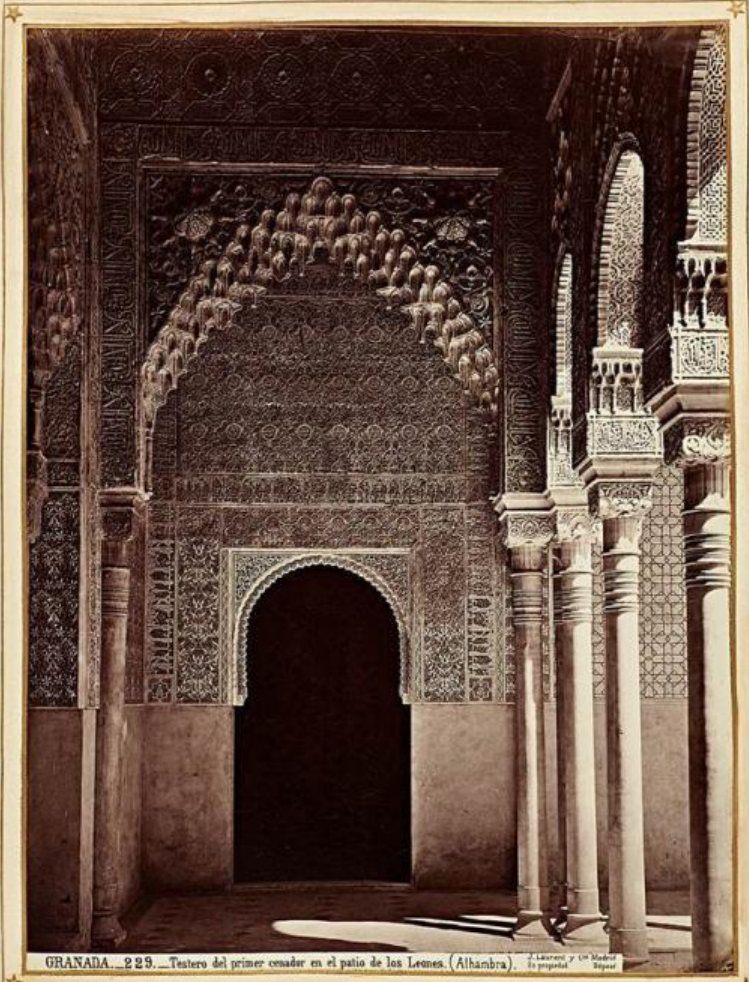
اسپانیاده فرناطسهرزنده شام نوبسی نام قنبره ننگر

GRANADA. — 1475. — Vista de la Alhambra y de Granada desde el Sacramento. — Lámina y 65. — Museo de Granada. — España.

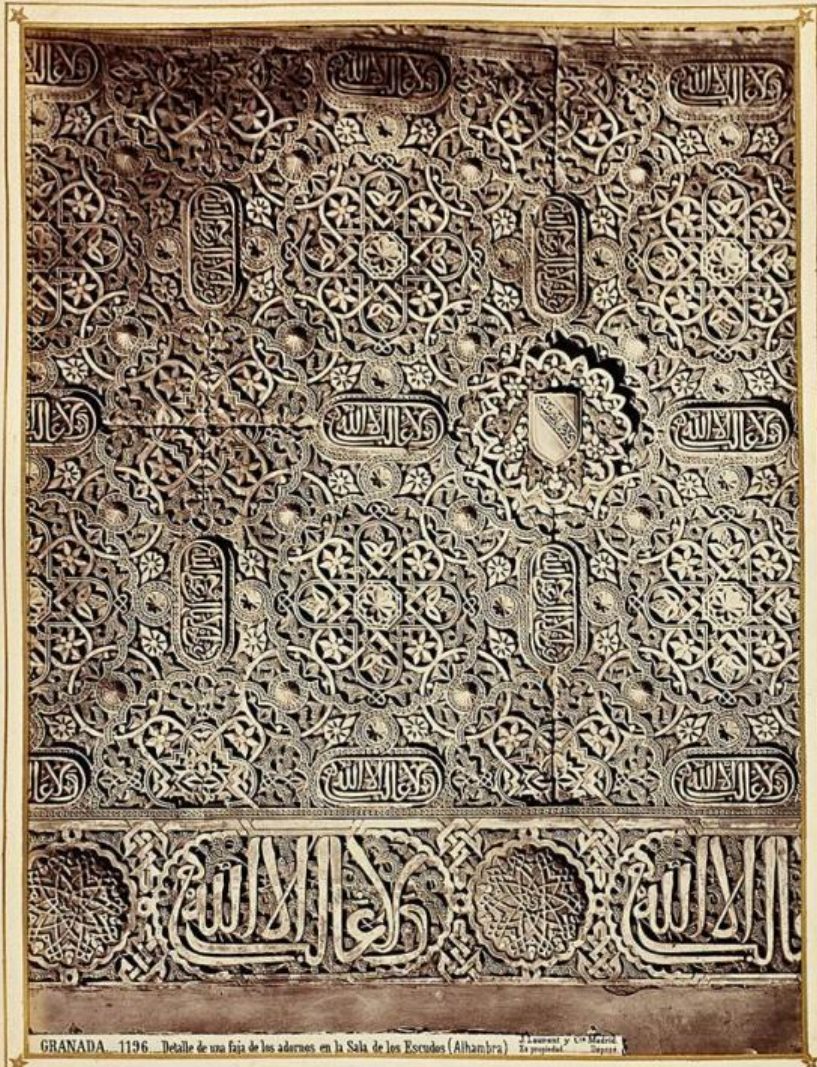
گرناطه شهرک مغربه مورسی در جوارشہ الکادواخت ایہ تصویر ملیا و منجھو بنانا آق

33

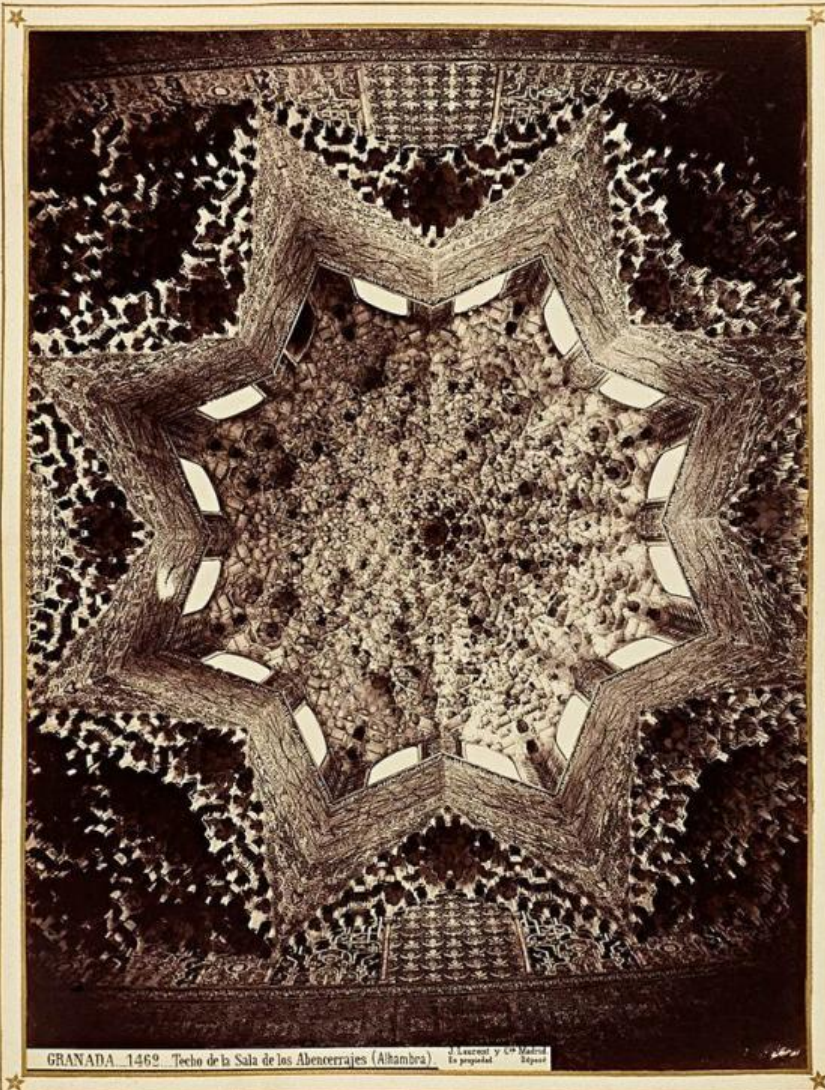
GRANADA. 229. —Teatero del primer conador en el patio de los Leones. (Alhambra). J. Lacroix y U. Mozer del. G. Pradier esculp.

قرنالمردون انزاس ابن اميرابطه العوا سراميزنه اسلوا تقويم سنه ١٠١١ هـ

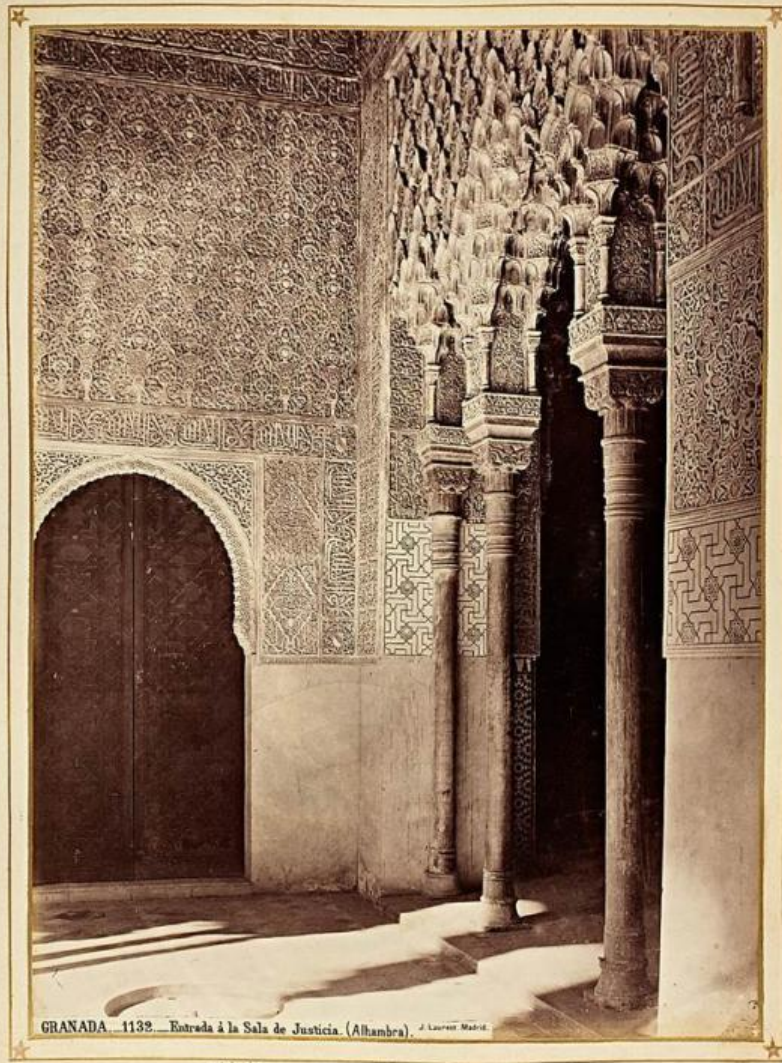
GRANADA 1196. Detalle de una faja de los adornos en la Sala de los Escudos (Alhambra) J. Laurent y C. Meunier
La propiedad de
Dijon

تو نامک ده انلس عربیہ لریف الحرا سوا لبرندہ عی عبارات خولکس ماری تزینتہ دار سلاور

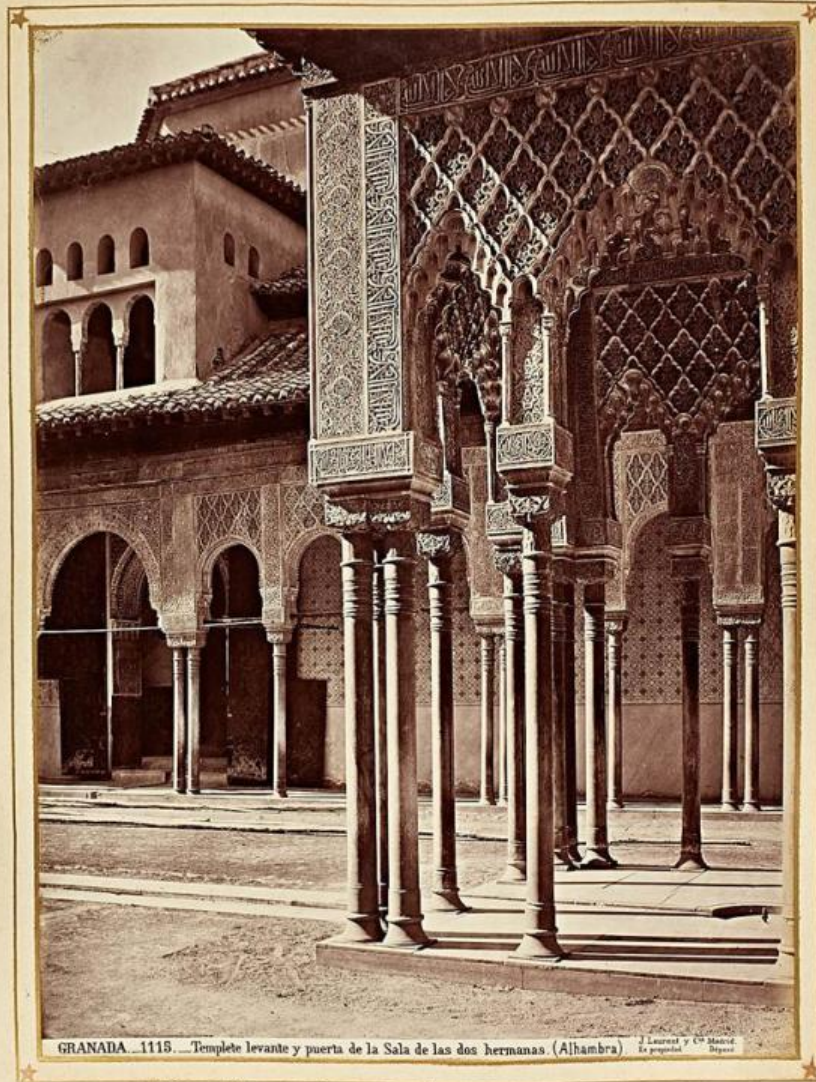
GRANADA. 1469. Techo de la Sala de los Abencerrajes (Alhambra). L. Luciani y C^{ia} Medina
 Es propiedad. Reguero

اسپانیا نادره غرناطه شهرتده انلس نون ابرار نيف الحواسراينده انلس آثار غرناطه ربه عددده تسويجات نوراني

GRANADA. 1132. Entrada à la Sala de Justicia. (Alhambra). J. Laurent Madrid.

قناة طوره انيسر بابر لربك الخراسا برتمه والذ سالوق درقلمك كبر.

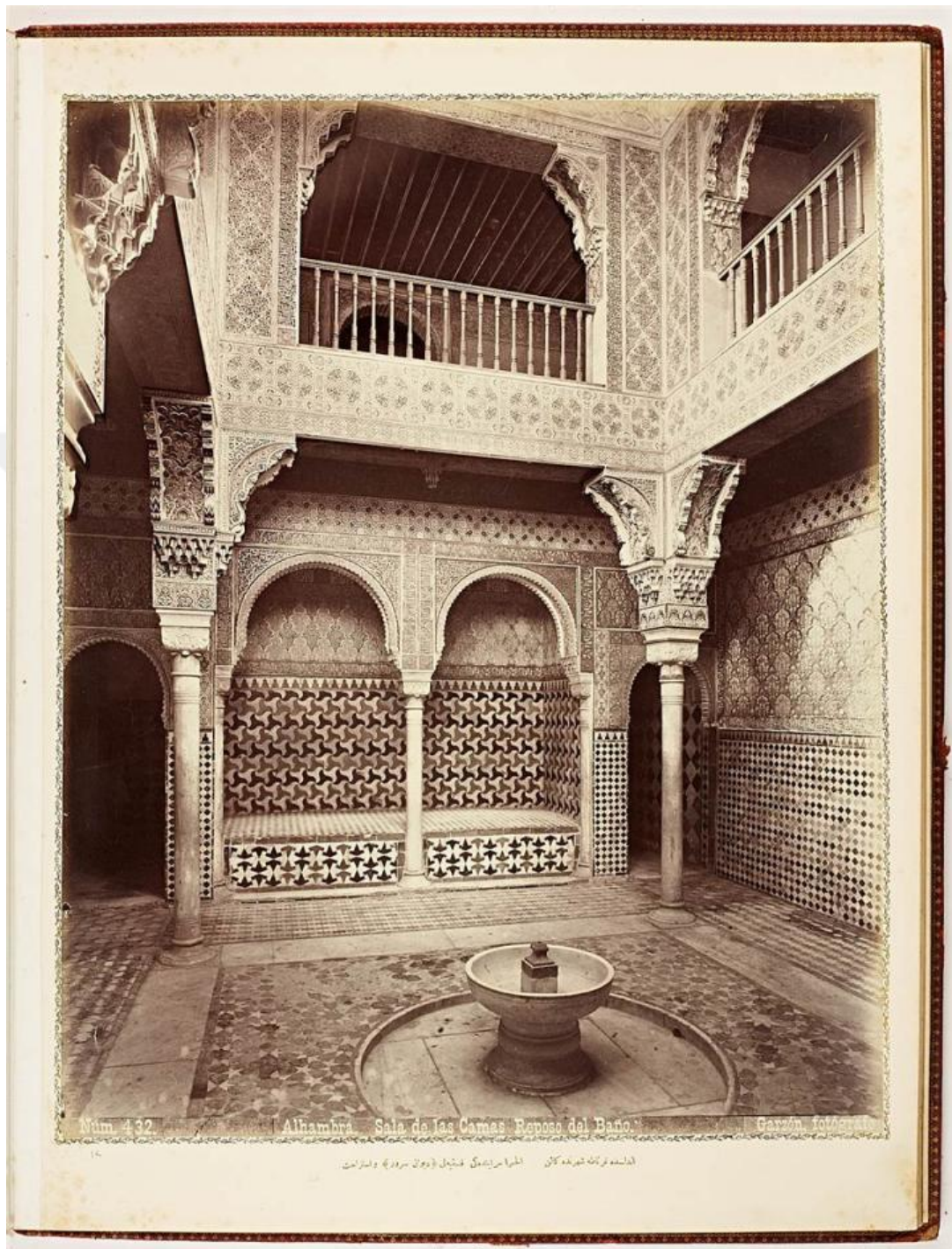
GRANADA .1115. ...Temple levante y puerta de la Sala de las dos hermanas. (Alhambra)

J. Llorca y C^o. Madrid.
En propiedad y a expensas de J. Llorca y C^o.

قنطرة دروازه ایوانها، حرم دارالملک، قصر الحمراء، غرناطة

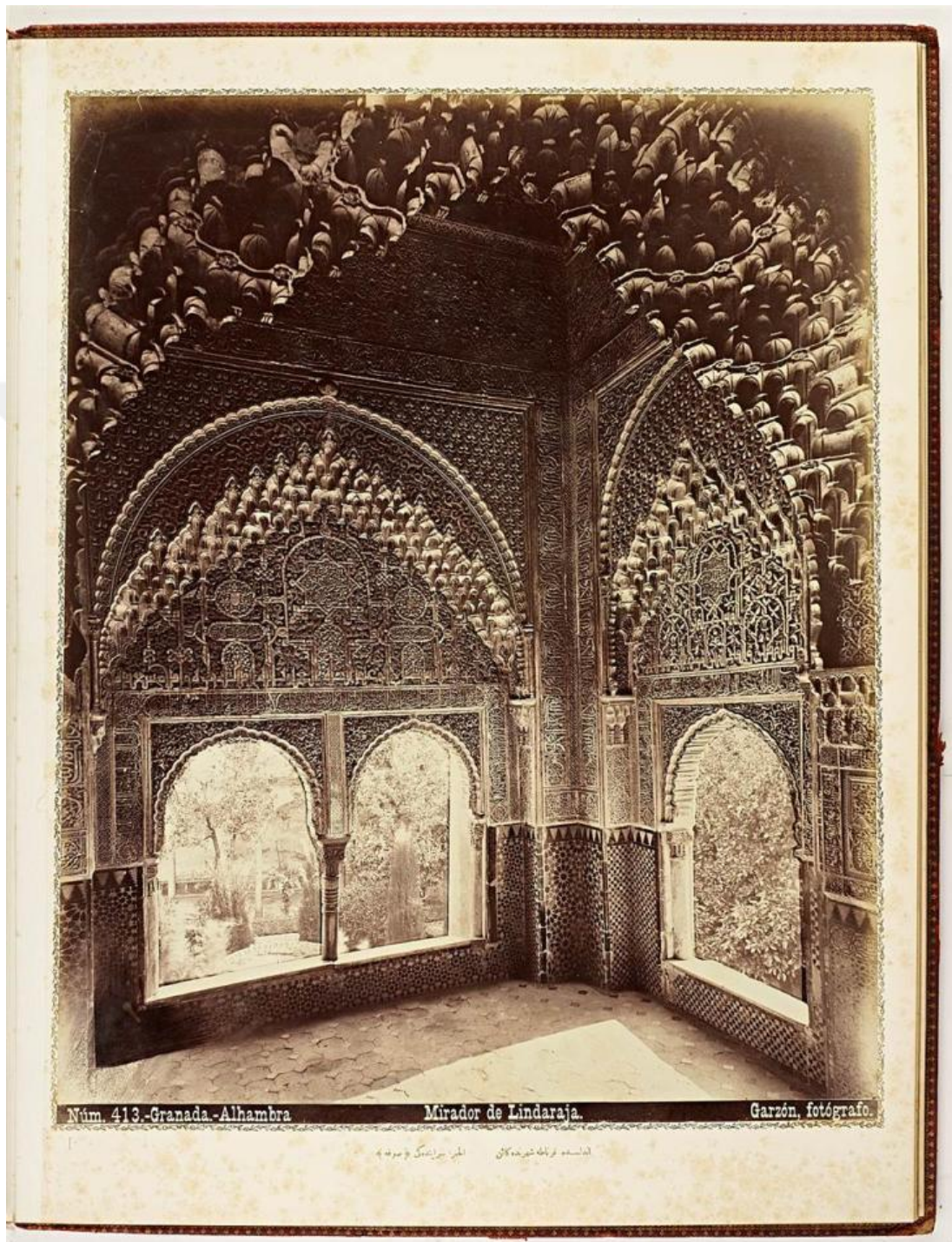
GARZON

Núm. 432. Alhambra. Sala de las Camas. Reposo del Baño. Gavzón fotógrafo.

الدولة قرطبة لشرفه كان المصراعين من خشب البون بروجيه والتمثال

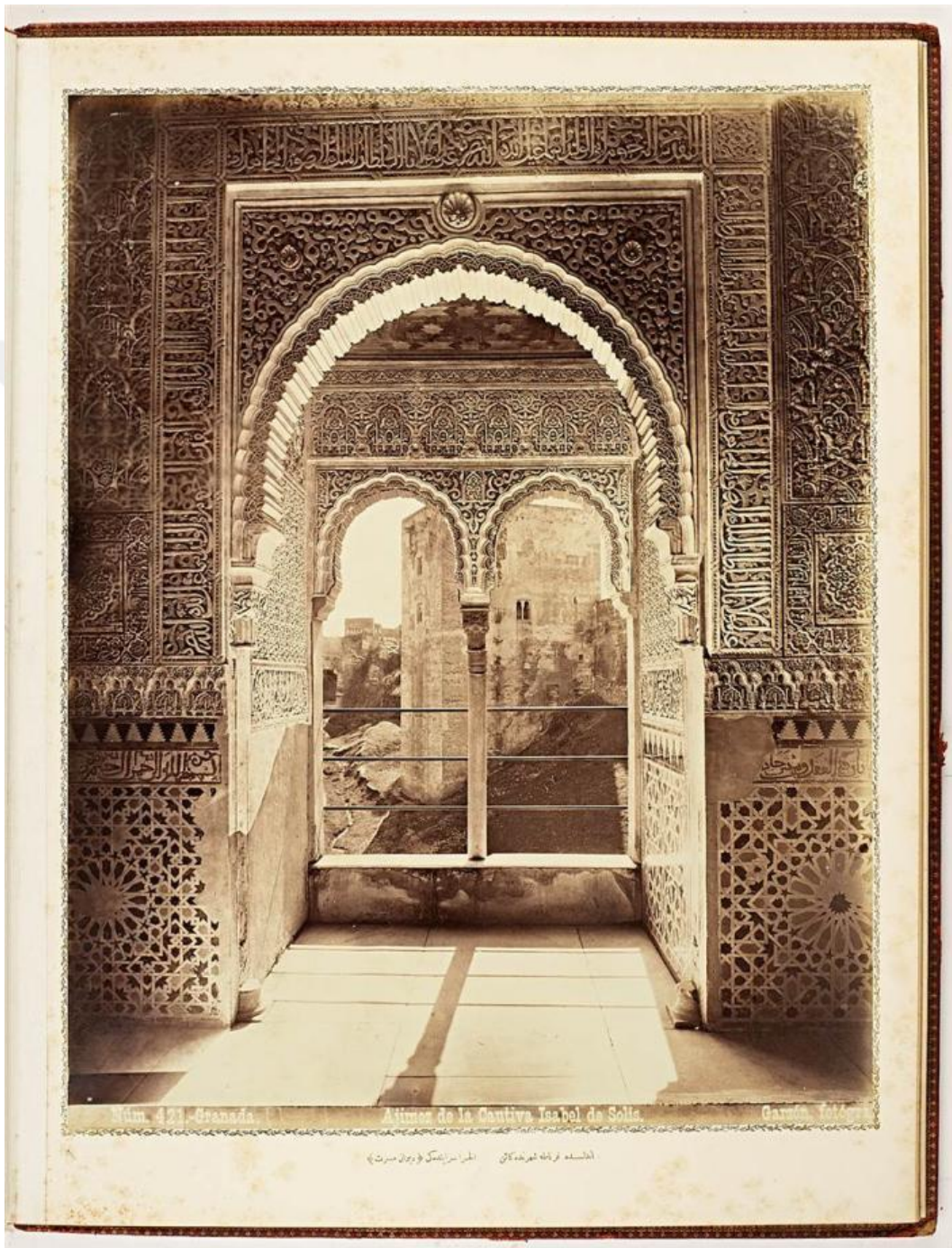

Núm. 413.-Granada.-Alhambra

Mirador de Lindaraja.

Garzón, fotógrafo.

اندلسه فرانكس شونده كان المرير برانديك و صوره به

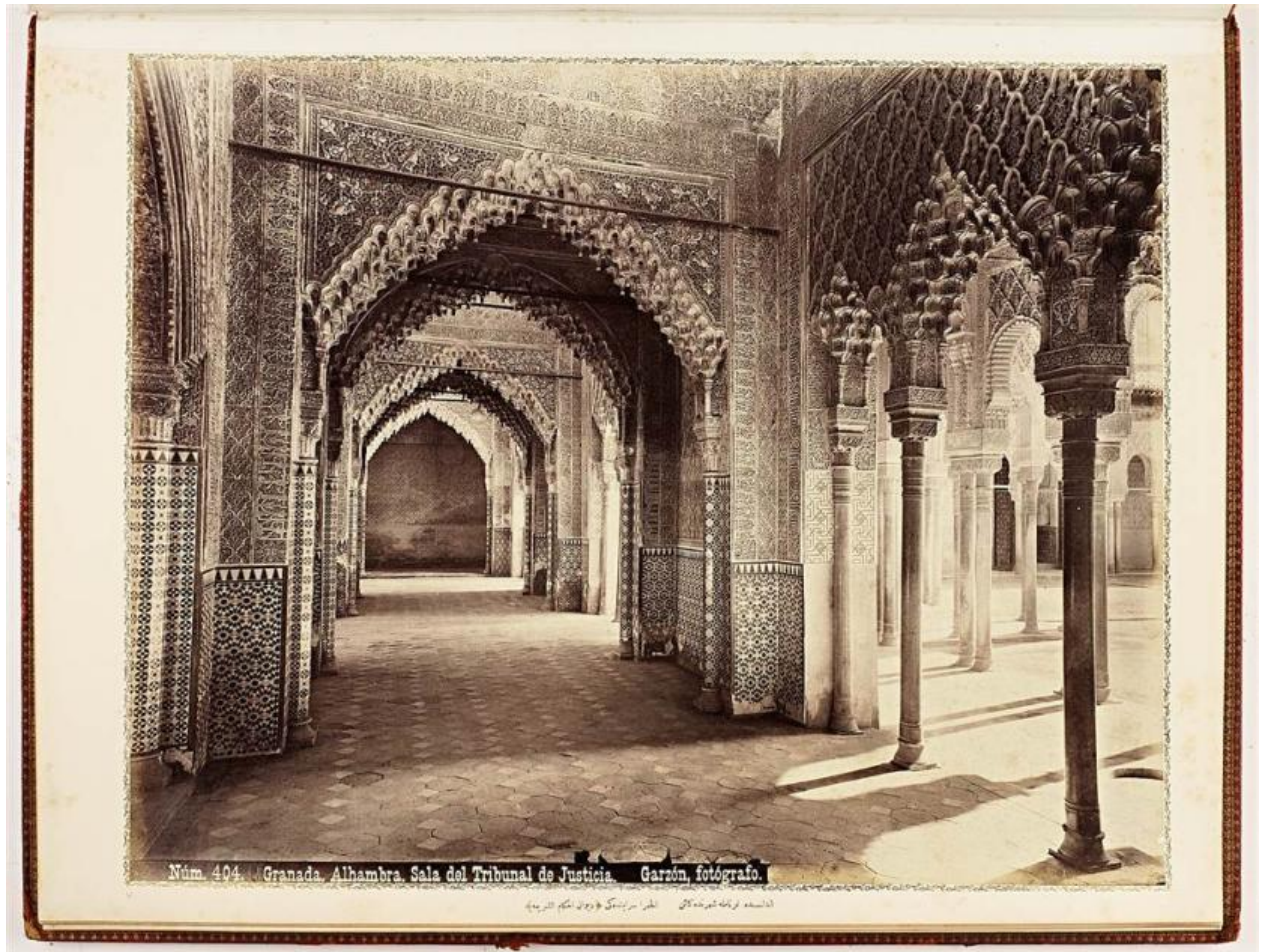
Núm. 421. Granada

Atenas de la Cautiva Isabel de Solís

Garachán, fotografía

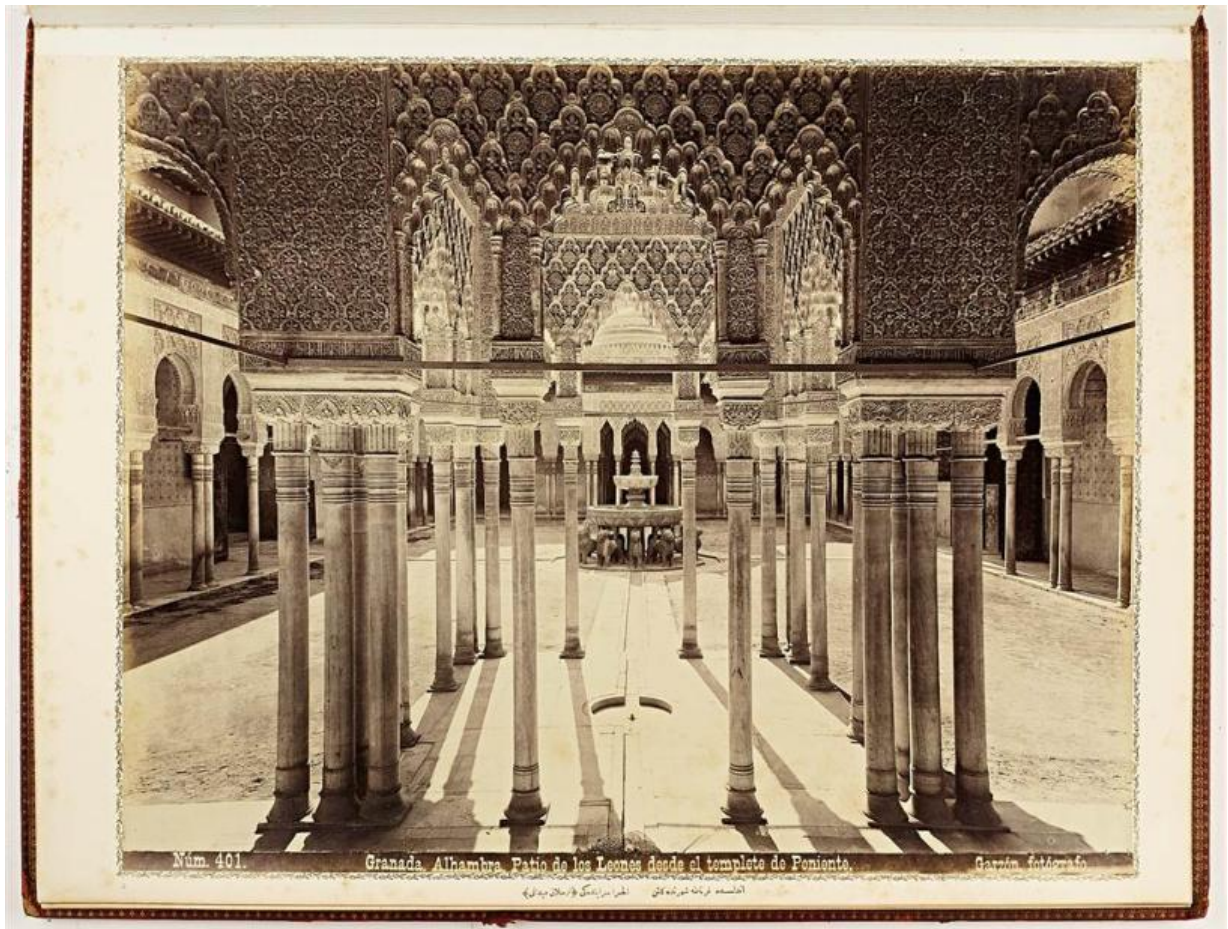
المسجد فرات لقرية كان المرابطين في «بنيان سبت»

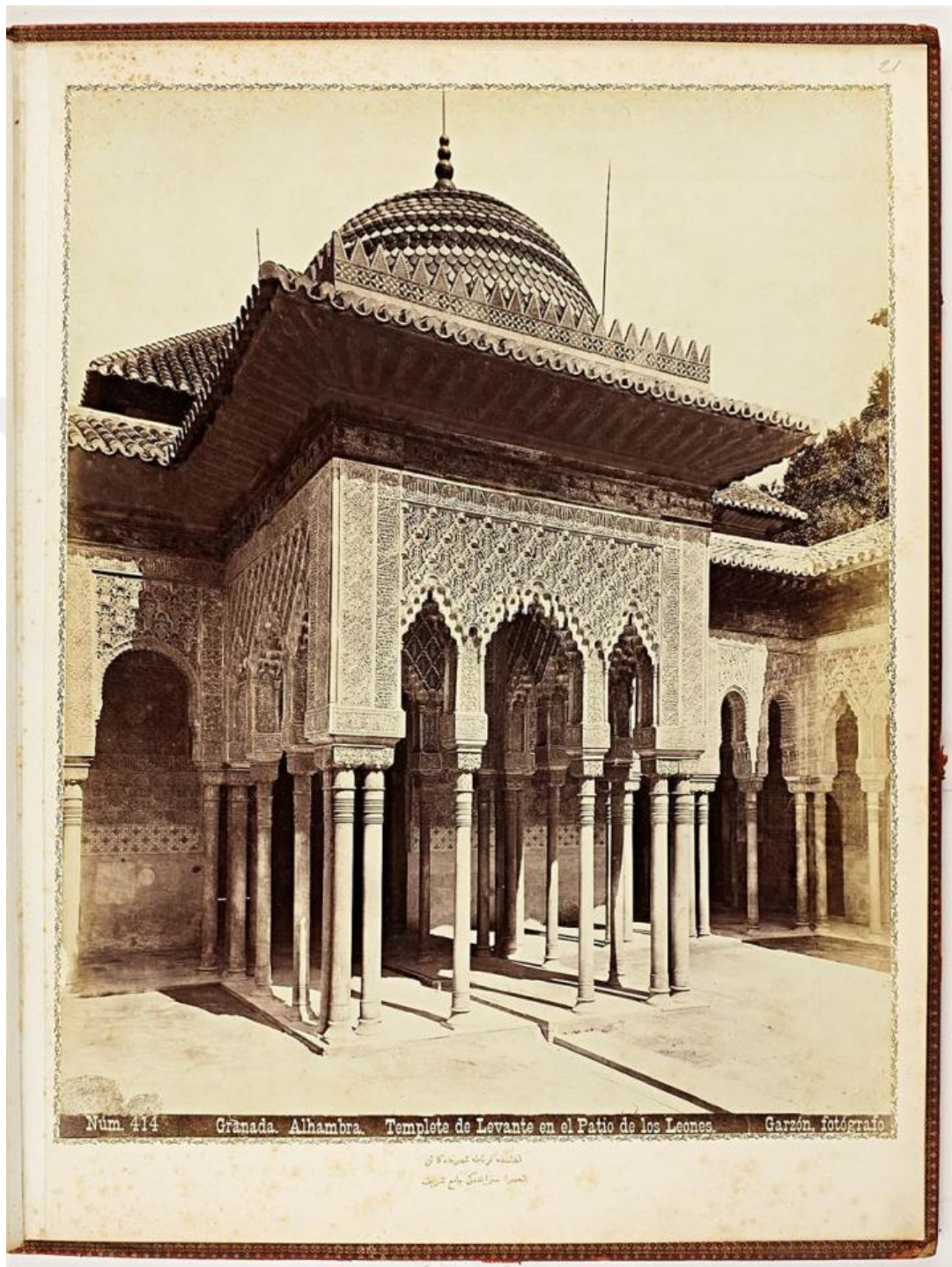

Núm. 404. Granada. Alhambra. Sala del Tribunal de Justicia. Garzón, fotógrafo.

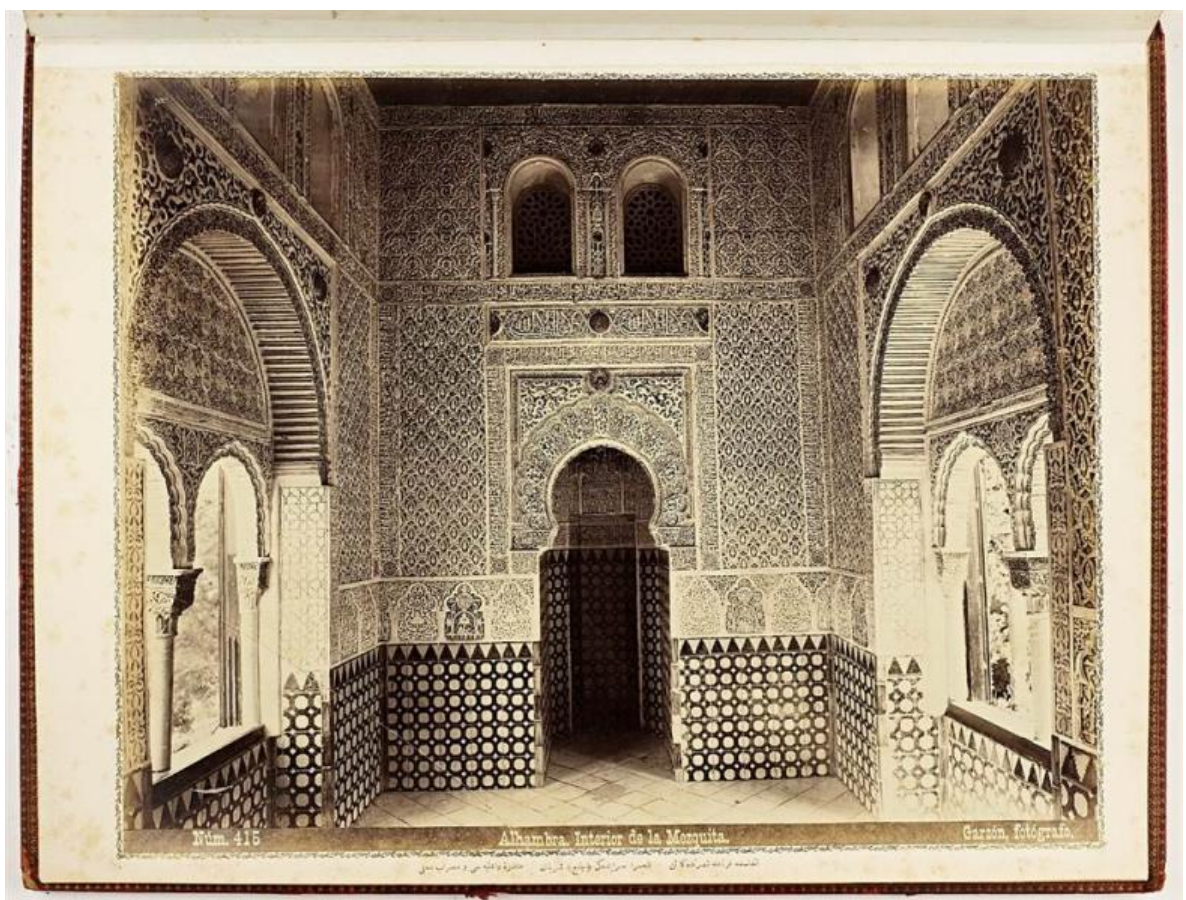
السلطنة في القلعة الحمراء في غرناطة

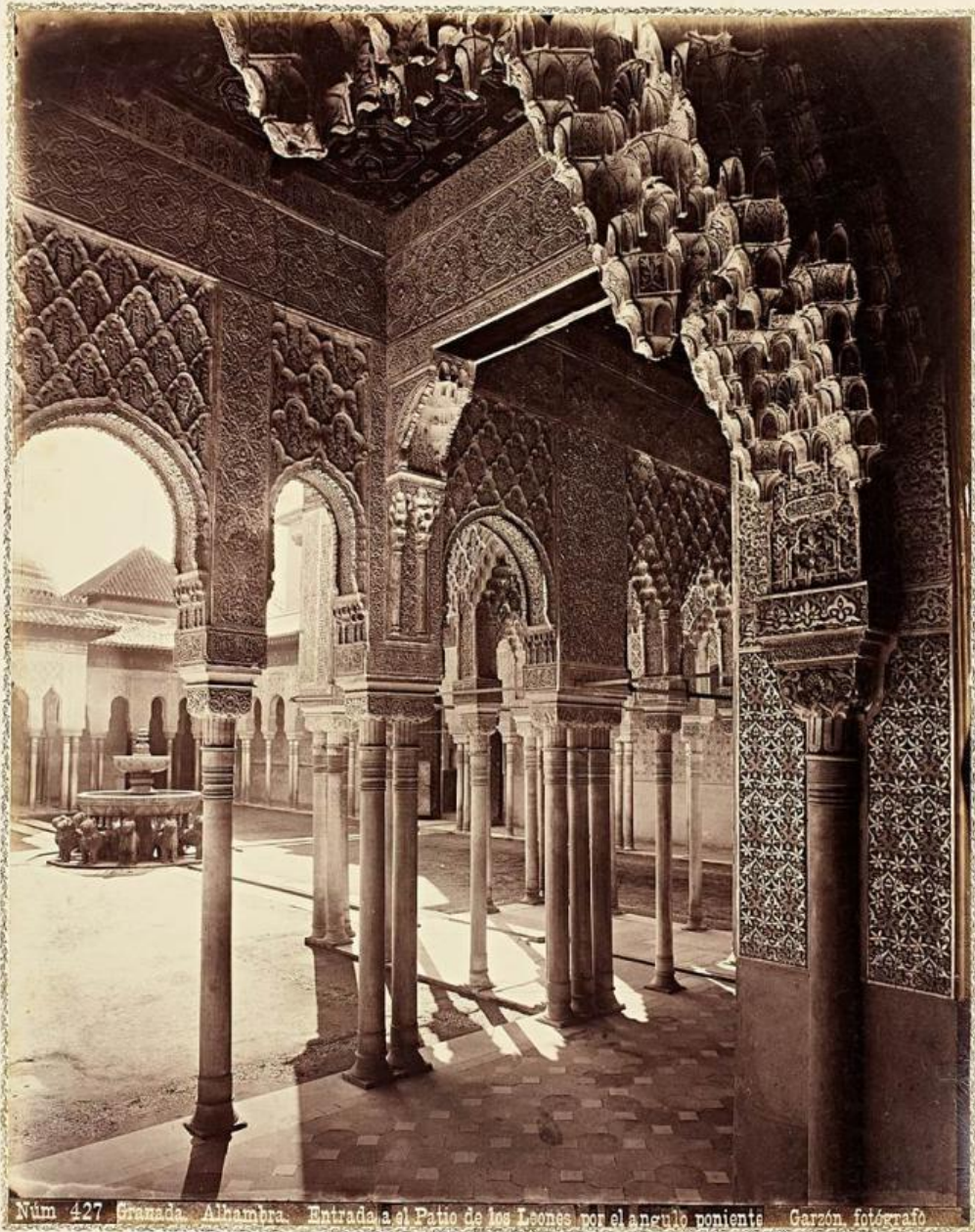

Núm. 414 Granada. Alhambra. Templete de Levante en el Patio de los Leones. Garzón, fotógrafo

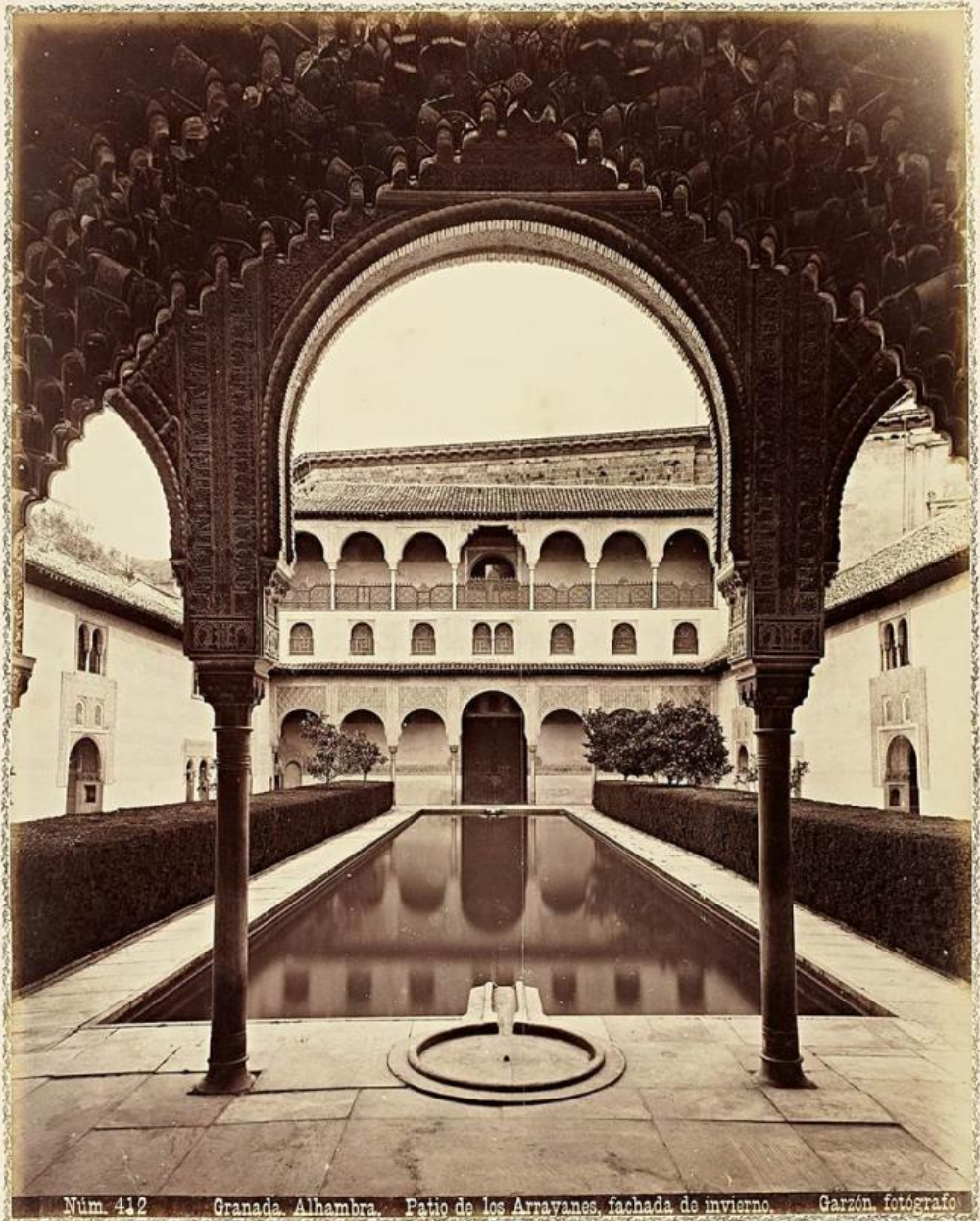
التمplete من جهة المشرق
في حوض أسود في غرناطة

Núm 427 Granada. Alhambra. Entrada a el Patio de los Leones por el ángulo poniente. Garzón fotógrafo

آرامگاه پادشاهان در غرناطه

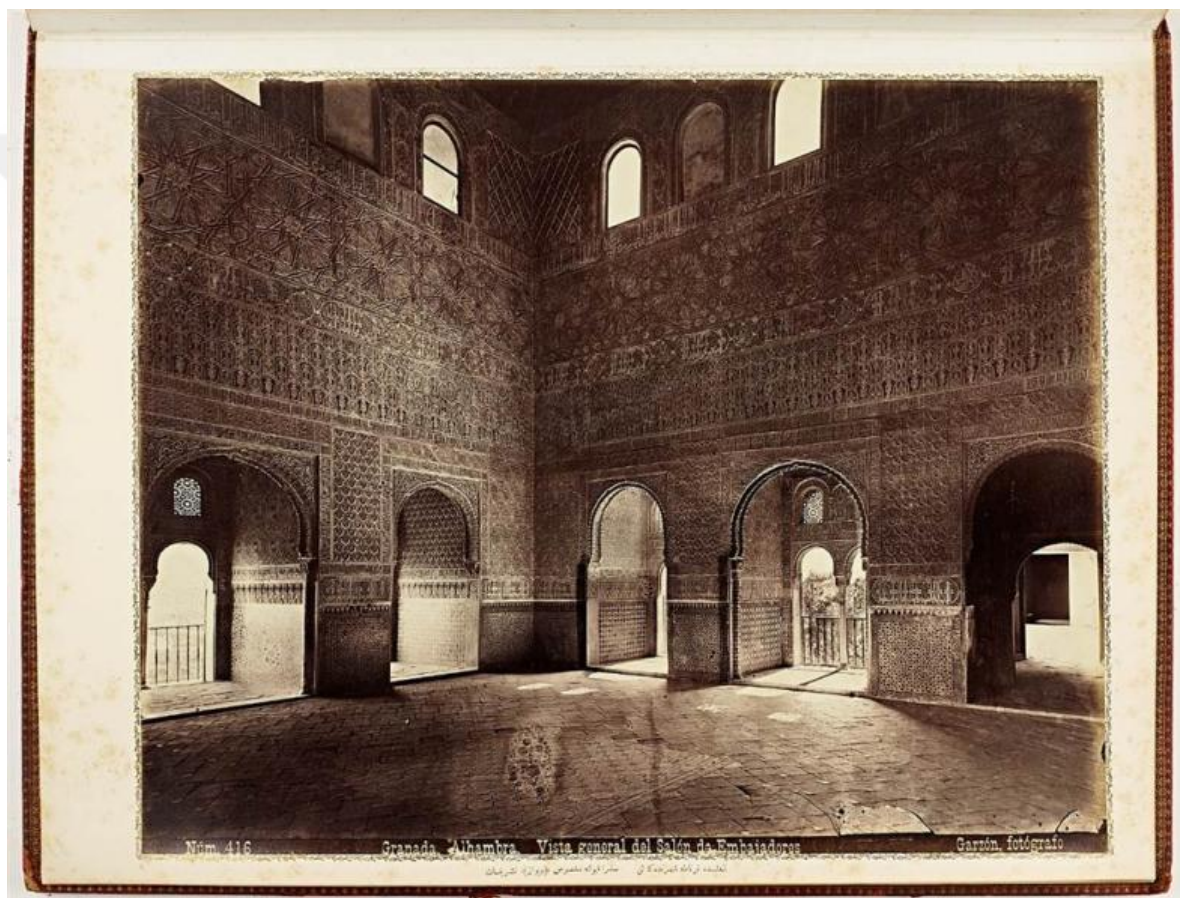

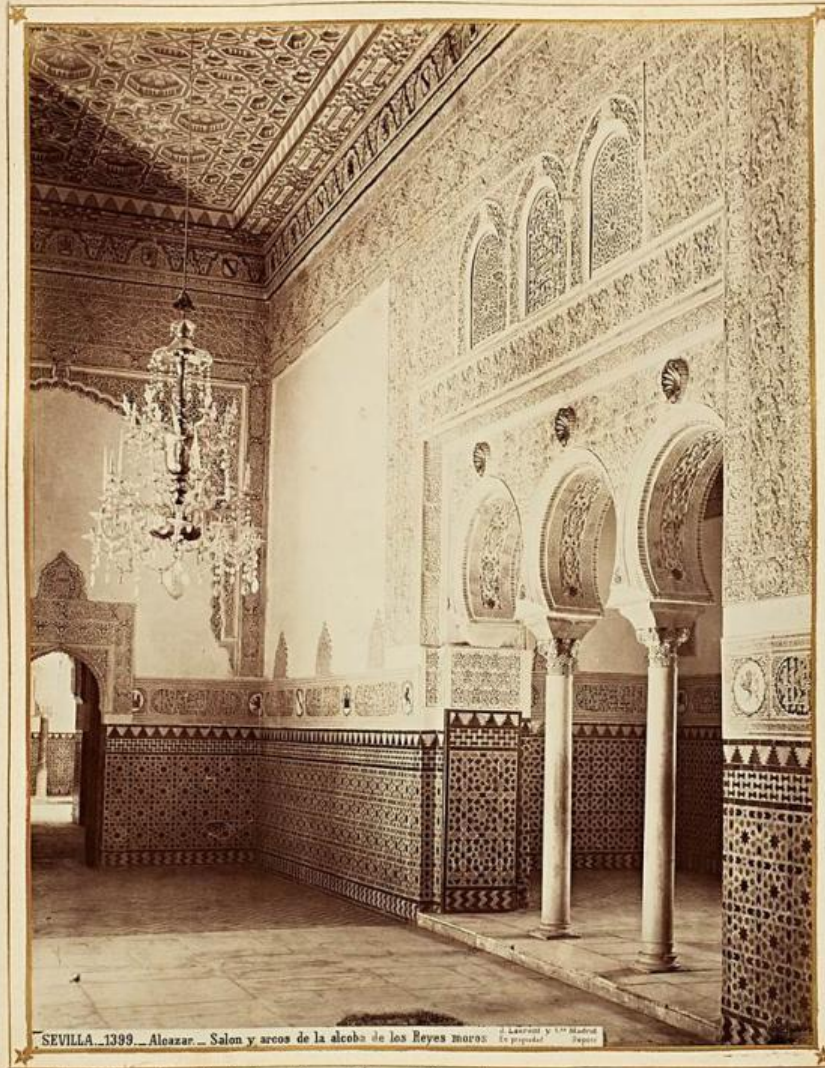
Núm. 412

Granada, Alhambra. Patio de los Arrayanes, fachada de invierno.

Garzón, fotógrafo

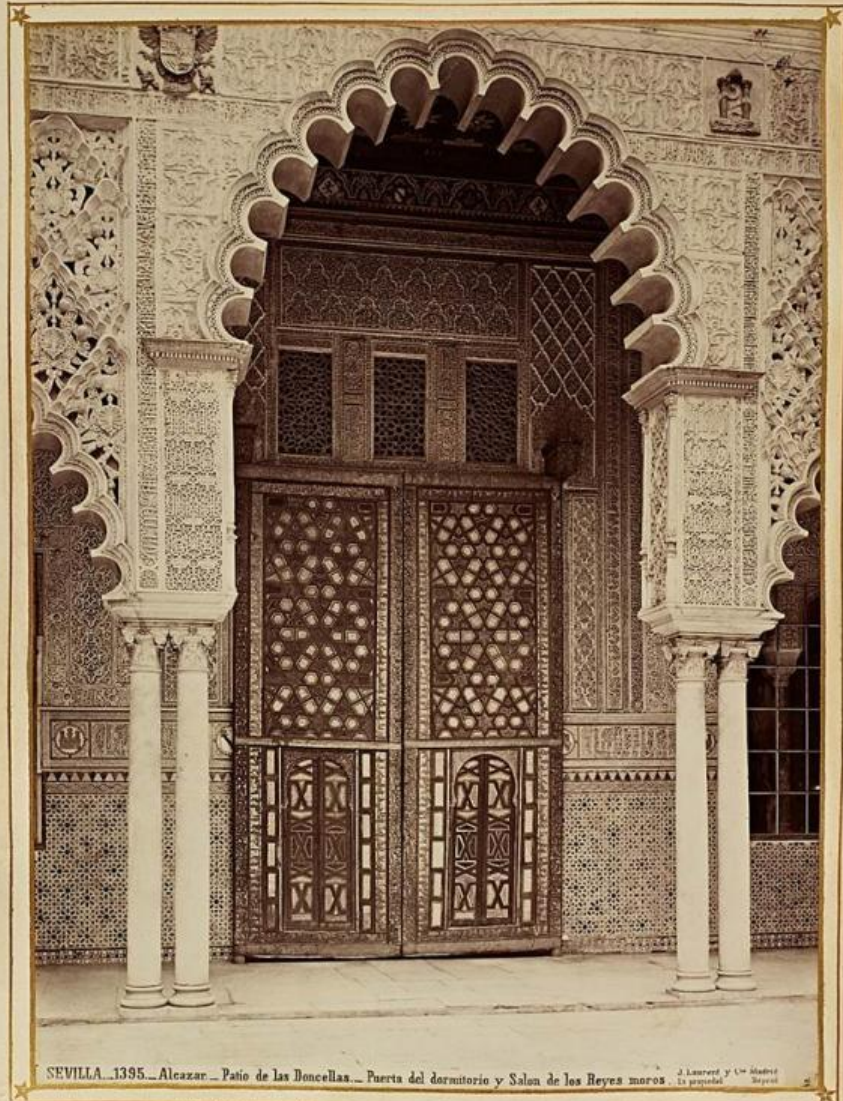
المسجد ارمات شرمه داني و ارمان في حديقة الزكاس

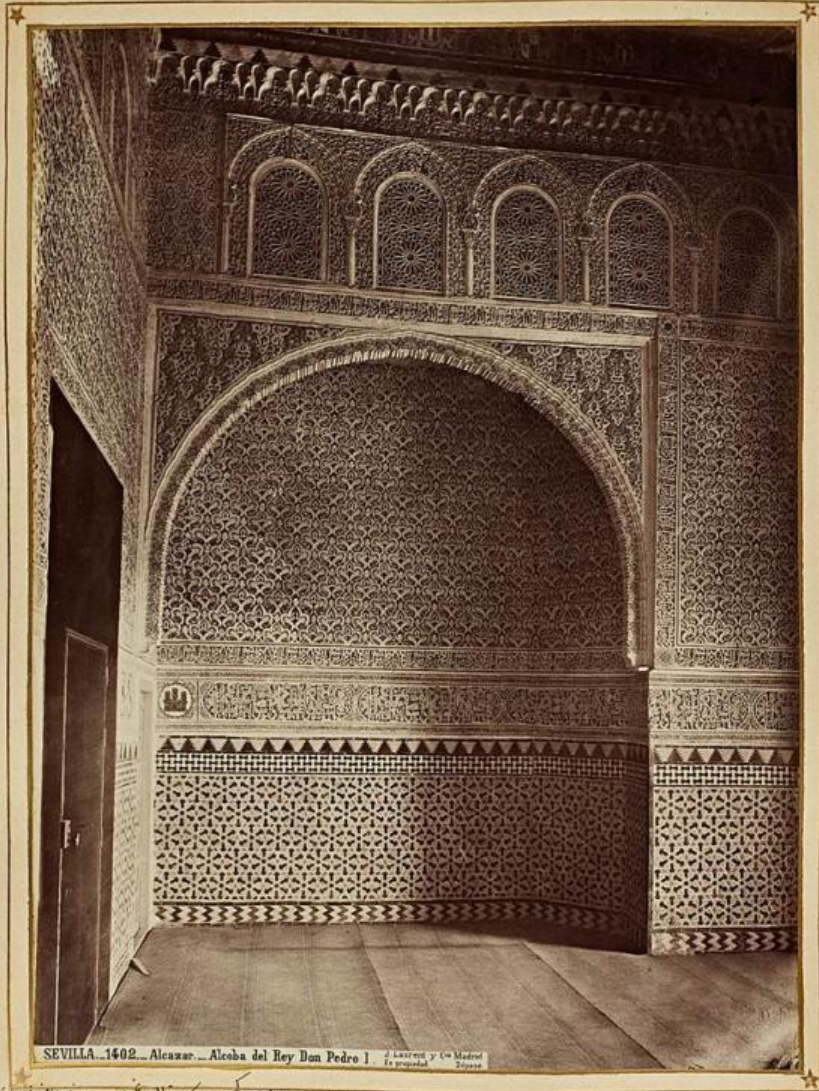
SEVILLA. 1399. Alcazar. Salon y arcos de la alcoba de los Reyes moros. J. Laurent y L. Madrid. En propiedad. Depos.

اسپانیا و ما سبیلیه ده القصر سرائند ه عرب امیر لری دالمه سنده کتربیات

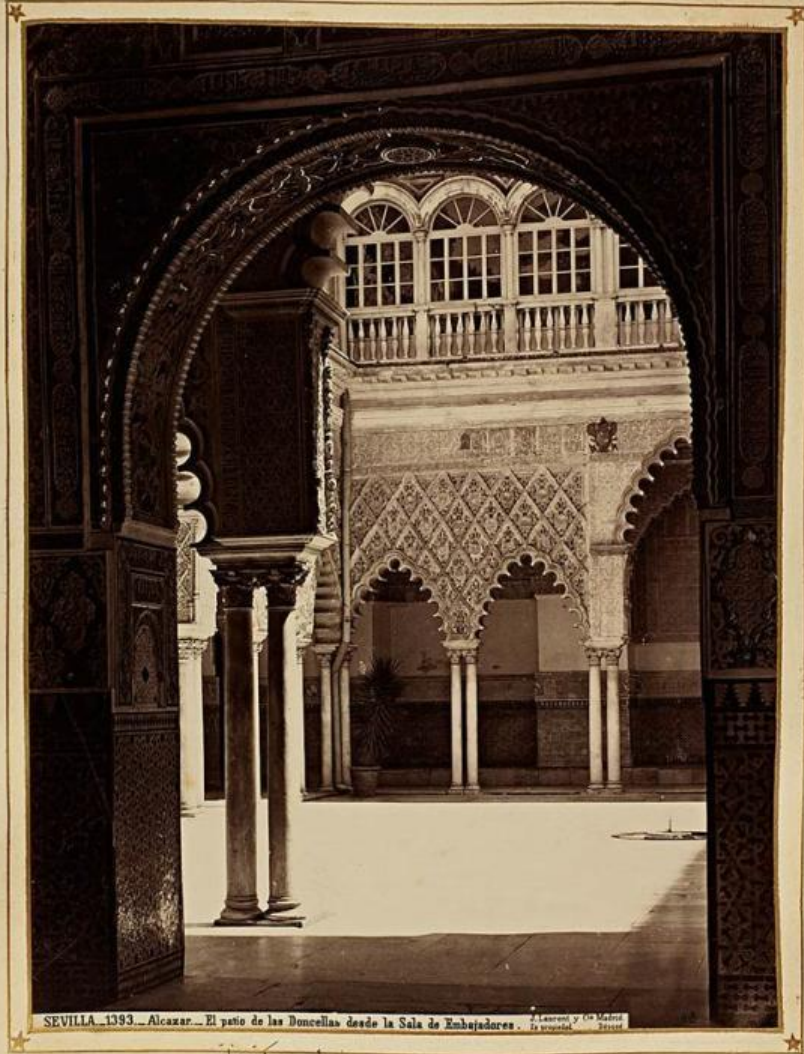
SEVILLA. 1395. Alcazar. Patio de las Doncellas. Puerta del dormitorio y Salon de los Reyes moros. J. Laurent y C^o Madrid. La propiedad. Madrid.

اسبانيا دار اسبيليه شهرته القصر سابقه اندلس و ابه امير ابن خلفه داره نكه زيبا

SEVILLA. 1402. Alcazar. Alcoba del Rey Don Pedro I. J. Laurent y Co Madrid. La popalada. Torino.

اسپانیادا اسپیلیه شهرنده القور سرائنده اشهدك اسپانیولاره كجسته مكره قوالده بر كج دودم برده ناسا اهل قلم نسا با دوز

SEVILLA. 1393. Alcazar. El patio de las Doncellas desde la Sala de Embajadores. A. Lacroix y G. Mader. En su propia. 1893.

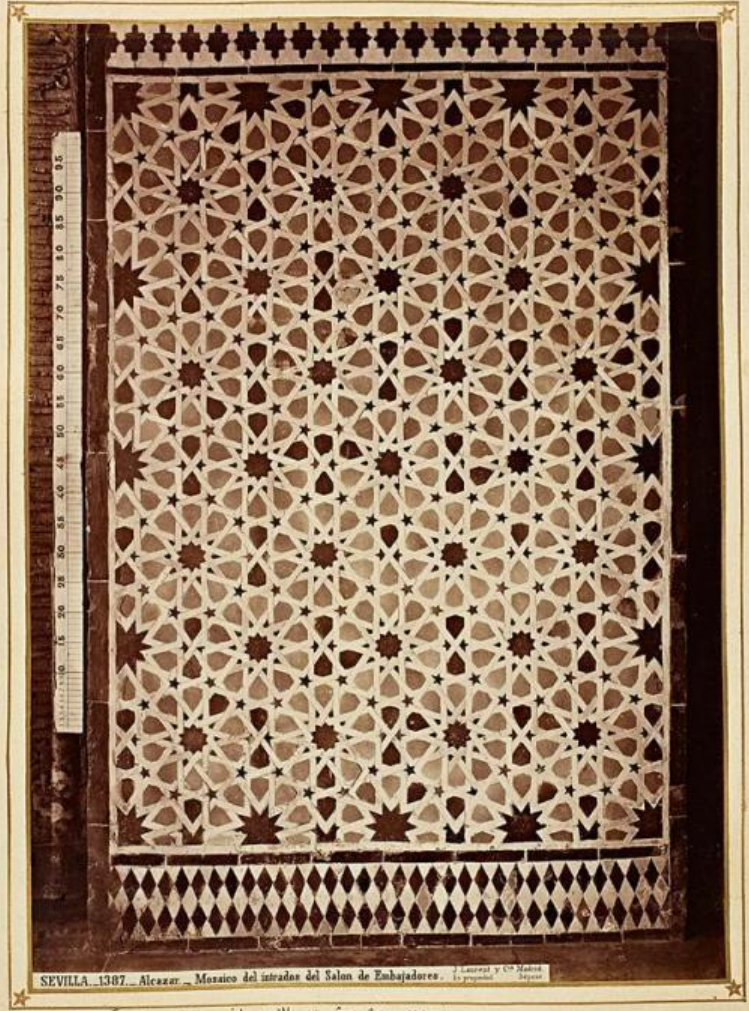
اسپانیا و ما سبیلیا شهرند . القصر سبیلیا سفراجه محرم داره سند و کت برینیا

SEVILLA. 1388. Alcazar. Interior del Salon de Embajadores. L. Mayer y C^{ia} Madrid. Expresiones y Deposit.

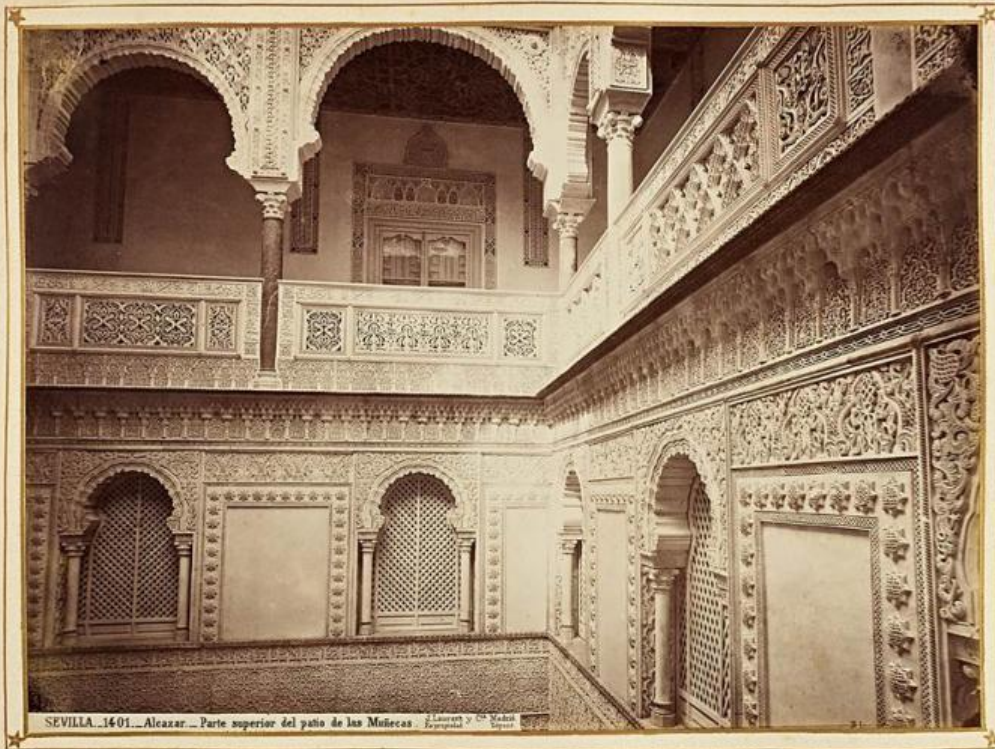
اسپانیا اور استیسیلیا شہزادہ القدر سرائیڈہ سفرا بہ محمد مرزا الوندک تزیینات و احلیہ سیر

۲۷

SEVILLA. 1307. Alcazar - Mosaico del intrado del Salon de Embajadores. J. Latorre y C^o Maestros de la propiedad. Madrid.

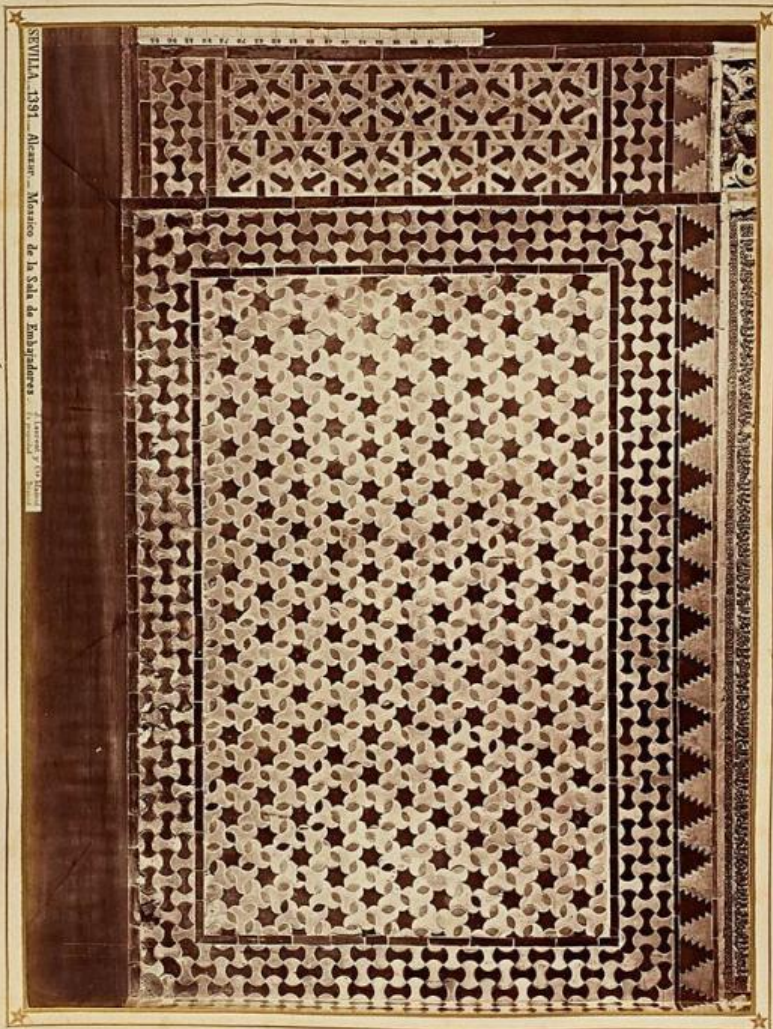
اسپانیا اور ایشیاء شہزادہ الفخر سرائیدہ سبزا سرائیدہ کی مرزا امیر بختیات

SEVILLA. 1401. Alcázar. Parte superior del patio de las Muñecas. L. Lacroix y C.º Madrid Imprenta de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando

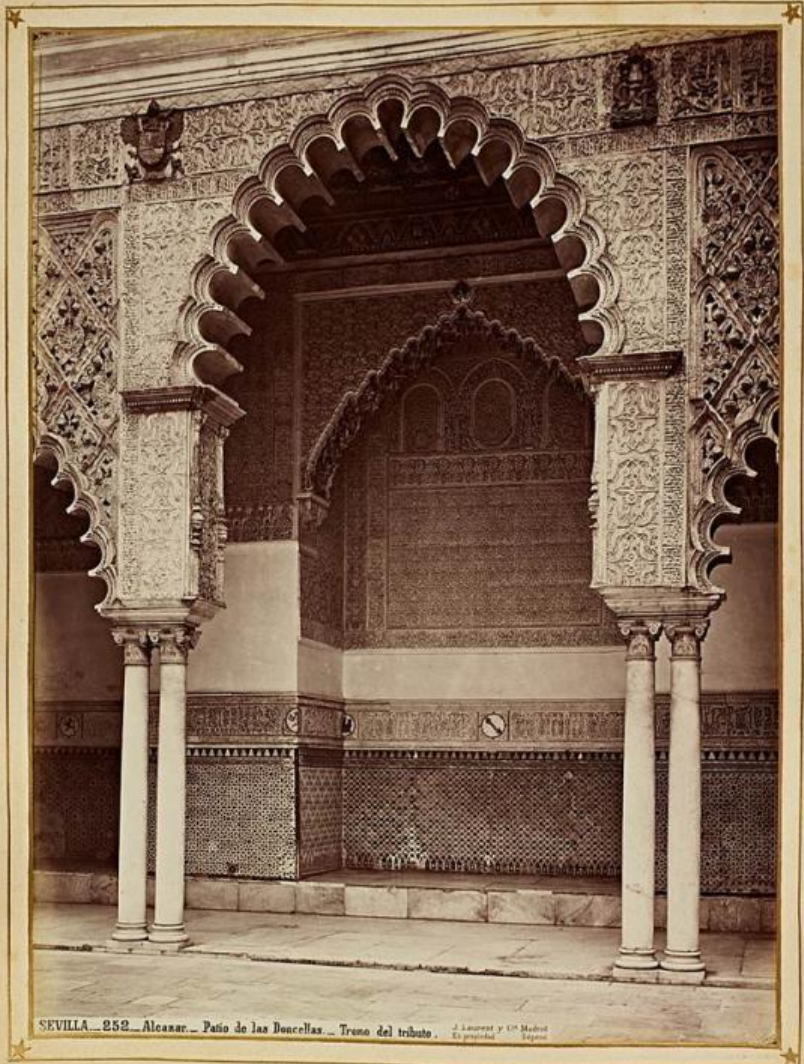
اسپانیادا سبیلده شهرده العقر سراسر اینک اوست قسودوک ترینیا ت

60

SEVILLA. 1361. Alcazar. Monasterio de la Sala de Embajadores.

اشارة القوس الى الجدران الخشبية

SEVILLA. 252. Alcázar. - Paño de las Doncellas. - Trono del tributo. J. Lambert y C^o Madrid. En propiedad. Regras

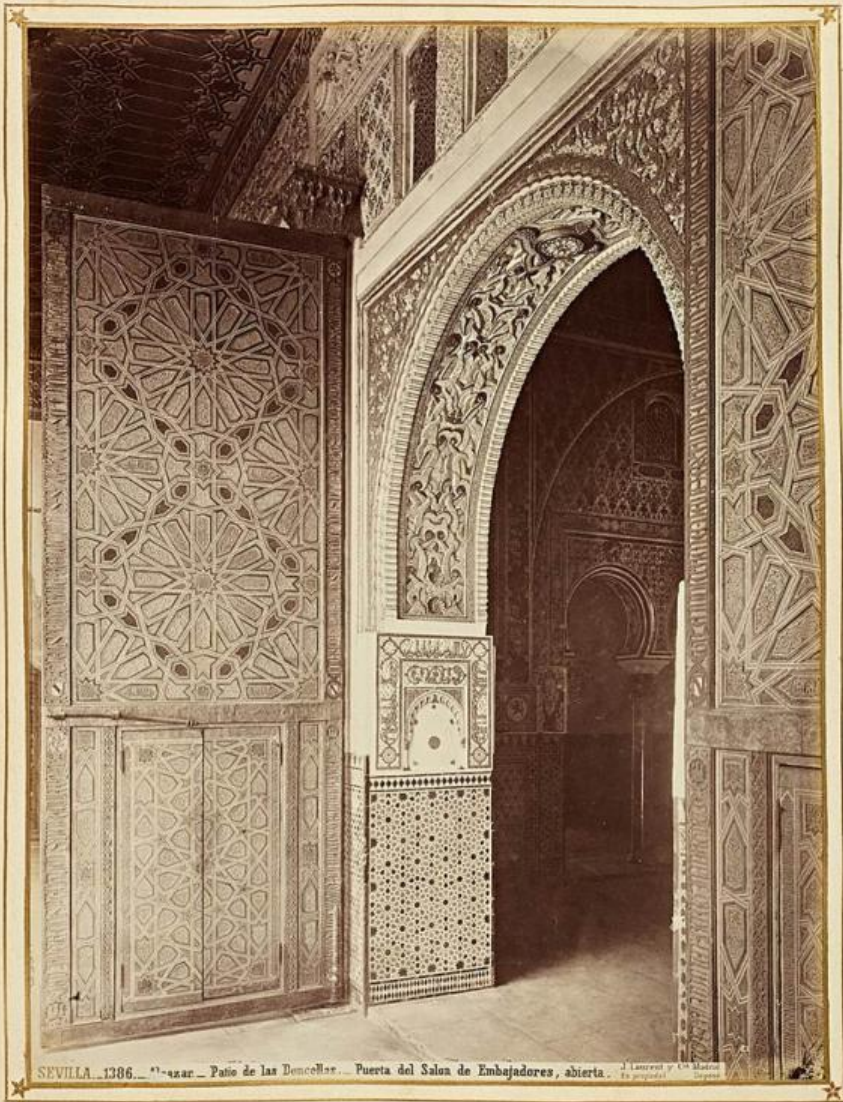
اسپانیا دارا اسپیدیه شهزاده العفر سرایزه قلمه سلاطین بایان مغرور ک

SEVILLA. 1379... Fachada del palacio del Alcazar. J. Laurent y Cia. Madrid. Ed. de la Exposición de 1877.

اسپانیادا سیویلیه شهرینده العفر سراسر ایلمک قیلمه سنه کو تریتمیات

64

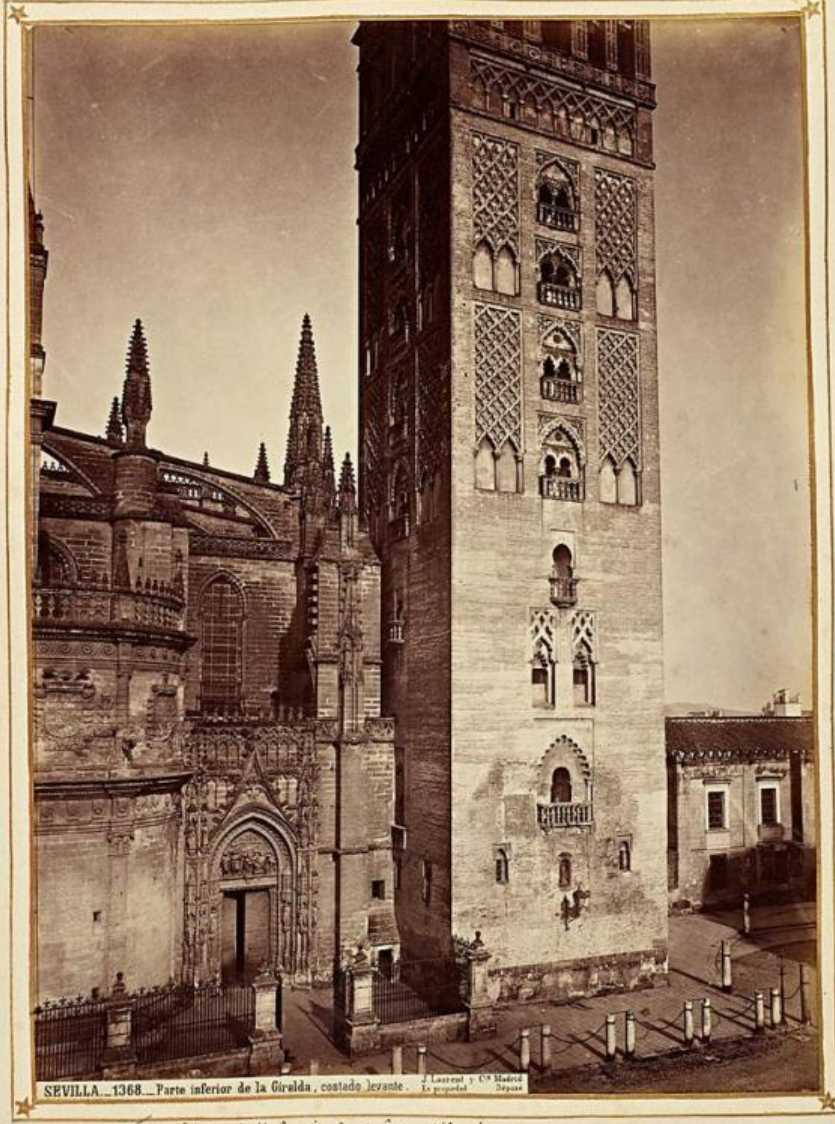

SEVILLA. 1386. — 42. — Patio de las Doncellas. Puerta del Salon de Embajadores, abierta. J. Laurent y C. Madrid.

اسپانیا دارالامپراتوریه العتر سرائندہ سفرا کے مخصوص سالنہ تزیینات

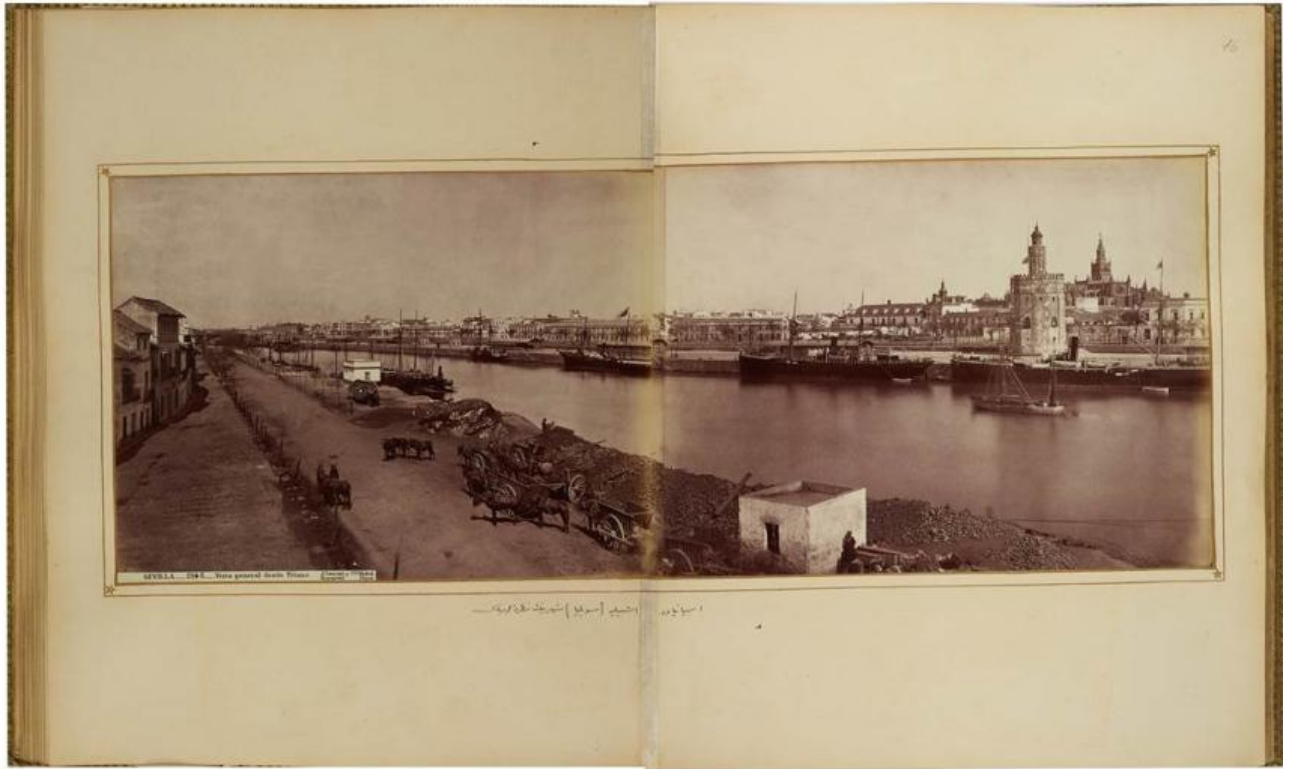
2107

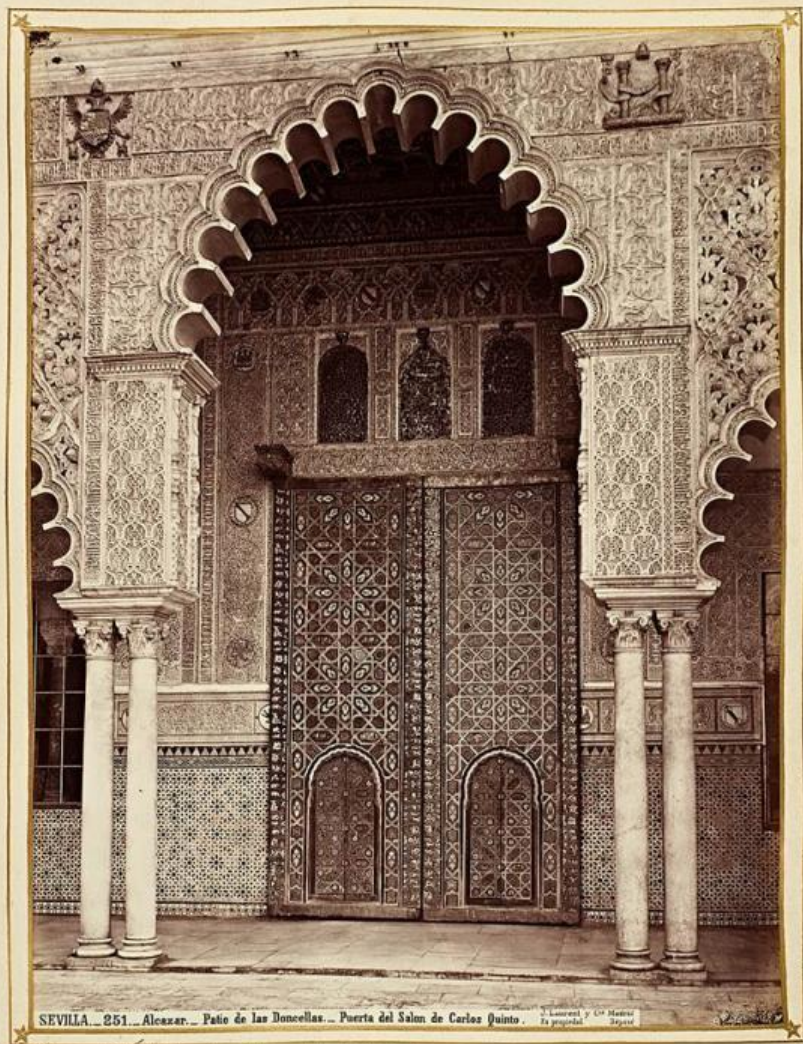
17

SEVILLA...1368...Parte inferior de la Giralda, costado levante. J. Laurent y C^o Madrid. La propiedad. Degas

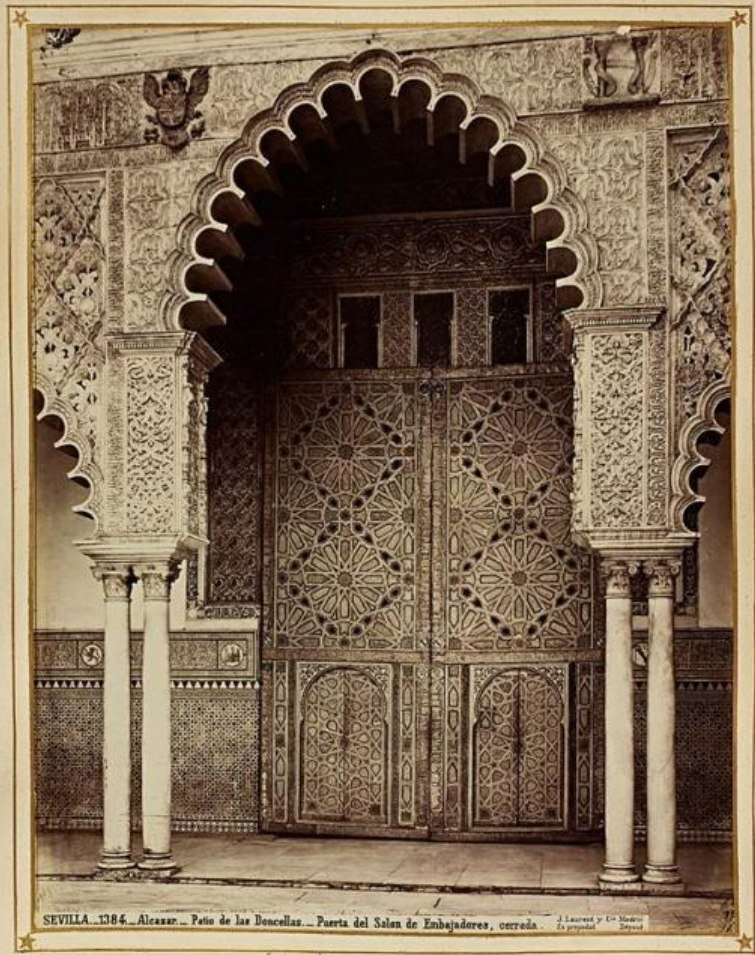
اسپانیاده اسپیلیه شهر نده در المانک آلت سسونه کده تزیینات و تزئینات سوره ایسار

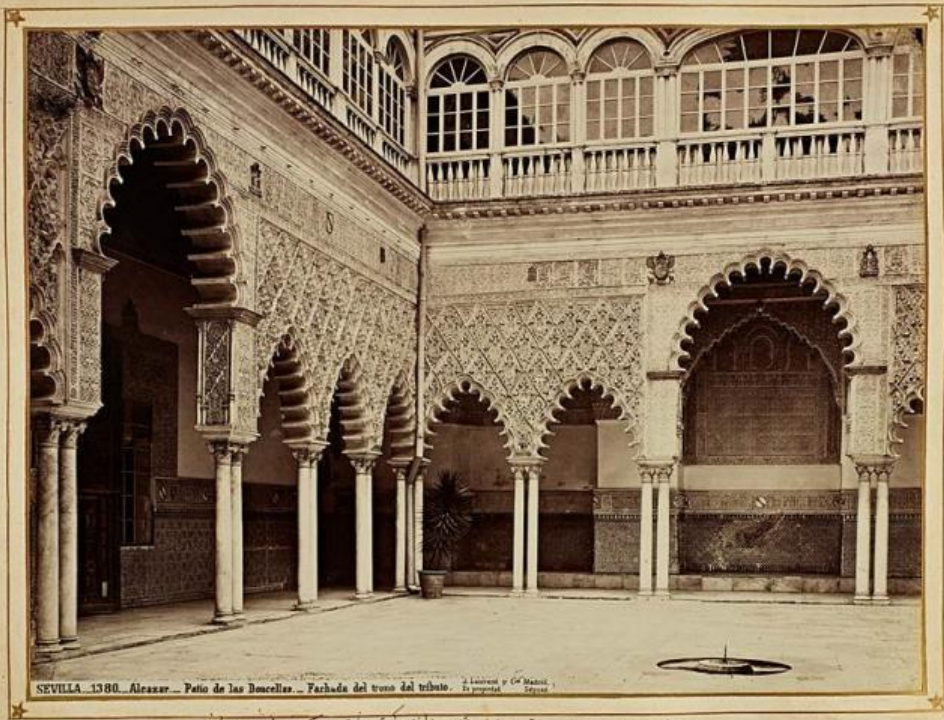
SEVILLA. 251. Alcazar. Patio de las Doncellas. Puerta del Salin de Carlos Quinto. J. Laurent y C^o Maestros
 de grabado.

اسپانیادا شیبیلیه شهرنده العقر سرائنده شهر (شارک لند) نامدا فائده شریقتا در تیرور

SEVILLA. 1384. Alcazar. Peto de las Doncellas. Puerta del Salon de Embajadores, cerrada. J. Lauret y C. Madrid. En propiedad.

اسبانيا ۱۳۸۴ اسپيليا مشهوره القدر راينه اسوله قلمبر با انه بوس

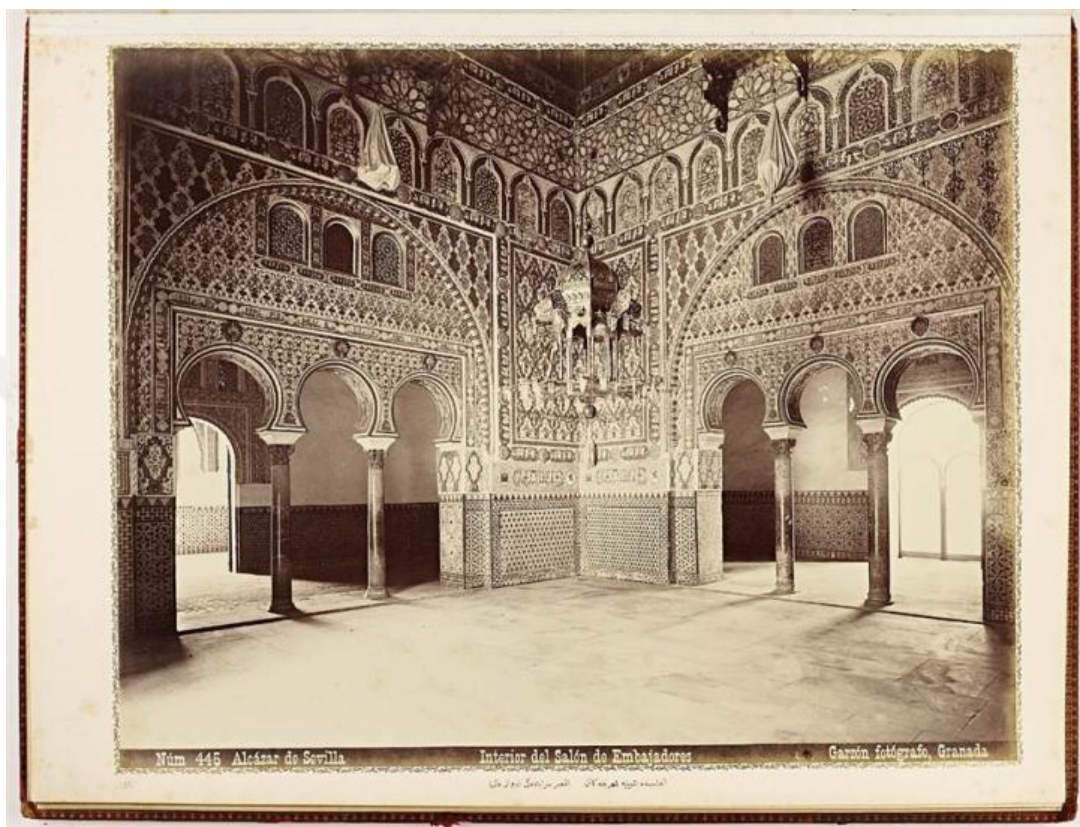

SEVILLA. 1380. Alcazar. - Patio de las Boncellas. - Fachada del trono del tributo. - J. Lambert & Co. Paris. - En gravure. - 1842.

اسپانیا دہ اسپینیہ شہرنہ و القصر ایڈہ تختہ سالنہ و کوزیباتہ و مراکم سیرتہ محمدیہ منہل

GARZON

Núm 445 Alcázar de Sevilla

Interior del Salón de Embajadores

Garzón fotógrafo, Granada

المناسبات النبوية العجوة كان الشعر من ادمعيل ابو علي

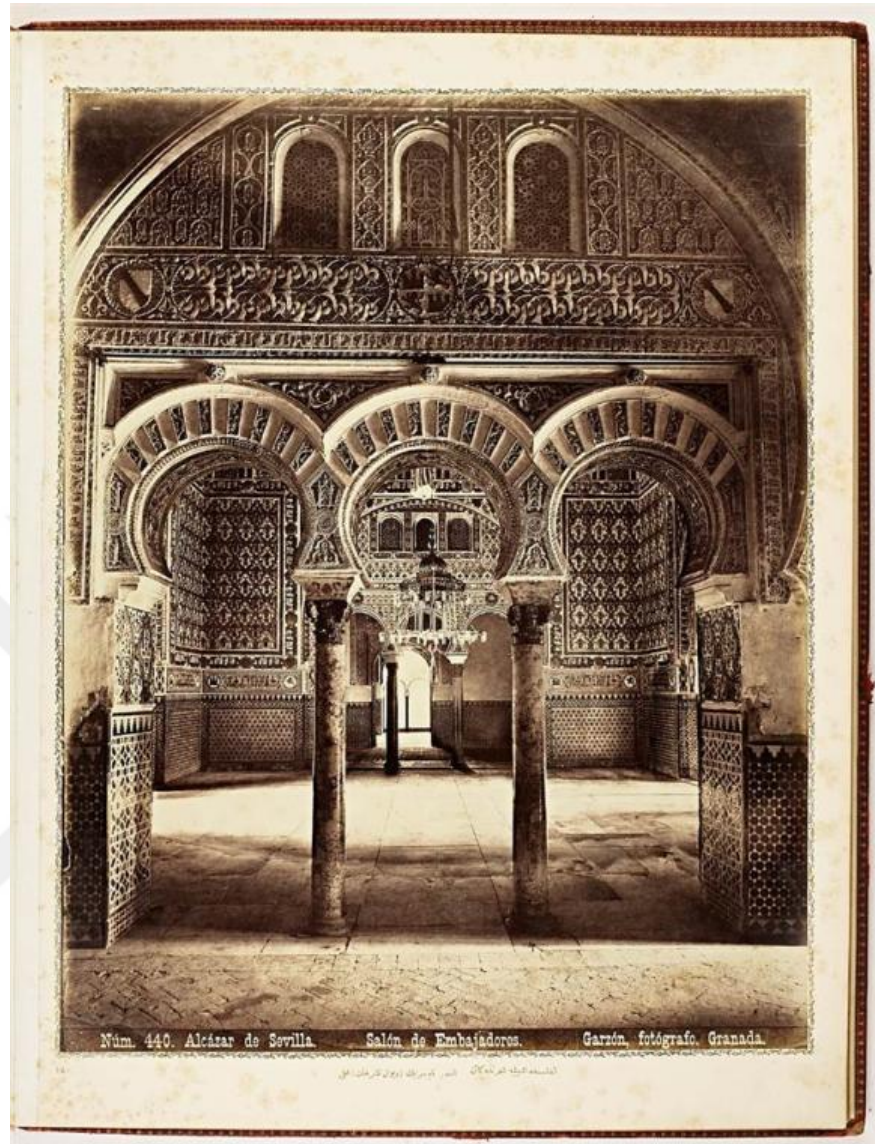

Núm 448 Sevilla

El Patio de la casa de Pilatos

Garrón, fotógrafo. Granada.

المسجد النبوي في مكة المكرمة (المناسك) منظر من دار بيت المقدس في سبيلها في سبيلها

Núm. 418-Granada.

Interior de la Sacristía de Cartuja.

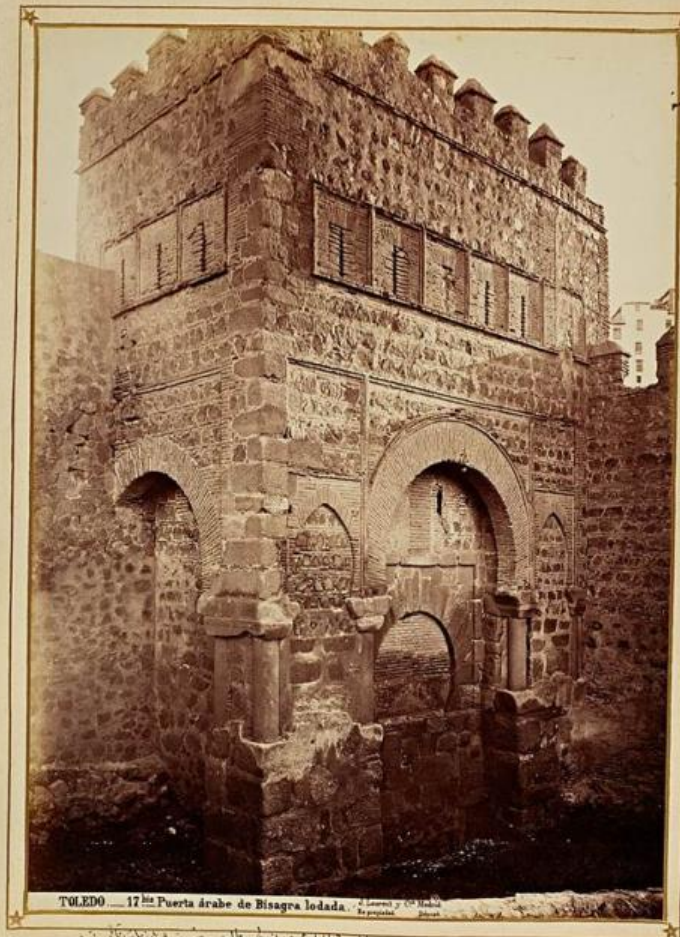
Garzón, fotógrafo.

الداخلية للكنيسة الكارتوية - غرناطة - إسبانيا

TOLEDO — 19. — La puerta del Sol. J. Lavigne del. G. Scuderi fecit.

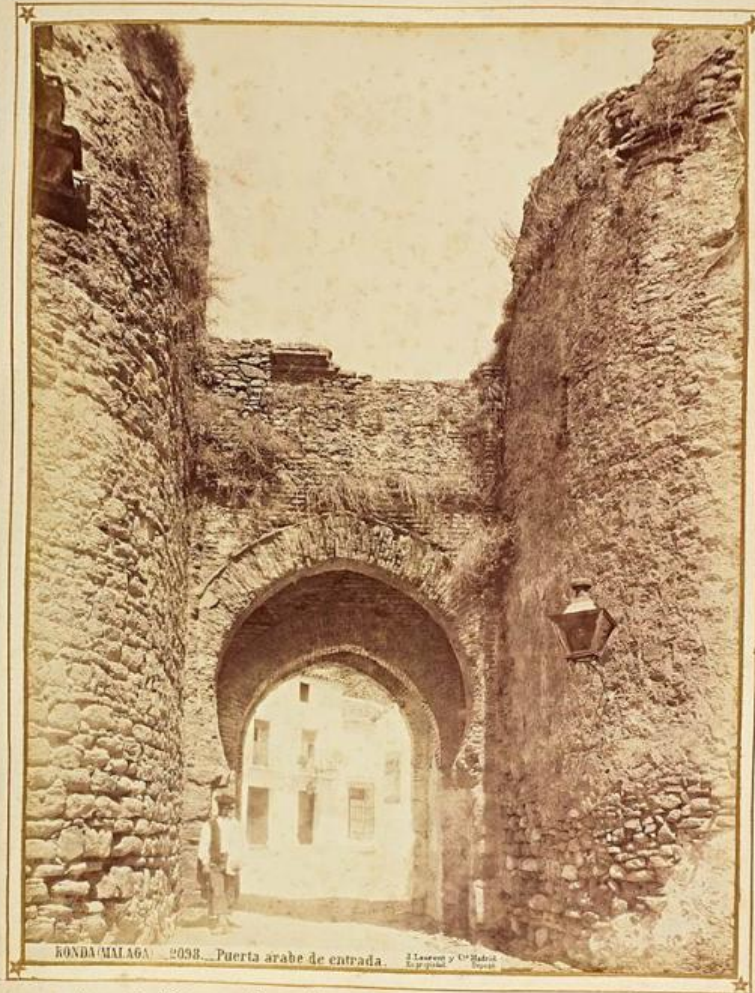
اسپانیا دهر ازلس و جرو بلانده طایفه واسپانیا دهر ازلس و جرو بلانده طایفه واسپانیا دهر ازلس و جرو بلانده طایفه

TOLEDO. — 17ta Puerta árabe de Bisagra lodada. — J. Laverri y J. M. Hualde. — De postales. — Madrid.

اسپانیادا انگریزی زبان میں [طیلمہ] اور اسپانیولی زبان میں "Puerta árabe de Bisagra" کے نام سے مشہور ہے۔

102

RONDA/MÁLAGA 2038. Puerta árabe de entrada. J. Laurent y C^o Madrid. España. 1898.

اسپانیاده مالگادده کارخی برقیه [ازلسر برقیه دانسته نشده] دادزنده کوفه مطلقا با پیروه نیرا بلنده در

ÖZGEÇMİŞ

Büşranur Üzal

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, 2023, İstanbul

Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2019, İstanbul

B. MESLEKİ DENEYİMLERİ

2019-2022 İstanbul Şehit Mehmet Karaaslan Uluslararası Anadolu Kız İmam Hatip Lisesi Arapça Öğretmeni

2022- Kuveyt Türk Bankası Arapça Müşteri İletişim Merkezi Temsilcisi